

ORIZONTURILE MELE



O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

III.
SPRE ÎNSENINARE

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.
1934

ORIZONTURILE MELE



O VIAȚĂ DE OM

= AȘA CUM A FOST =

DE

N. IORGA

III.
SPRE ÎNSENINARE

EDITURA N. STROILĂ
București, Strada General Budișteanu No. 8.

1934

III.

SPRE ÎNSENINARE

XXVII.

O nouă viață politică : „Blocul“ de guvern

Singurul meu rost, în momentul cînd liberalii luaseră din nou puterea prin farmecul pe care Ionel Brătianu îl exercîta asupra timidului rege Ferdinand, complet dominat de acela care-i zicea „Maiestatea Ta“, era ziarul. E adevărat că, fiind eu încă la Iași, cel reînstatat în scaunul ereditar de președinte al Consiliului mi se adresase și mie ca să fac parte din noul său Ministeriu, adică, mai precis, ca să figurez într'însul alături de Ardeleni, cari nu știau încă, a doua zi după amețitoarea victorie și realizarea unității naționale, în care nu mai credeau, pe ce lume sînt. Dar această invitație se făcuse în forma cea mai jignitoare. Mirzescu, cu care întrețineam legături bune încă din vremea cînd, pierdut în mulțimea deputaților partidului, își pipăia terenul, primise o telegramă de la șeful sau, pe care ținea să mi-o arăte, fără ca acest tînăr așa de inteligent și care cunoștea oamenii să fi crezut că ea mi-ar putea face plăcere. În acea misivă stăpînească i se spunea cine trebuie să fie prefect de poliție la Iași și pe urmă se adăugia — corespondența directă fiind socotită probabil ca o derogare de la o maiestate restaurată — și oferta pentru mine a unui loc de ministru fără portofoliu. Am luat

articolul prin care condamnam egoismul încrezut care făcea pe liberali să ia singuri puterea și l-am rugat pe amicalul emisariu să-l trimeată la București ca singur răspuns.

Foaia îmi rămăsese, dar în ce stare ! Revenită la București în atit de modeste condiții, ea ajunsese total neobservată. Nici la un sprijin al prietenilor miei nu mă puteam gândi : ei se împrăștiaseră. În tot timpul luptei noastre așa de grele, îmi impusesem să nu am nicio preocupare decît a ei și suprimasem de pe titlul „Neamului Românesc“ calificația de partid. Se înțelege — am arătat-o și mai sus — că oamenii ambițioși și grăbiți au considerat aceasta ca o retragere din politică și căutaseră a lua locul care devenia, astfel, liber. Până și pitorescul Zelea Codreanu, așa de mîndru de frumosul său cojoc bucovinean și de cămașa înfioată, se vedea acuma șeful unei organizații părăsite de mine : acest interesant bărbat, înstrăinat acum și de d. Cuza, se simția de altfel de o esență supraumană ; povestia cum, la Chișinău, ținuse o conferință „grozavă“, la capătul căreia lumea, fermecată, se întreba cine vorbisese de fapt : gura lui pămînteană sau chipul de pe părete al Domnului Nostru Iisus Hristos, și, ceia ce era îngrijitor, aceasta, misiunea mesianică pe care o va transmite mai târziu, mediocrului și violentului său fiu, *o vedea* în adevăr. Cite unul rămînea la „Liga“ pe care, și cu ajutorul d-lui Cuza, — cu care mă întîlnisem, după o ruptură publică în Parlament, a cărîi răspundere n'o port eu, în casa simpaticului tînăr avocat Melic, care va rămînea un timp strîns legat de mine, luînd și secretariatul partidului —, o alcătuisese generalul Averescu. Prietenul meu de mulți ani, cumnatul meu Ștefan Bogdan emigrase la liberali și indemna pe cîți mai aveau credință pentru mine să-l urmeze la noul său domiciliu.

Ar fi fost destul ca să desguste pe oricine de o activitate politică în care, cu oameni incomplect educați supt

raportul moral, este așa de puțină credință, consecvență și măsură a propriilor puteri, ba chiar și cea mai elementară pudoare. Ziarul însă mă reținea, și mă dădusem lui cu totul. În fiecare dimineață, cu felia de slănină a porcilor miei defuncți în buzunar, porniam spre imposanta clădire unde nu știu cum căpătasem adăpost cu tipografiile mele reunite și nu știu cum, iarăși, eram în stare a-i plăti chiria, mai ales după ce se isprăvise carnetul de cecuri pe care, în momentul cînd se părea că trebuie să închid ziarul, mi-l pusese la dispoziție prietenia, nouă, a inginerului Tiberiu Eremia. Aceasta până în clipa cînd o adesiune neașteptată, a lui Enacovicî, fiu de Botoșăneni, om de o rară energie, de o pătrunzătoare inteligență, de un instinct superior al afacerilor, mi-a dat un sprijin material care-mi lipsise totdeauna până atunci : mașina lui de cules, pe care a isprăvit dăruindu-mi-o, avea să-mi fie de acum temelul răspîndirii jurnalului.

În acea mare casă de raport din fața Vămii Poștei, plină și de anume mistere, căci la poarta ei se putea vedea un copilaș blond care sămăna perfect cu cineva bine cunoscut mie, redactam aproape tot ce se cuprindea într'o foaie care nu-și putuse găsi decît un număr foarte restrîns de cetitori : eram pe la patru, cinci mii din cele douăzeci și cinci de mii de la Iași. Între mine și creațiunile pe care le-am putut face se stabilesc însă legături pe care nicio neizbîndă nu le poate rupe : cu ele împreună merg pe un drum de pe care nicio părăsire și nicio înțelegere de la cei din jurul meu nu mă poate îndepărta. Aceasta fără a introduce misticism în ce am în fața mea și fără a crede că prin mine și numai prin mine sînt a se îndeplini lucruri în a căror neapărată îndeplinire, dacă nu se merge către sigura catastrofă, cred însă din toate puterile sufletului meu.

Puțină lume se abătea în odăița redacției, și mai mult importuni, torturați de cheful de vorbă, dintre cari unii,

peste așteptările mele, dacă nu și ale lor, erau meniți la foarte mari situații într'un viitor apropiat. Nu se poate zice că mă îmbulziau prietenii. Acasă, unde așezasem pe rafturi împrumutate de la banca de jos cărțile mele, pe care mi le păstrasera cu atita credință, în tainița lor din balconul de la Vălenii-de-Munte, lucrătorii miei — și cu cită duiosie le recunoșteam, le pipăiam, le desmierdam pe fiecare, așa mucezite, decolorate, mincate de mucegaiu, cum erau! — se abătea doar vre-un Ardelean căruia-i trebuia o revisie a traducerii în franțuzește necesară luptei ce se ducea încă pentru stabilirea hotarelor noastre. Afară de d. Șt. C. Pop, atit de interesant prin caracterul pătrat al persoanei sale fizice, al masivului său cap, prin rostirea zdrumecata, cînd poruncitoare, cînd tînguioasă, a unei elocvențe reale, dar de un tip cu totul particular, nu știu să mai fi primit pe cineva în acea miserie rău mirositoare și veșnic flămîndă a omului cu desăvirșire uitat în clipa răsplatirilor, care așa de larg căzuseră asupra fugarilor și unor trădători mai puțin cunoscuți. Apariția unui grup de Bucovineni și Bucovinence m'a uimit: ce căutau acești oameni de treabă în catacombele mele? A fost o plăcută surprindere, în complecta mea isolare, cînd d. de Saint-Aulaire m'a invitat la Legația francesă pentru a-mi pune la gît cravata Legiunii de Onoare. Aceia sînt oameni cu ținere de minte...

Aflam prin alții, un Al. Lăpădatu, pe care-l recomandasem lui Brătianu pentru conferința de la Paris, un Nistor, evenimentele unei vieți politice care nu-și găsia drumul și în care Ardelenii întraseră de partea unde masa era întinsă și nu se cerea niciun risc pentru îndreptarea unor așa de urite moravuri politice. Așa și pentru ultimele capitole ale războiului nostru: atacul unguresc, pătrunderea, un moment biruitoare, a bandelor lui Bela Khun, revanșa noastră fulgerătoare, intrarea în Budapesta. Odată, un tînar a venit, în uniformă de ofițer,

la mine în redacție, aducându-mi, cu un aier de impresionantă gravitate, un plic pecetluit cu negru. M'am zguduit la gândul că fiul sau ginerele meu au rămas pe câmpul de luptă. Era însă cunoscuta scrisoare, adresată tuturor conducătorilor de partide, și socialistului, care a publicat-o, prin care principele Carol renunța la drepturile sale de succesiune. E ușor de închipuit cum am putut primi vestea acestei noi greutăți care se adăugia la cele supt care se zbătea țara, neajunsă încă la siguranță și la stabilitate. Nu mă gândiam atunci că împrejurări foarte apropiate îmi vor da puțința de a influența asupra retragerii unui act care primejduia continuarea, atât de necesară, peste orice greșeli, care se acumulasă, din nenorocire, a dinastiei.

În fața necesității, netăgăduite, a iscălirii unui act impus de arbitrii lumii, cari decideau la Paris, act prin care se impuneau clause neplăcute, dar, din fericire, nerealizabile, Brătianu, potrivit cu obiceiul său de a sta la putere numai cînd e bine, se retrăsese. Totdeauna plin de intenții bune, pe care și avea curajul de a le duce la capăt, dar supus influenței cui avea ultimul cuvînt și permanent dominat de mintea sigură a principalului său sfetnic, regele Ferdinand a încercat încă odată realizarea celui mai scump vis al său : o concentrare națională în jurul Coroanei. Un înalt magistrat, Corneliu Manolescu Rîmniceanu, pacific colos, om de un spirit așezat și amabil, a fost chemat la Palat, și el se credea acum de fapt președinte de Consiliu, distribuind cărți de vizită de care m'am învrednicit și eu, cînd, pe neașteptate, misiunea de a forma un nou Ministeriu a fost dată generalului Văitoianu, unul din stî pîi rezistenței în momentele de panică. Meritosul ofițer, gata oricînd de o înțelegere, era încă de atunci legat de partidul liberal, și omul care „guverna din opoziție“ îl putea deci admite, dar cu condiția că și noul prim-ministru va opune

ultimatului lui Clemenceau aceeași rezistență absolută din care Ion Brătianu își făcea un așa de mare titlu patriotic. D. Văitoianu luase Internele, și numise secretar general pe un alt ofițer, colonelul Manolescu, creatorul, în timpul războiului, al Caselor Naționale, fiu de țeran de la Breaza, simplu și drept.

Trebuia să se facă alegeri, și șeful partidului liberal aștepta de la dinsele, el care improprietărise pe țerani, cum o spuneau marile afișe de propagandă, și cîștigase războiul, o manifestare de voință populară, și, neapărat, imediata sa restaurare. Terenul îi fusese pregătit și prin supărarea generalului Averescu și a lui Take Ionescu, cari nu voiau să presinte liste. Cit despre agitația obscură a așa-numiților „țeraniști“, în frunte cu sprintenul învățător Mihalache și cu sistematica ambiție tenace, de osoasă și proeminentă bărbie, a d-lui Madgearu, Brătianu nu credea că are să se teamă din partea aceia. În ce mă privea pe mine și pe cei cari din nou se adunaseră în jurul meu, despotul pe care n'avusem prilejul să-l revăd după întoarcerea la București și care nu dorise să mă vadă în zilele fericite, avea cel mai absolut despreț pentru irealitatea, și deci lipsa de orice folos, a noastră.

În momentul primelor alegeri din România unită situația mea se îmbunătățise. Un traiu omenesc devenise posibil prin darul, de un grup de prieteni și prețuitori, format de generalul Leonte, al unei frumoase locuinți din Șoseaua Bonaparte, clădită de un Italian într'un stil care î se părea a fi cel românesc. De și rindul de sus răminea închiriat unui ofițer în rezervă, care ținea foarte puțin samă de nevoia de liniște a cui lucrează și are nevoie de concentrare — și ce-am mai avut de lucru pentru a ieși din carcera celor patru odăițe pentru familie și pentru zecile de mii de cărți, neconținut sporite din provisiile

prietenilor miei, vechi și statornici, anticvarii Pach! —, puteam răsufli în această casă nouă, deschisă aierului curat de la Șosea. Era și întâiași dată, la vrista de patruzeci și opt de ani, cînd mă găsiam supt un acoperemint bucureștean potrivit cu un profesor de Universitate.

Reluasem, împreună cu lecțiile la școala unde alții funcționaseră și supt ocupație, și lucrările mele științifice, care fuseseră, timp de cîteva luni, complet întrerupte. Materialul prelucrat la Iași putea să apară acum în tipografia mea, de și în condiții foarte puțin favorabile, pe miserabila hîrtie de care singură dispuneam.

S'a dat astfel la tipar „Istoria literaturilor romanice“, care a format trei volume, aproape de loc cetite, cu foată noutatea de plan pe care o cuprind și observațiile personale care veniau din cetirea directă a textelor, și ele, de și s'au împrăștiat răpede, nu s'au învrednicit de o nouă ediție. Tot de supt aceste modeste teancuri a ieșit „Istoria poporului frances“, încercarea, făcută în timpul neutralității, de a înlocui obișnuita istorie politică, militară și anecdotică a teritoriului frances prin presintarea dezvoltării organice a neamului însuși: o primă ediție fusese întreruptă de războiu și colile trase nimicite de ocupanți; dar, în mijlocul unei noi, și cotropitoare, mode francesce, cine sa se ocupe de această concepție, care avea măcar meritul de a fi cu totul originală! Vorbisem la Iași și despre Slavii răsăriteni și înțelegeam viața istorică a Polonilor și a Rușilor ca o serie de acțiuni și de reacțiuni între cele două grupe de elemente înrudite pe care le despărțise definitiv orientarea unora către Bizanț și a altora către Apusul latin. Manuscrisul a fost dat și el la tipar: ma întreb și acuma dacă a găsit *un singur* adevărat cetitor.

Toate acestea erau pregătiri pentru Istoria universală, privită sintetic și organic, ca un șivoiu de mai multe ori milenar, pornit din izvorul său, dar hrănit de atîția afluenți,

care se cereau urmăriți fiecare până la întâia țîșnire din pământ. Credeam necesar ca fiecare pagină să fie scrisă după izvoare, putînd reda astfel însăși atmosfera timpului, fără care totul poate fi exact, dar nimic adevărat. O cetire imensă se impunea, și o începusem cu douăzeci de ani înainte. Pe lîngă cercetarea veacului al XIV-lea apusean, a întinderii întregi a cruciatelor, a vieții lumii răsăritene supt forma Imperiului Otoman și, firește, a fiecărui colțșor de istorie a Romînilor, legată de toată vecinătatea multiplă, pe lîngă ce trebuise să răscolesc pentru a da în colecția lui Helmolt istoria Ungurilor și a Bulgarilor, pe lîngă presintarea marilor probleme, a Rinului, a Dunării, a Mediteranei, la Școala de Războiu, adăugîndu-se acum descoperirile maritime și rivalitatea între Franța, Spania și Anglia din noile lecții cuprinse în „Chestia Océanelor“ din 1919, mă pregătiam să pun alte temelii prin cercetarea paralelă a așezămintelor lumii, care au dat cele trei volume de „Desvoltarea așezămintelor politice și sociale ale Europei“, apărute la 1920, așteptînd ca elementele de unitate, esențiale peste deosebirile aparente, să fie și ele înfățișate printr'o serie de lucrări, rezultate în parte și din lecțiile mele la Universitate, care vor începe să apară, cum se va vedea, numai din 1921.

Cum se refacea totul în Europa, anume cauze, ale noastre și ale aliaților noștri prezenți și viitori, ale neamurilor cu care aveam a lucra poate împreună, se impuneau atenției istoricului. Făcusem, la Institutul Sud-Est european, unde cîndva tratasem și istoria literaturii bizantine, pe care însă n'am redactat-o, un șir de lecții despre Albania și poporul albanes: o cartică în care puneam esența acestui curs, stenografiat, dar rămas inedit, a fost publicată, în limba franceză, încă din 1919, aducînd oarecare folos unei propagande pentru întemeierea Statului unei națiuni cu atîtea raporturi de spre noi, și mi s'a promis de Albanesi o căsuță pe malul Adriaticei, care se

va ridica poate pe locul dăruit mie pe urmă, la Santi Quaranta, de regele național al acestei țeri chemate la viață. Pentru Romîni macedoneni, cari au avut, un moment, mari speranțe, prea răpede împrăștiate, de alcătuire politică deosebită, — și o misiune cutreiera Europa —, am redactat, în românește și în franțuzește, o Istorie a lor, tipărită cu cheltuiala unui negustor bucureștean. Într'un articol dat revistei suedese celei mai importante recomandam o Albania liberă, care, în lipsa de oameni, ar fi întrebuințat vitalitatea admirabilă a Aromînilor noștri, noua viață pe coasta balcanică a Mării venețiene avînd să se desvolte supt un patronagiu italian care n'ar degenera în exploatare ca acea austriacă, nici în tendința de sclăvie și desnaționalizare. Cum Dobrogea era încă în discuție, am strins tot ce putea să sprijine dreptul nostru asupra ei, adăugînd la cărticica din Iași, pe care d. Bezdechi, refugiat în Copenhaga, o tradusese în limba daneză: mărturiile din volumul „La Dobrogea Roumaine“. În „Drepturile Romînilor asupra teritoriului lor național“ reuniam argumentele pentru stabilirea noilor graniți, și în cuvîntarea ținută la Academie înaintea misiunii franceze căutam să fixez pentru noi un rol onorabil în viața generală a latinității.

Cartea de sintesă scrisă la Iași pentru librăria Hachette și dictată apoi prietenului meu Stihl zăbovia. Librăria francesă, foarte imbulzită, cerea o reducere de text care nu se putea acorda. Bancherul Blanc, pe care-l preocupau atunci chestii culturale, ca întemeierea unui Teatru Popular, condus de mine, care a perit, după lungi sforțări, pentru că n'a fost înțeles, dar nu fără să reveleze artiști ca un Calboreanu, un Finți, o Piacentini, a oferit tipărirea integrală a acestei „Histoire des Roumains et de leur civilisation“, care, din nenorocire, a fost lucrată la Paris prin îngrijirea bizarului Romîno-Frances Adrien Le Corbeau, fără corectura mea, și în sama cutărui funcționar al

unei case de editură, incapabil de a o răspîndi în ajunul falimentului său. O nouă ediție a fost dată apoi în tipografia cumpărată la Viena de d. Blanc. Pentru unele suflete bune am apărut imediat ca naționalistul trădător pe care-l cumpărase Banca, — și nu-mi rezervasem măcar drepturi de autor... Calomnia, scirboasă, a fost strigată și în Cameră și colportată prin ziare care nu se dau înapoi de la nicio mișelie, iar pedeapsa prin justiție nu se poate căpata la noi. Apoi lecțiile de la Școala Superioară de Războiu asupra călătorilor la noi au format trei volume, care, acestea într-o citva cetite, vor apărea și într'o a doua ediție.

La această operă științifică se adăugiau două încercări noi de a învia în formă dramatică trecutul nostru: „Constantin Brîncoveanu“ și „Cantemir Bătrînul“; numai cea din urmă s'a represintat întregă, la 1931, în Cluj.

Unele din lucrările pe care le adusesem în manuscris de la Iași au fost tipărite de Academia Romîna, în depositul căreia, destul de vast ca să nu fie o nevoie de a vinde cărțile, intrară pentru a rămînea. Finanțele Academiei se refăcuseră puțin, după ce, la început, ele nu erau în stare să susție nici publicarea memoriilor cetite în ședință publică, așa încît în biata mea „Revistă Istorică“, apărută pe cea mai miserabilă din hîrțiile de după războiu, au ieșit nu numai comunicațiile mele, dar și acelea ale lui Dimitrie Onciul și Pirvan.

În Academie era greu să se revie la atmosfera așa de necesară pentru lucrul de 'nainte de războiu sau, mai exact: de 'naintea osebirilor de păreri din timpul neutralității, cînd mi-a trebuit oarecare trudă ca să aduc alegerea părintelui Lupaș și premiarea cărții „desertorului“ Tăslăoanu despre însăși „desertarea“ lui, Nu numai că se ținuseră, cu cei rămași în București, ședințe, supt ochii și cu îngăduința, compromițătoare, a celor cari în-

găduiseră pe Bulgari să prade biblioteca, trimetînd un mare număr de manuscrise — cele mai bune erau însă în Rusia — la Sofia, dar cite unul participase la ospetele oferite de Germani și Ministeriul străinilor cuprinsese, pe lîngă cineva pe care moartea îl culesese prea de vreme, pe harnicul naturalist, organizator al unui admirabil Muzeu de zoologie, Grigore Antipa, care se înfățișa totuși, și va continua să se înfățișeze, ca prietenul personal, ca intimul regelui Ferdinand.

O lămurire de la început ar fi fost poate folositoare pentru viitor, permițînd acea activitate solidară cu care de atîția ani de zile, după dispariția clicilor Tocilescu, Hasdeu, Maiorescu, veșnic în luptă între ele, ne deprinseserăm. M'am mulțămît însă cu cîteva ciocniri care trebuiau să înștiințeze că prezența în aceeași societate nu înseamnă, nu poate să însemne vre-odată și relații personale. Aceia contra cărora putea să se ridice acuzarea din punctul de vedere al credinții față de nația lor și al demnității personale s'au arătat, de altfel, dispuși a primi orice muștrare pentru trecutul la care luaseră parte, mergînd și până la presintarea unor memorii pentru desvînovățirea care, față de absoluta evidență a faptelor, era, de alminterea, imposibilă. N'au trecut decît puțini ani și tot d. Antipa s'a făcut, pe basa actelor proprii sale administrații, de hrănitor devotat al stăpînilor străini, procurorul național contra păcatelor acelora, într'o lucrare plină și de competență și de talent, și o altă scriere a aceluiași, dreaptă în concluziile ei, presinta un program întreg pentru munca unei Români unite la a căreia întemeiere contribuise în lagărul dușmanului. Același grup, care-și păstrează toată solidaritatea, aproape francmasonică, a propus candidatura ca membru corespondent a fostului prefect de poliție al ocupației, profesorul Tzigara-Samurcaș, care făcea sforțările cele mai cutezătoare pentru a i se ierta neîngăduita atitudine, dar bilele negre covârșitoare au arătat

că, fără a se putea înlătura intrigile, neconținut în acțiune, spiritul rău nu va ajunge, măcar supt raportul național, să domine o societate întemeiată cu scopuri de un neted iredentism și de oameni cari erau absolut drepecți față de aspirațiile neamului lor.

Curățirea, care ar fi servit atita la pregătirea morală a unei generații ce se anunța foarte tulbure, fusese împiedecată și de uimitoarea toleranță față de vinovați, de tendința nenorocită de a face să treacă înaintea oricărui criteriu superior înrudirea, prietenia, relațiile de afaceri, obișnuite, ceia ce a adus foarte răpede indiferența etică de care suferim așa de mult și astăzi. Numai furtunosul polemist Pamfil Șeicaru, care va deveni în curind unul dintre cei mai mari ziarști ai noștri, a stat cu sabia în mână înaintea fostului polițaiu german. În jurul lui Constantin Stere, care se va ascunde un moment într'un sanatoriu elvețian ca să se întoarcă sfidător, cu o rară îndrăzneală, pretinzind să întemeieze cu programul insomniilor sale noua democrație românească și s'o conducă, de și se tirise la picioarele atotputernicului Marghiloman, se forma un cerc politic de admiratori, între cari nu erau numai Basarabeni, lipsiți firește de simțul pentru ceia ce fusese înainte de alipirea lor voită la România, ci și atifiia oameni al căror avint fusese împletit cu lupta pentru unitatea națională. Doar înainte de începerea acestei lupte, cind, în neutralitate, se fixaseră taberele care vor raminea, și, de la tribuna Camerei, răstignit într'o tragică posă de cinematograf și scoțind cel mai puternic volum de voace din fundul adicăilor săi plămîni, „exponentul Basarabiei“ îndemna la legătura cu Centralii, Filipescu însuși asculta, vrajit de atita ideologie și învățătură, pe dibaciul mînuitor de sofisme politice și sociale. Numai calitatea lui de colonel, de adevărat colonel — căci colonel de specialitate era și Stere —, a dus la ocna pe Verzea.

În această atmosferă de nehotărîre s'au făcut alegerile, de altfel cu totul liniștite, și rezultatul lor a fost uimitor, cu totul deosebit de ce speraseră liberalii, cari se credeau pentru totdeauna înstăpîniți pe țara „creată“ de dînsii.

Ura contra vechilor practice ale politicii românești pe care, cu voie sau fără voie, ei le intrupau a făcut ca voturile să cadă numeroase pentru oricine anunța o politică nouă. Amicii miei au avut un neașteptat succes, putînd forma astfel un grup important în Camera Deputaților. Dar, cum cel care striga mai mult împotriva trecutului și care presinta mai încintătoare miragii de viitor, fără ca personal să i se poată aduce înainte vre-o greșală, era încunjurat de mai multă simpatie de către un popor care trecuse prin cele mai teribile suferinți, cum în Muntenia ocupații duseseră, timp de peste doi ani, o învierșunată campanie contra „autorilor nenorocirii publice“, s'a putut strînge împreună un bizar conglomerat de nemulțămîți și de ambițioși, de politicieni schimbați de piele și de aspiranți la onoruri, pe cari i-a acoperit camașa simbolică a învățătorului Mihalache, devenind un partid social, al unei țerănimi pe care mulți dintre dîșșii n'o cunoscuseră decît prin pledarea proceselor de la sate. În față, formînd trei cercuri închise, desorientați și bănuitori, stateau represintanții provinciilor liberate sau reunite, și, între dîșșii, Ardelenii, de și ihdușmaniți confesional, aspirau, pe temeiul că ei represintă Occidentul pur și „democratic“, față de un Orient „bizantin“, „grecesc“, plin de o intolerabilă demoralizare, la conducerea exclusivă a țerii, noi ceștialalți avînd numai posibilitatea, aproape chiar datorita de a ne înscrie în „partidul regnicolar“ al cărui club îl implîntaseră la București. Un om cu privirea de oșel și inima de piatră, un mag al misterului politic dibaciu întreținut asupra unei insuficiențe personale pe care știa așa de bine s'o ascundă, avocatul Iuliu Maniu, nemeș salăgean cu cultură esclusiv maghiară, catolic de

convingere, era căpetenia îndicată a acestei nemărgenite și necruțătoare ambiții.

Nu e aici locul să repet ce am spus în „Supt trei regi“ despre ceia ce s'a întâmplat în acel moment pentru a aduce surprinderea, — întâmpinată de o dușmănie furioasă, gata a întrebuița orice armă, a beneficiarilor puterii din care, ca mândrie și ca venituri, trăiseră —, care era un guvern de caracter cu totul nou, avînd o misiune de adînci reforme neted caracterisată. Dar, cum, în acea carte de istorie, după puțință impersonală, nu s'a notat din truda mea și gîndul meu decît ce era absolut necesar pentru înțelegerea evenimentelor, și alte lucruri sînt de spus aici, unde e vorba de evoluția unei cugetări pe care împrejurările o aduseseră și în domeniul politice active.

M'am găsit de-odată, în situația pe care proiectul de tratat, întovărășit de o aspră morală, părăsită apoi, pusese o țară plină de o îndreptățită mîndrie, în fața unei lumi în mare parte necunoscute. Știam eu bine, dintr'o așa de lungă experiență ce sînt liberalii, toți liberalii, al căror magnific șef, din ce în ce mai pierdut în admirația propriului său geniu, n'a binevoit să apară un singur moment în acest vulg parlamentar pe care-l dăduse îngratitudinea nației, și nu voiu fi cruțat de cele mai ascuțite și une ori, lucru de mirare la oameni altfel supțiri în viața lor particulară, de cele mai brutale atacuri. Ca o tabără gata de războiu, știind de unde va veni, orice ar fi să fie, o victorie nelipsită, stăteau cei o sută de deputați, în partea dreaptă a sălii Ateneului, unde, palatul propriu nefiind încă reparat, își ținea ședințele Adunarea Deputaților : nu s'ar fi crezut ce bătaios liberal de cea mai pură speță era, alături de d. Duca, nervos ca totdeauna, fostul jurnalist, de cea mai profundă convingere, Pangratti ! Pe lîngă acest clan, de o perfectă disciplină, care se arunca întreg, ca un singur om, asupra adversarului, folosind tot învă-

șămintul unei așa de lungi practice, socialiștii, în frunte cu un primitiv de la Iași și cu vesela cravată roșie a plăpumarului Cristescu, pe care așa de răpede l-am domolit măgulindu-l, până într'atîta că stătea pașnic să-și aștepte rîndul, erau ca mielușei lui Dumnezeu înfișți într'o pășune grasă.

Ărdelenii stăteau în continua atitudine de observație, urmînd exemplul „șefului“, și, cum, la început, președinte a fost d. Vaída, care se instala ca un conducător de *Reichsrath* vienes, cu toată solemnitatea, pornirea zgomotoasă a temperamentului care-i stă scris și în figura frumoasă, ochioasă și mustăcioasă lipsia ca să anîmeze această mulțime patriarhală de preoți, de avocați din centre mici, de medici cu clientela modestă, de profesori pentru cari multă vreme Bucureștii fuseseră un Ierusalim unde, în templul lui Solomon, nu e cuviincios să se facă zgomot. Toate figurile mie de mult cunoscute erau acolo, și cu Nicolae Bălan de la Sibiu, porumbelul blond aducînd prin văzduh la Iași solia că Ardealul îndrăznește a se cere liberat. Corectul grup de Bucovineni n'avea încă nici coesiune, nici șef, Flondor, legat de d. Averescu și de Take Ionescu, devenit deci al treilea în Troiță, de și se credea, în calitatea sa de *Ritter*, cel d'intăiu, fiind în afară de această primă Adunare a României unite. Basarabeni erau oameni de la sate, fără boierii lor, cari rămăseseră afară, chiar cînd puteau înfățișa merite ca ale lui Herța, figură de Persan bărbos supt un cilindru de rabin făcător de minuni, sau ale discretului cărturar și adunător de cărți și documente Gore; incunjurat de respectul tuturor pentru o lungă și largă operă de „everget“ național, bătrînul Stroescu, de fapt pătruns de ideile mistice ale literaturii rusești, ca și tolstoianul Alexandri, care ni lipsia, se bucura de respectul tuturor, dar nu era capabil să dea nici într'o privință direcția; d. Ciugureanu se dovedea străin de orice adevărată activitate politică, și numai

ochii vii în fața de zimbitoare lună plină a d-lui Inculeț, ales și la Academie ca reprezentant al ținutului său, destăinuia psihologilor fibra de dibace umblare cu oamenii pe care o ascundea această prietenie deschisă tuturor, această mărunță elocvență, iute, aproape șoptită, în anecdotele rusești ale căreia se ascundea atita maliție.

Cu cine te puteai înțelege mai greu, în ciuda relațiilor personale cu unii dintre dinșii, erau țăranii. D. Miha-lache venise la prima redacție a mea în București, la tipografia vechiului meu șef de atelier Nicolae Stroilă, care, editor din prietenie al acestei cărți, era menit să ajungă un mare industriaș, și-mi desfăcuse înaintea ochilor un vast program de clasă. Mărturisesc că n'am prevăzut viitorul când i-am spus, scurt, după ce înainte de războiu îl lămurisem în chestia luptei de clasă, inacceptabila pentru mine, printr'un articol în „Neamul Românesc“, că încercarea sa politică nu poate reuși, orice agitație democratică, ba cu forțe mai slabe decit aceia pe care știam ca o desfașurasem eu, fiind menita unui răpede faliment; nu mă gândiam ce ușor îi va fi să culeagă poamele din copac, suit pe a la c e n'a ajuns el însuși să atingă coama zidului! Iar, când d. Virgil Madgearu, în redacția mea definitivă, și-a întins teribila falcă voluntară către mine, cerindu-mi solidarizarea cu un protest privitor la alegeri, l-am întrebat în ce calitate vine și de ce partid îmi vorbește: n'am gîcit că acel care-mi stătea palid și ciudos înainte va fi Robespierre-ul sigur de sine al unui iacobinism învingător.

În ce privește pe electricul domn Iunian, care va fi apoi „restauratorul“ unei regalități, și pe d. dr. Lupu, menit să ajungă cel mai focos dintre tribuni, nu se simția, la începutul unei activități parlamentare a cărui scurtime n'o bănuiam, prezența lor în această lume învălmașită, dar cu cele mai bune dispoziții în fond, care ar fi putut

să inaugureze o viață cu totul nouă, plină de conflicte, de sigur, dar capabilă de neașteptate revelații, a României.

Deocamdată, mai vie era pornirea de ură contra liberalilor din partea aglomerației sătești, care, în anume momente, pornia cu un urlet fioros spre băncile din dreapta, unde, supt conducerea d-lui Duca, un muget de aceeași extensiune îi răspundea imediat.

Dar Aliații grăbiau, liberalii, retrași de la putere, rămîneau în atitudinea celui mai absolut refus, guvernul de generali nu făcea decît să-i urmeze în această tăgăduire, și se adăugia pasiunea antisemită a prietenilor miei Cuza și Șumuleanu, plus mesianismul cu cojoc al d-lui Zelea Codreanu, care simția că de la opinia sa atîrnă pacea Europei; Basarabeni, Bucovinenii neavînd nicio opinie, Ardelenii se temeau să nu-și piardă popularitatea națională primind formula de la Paris. Și totuși trebuiau două lucruri, și anume fără cea mai mică zăbavă: un guvern, întăiu, și, cu el, iscălirea tratatului, așa cum era, cu tot ce cuprindea într'insul, cu partea care ni folosia și cu cealaltă care nu era să se execute niciodată, cum a fost, de la început, chiar înainte de a consulta pe însărcinatul de afaceri al Franței, prietenosul tinăr Cambon, convingerea mea adîncă.

Pentru întăia oară am văzut și noi, cei din țara veche, ce înseamnă o pertractare ardeleană, după cea mai sigură rețetă blăjeană. Într'un cadru potrivit, salonul bunului d. Popovici, trei seri de-a rîndul s'a ventilat, mai cu înțepăturile d-lui Cuza, mai cu glumele d-lui Inculeț, mai cu legănatul în *chaise longue* al d-lui Bontescu, mai cu semnele din sprincene ale d-lui Maniu, chestia, esențială, ce sintem noi. Eu credeam că trebuie să fim basa pentru un nou regim, indispensabil; după

multă trudă, șeful Ardelenilor a admis că „am putea să fim una“. A trebuit, într'un târziu după miezul nopții din noaptea a treia, să amintesc că eu am o ocupație și că ori se ajunge la un rezultat ori sint silit a nu mai participa la discuții care înaintau așa de puțin. Atunci în fine d. Maniu, înaintînd ca la moarte, a consimțit să puie iscălitura sa pe actul de constituire a „blocului“.

Pentru ca acesta, care a făcut prim ministru pe d. Vaida, regele Ferdinand explicîndu-mi că un Ardelean trebuie să fie în frunte cît se discută la Paris despre Ardeal, să fie o adevărată forță, ar fi trebuit două exclusivisme mai puțin: al Ardelenilor și al țerăniștilor, cari nu se dădeau minaji la puterea pe care ar fi împărțit-o cu alții, a căror ghiară întinsă o simțiau, și, apoi, acea puțința de lucru împreună care nu vine decît sau dintr'o lungă obișnuință, insuflețită de sentimente adevărate, sau dintr'unul din acele entusiasme nobile, generoase, care fac să se treacă peste orice interes și să se uite orice amintire. Ambele condiții lipsiau.

O simțiam cînd îmi interzisesem mie orice amestec într'o răsplată reclamată de atîția nărăbdători, și, afară de grupul Cuza, prietenii miei mă urmau. Dacă totuși am trecut peste această hotărîre și am luat presidenția Camerei, a fost ca o protestare contra loviturii, de închipuită dibăcie, dar, de fapt, de o neînchipuită naivitate, a Ardelenilor, cari, dînd Internele generalului Averescu, fără a mai întreba celelalte grupe din „bloc“, credeau că pot imobiliza pe omul înzeit de foștii lui ostași,—lucru pe care nu l-am înțeles în de ajuns, sufletul popular avînd totdeauna tainele sale neașteptate, — și a se folosi dincoace de Carpați de o astfel de popularitate, zădărnîcînd în același timp uneltirile d-lui Goga, al cărui suflet, răpit unei nobile poezii, era minat furtunos către

ținte politice pentru care se credea merit înainte de toate și unde nu putea îngădui să ajungă oameni de la el cari nu crezuseră și dinșii în necesitatea unității naționale.

D. Vaida trecind în fruntea Guvernului, locul de președinte al Camerei era liber. N'am ascultat de nicio sugestie cînd m'am gîndit a candida, ceia ce mi se părea și o afirmație că în cultura fără caracter de provincie și de grupare politică trebuie căutat simbolul Adunării chemate să proclame unirea provinciilor românești. Mirosul fin al organizației „regnicolare“ a d-lui Maniu a prins imediat această intenție, pe care de la început au aprobat-o, fără interes, d. Inculeț și Basarabeni săi, sufletele cele mai sincere din toată Adunarea, eu însumi, ales la Orhei, după cererea telegrafică a d-lui Inculeț, fiind prin aceasta legat de colțul acestor oameni de inimă. S'au presintat, deci, la mine doi tineri, unul, d. Savu, adiutant al șefului său, ca să mă întrebe, oficial și solemn, dacă am asemenea gînduri, și li-am răspuns că nu înțeleg cu ce drept mi se cere samă. A doua zi, de altfel, în fața redacției mele, viitorul Mitropolit Bălan mi-a spus cu francheță că prea puțini vor fi Ardelenii cari mă vor vota contra distinsului cărturar Vasile Goldiș, desemnat de partidul său. Cu țărăniștii, ca și cu pușinii Bucovineni, n'am avut niciun schimb de vederi.

După amiazi, totul fiind aranjat pentru candidatura d-lui Goldiș, de și acesta, izbutind, n'ar fi oprit lovitura pe care nu se putea să n'o încerce un ministru de Interne stăpîn pe sufletele populare, care nu avea în Parlament decît vre-o doi reprezentanți, aleși și aceia de pe urma indisciplinei lor, m'am ridicat din bancă și mi-am pus candidatura, pentru care prietenii basarabeni pregătiseră buletinele și, ele fiind de o altă culoare decît ale Guvernului, controlul era ușor.

Vicepreședintele, pe atunci unul din cei mai credincioși amici ai miei, bătrînul general Marcu din Craiova, a

inceput numărarea buletinelor, în care multă vreme d. Goldiș părea că păstrează întăietatea. În fundul urnei însă câteva zeci de voturi au fost pentru mine. De la tribună, cetind rîndurile răpede inseilate cu creionul, anunțam hotărîrea mea de a apăra contra oricărei intriği existența Parlamentului a cărui majoritate mă alesese. Peste câteva momente, generalul Averescu, care mă ascultase cu o lucire de minie în ochii reci, impenetrabili, din lunga față palidă, demisiona supt cuvînt că i se adusese de noul președinte al Camerei o jîgnire pe care n'o putea tolera. De fapt era zădărnicierea unui plan, care venia poate de la infernala viclenie a lui Brătianu, dar poate, printr'însul, de la Regele, hotărît să termine cu o Adunare de o rară independență, a cărui acțiune îi părea primejdios de incalculabilă.

Din acel moment, întreaga răspundere pentru situația pe care o crease alegerea și declarația mea cădea asupra-mi, și mi-am dat samă de primejdia de-asupra căreia, în fiecare moment, călțam.

Prima și cea mai mare greutate a ceea ce ar fi putut să fie, nu o umplutură sau un incident, ci pornirea marii opere de reforme, atît de mult așteptate și, în acest moment, de cea mai urgentă nevoie, venia din nedepriinderea la lucru a Ardelenilor, obișnuiți să răstoarne și încătușați în formulele abstracte, de secole usate, ale ideologiei universitare ungurești, de care era pătruns, până la ultima celulă a organismului său, șeful însuși. Artiști în lungile discuții, pe care le iscodise regimul austriac ca să înșele pornirea de luptă, avîntul spre viață al supușilor săi, ei își găsiu deplîna mulțămire în această zădarnică irosire de vitalitate. Și totul se făcea în cel mai absolut mister, cu strașnica frică nu cumva să se audă ceva în afară și astfel toată partida să fie pierdută, cea partidă pe care d. Maniu și-o reserva pentru sine, „fratele

Alexandru“ fiind numai vedeta scoasă înainte ca să se vadă din ce parte vin gloanțele. Nu era lene, în adevăratul înțeles al cuvîntului, nici acel orientalism de care ei se scuturau cu indignare, nu era numai provincialismul care, îndată ce e vorba de ceva peste umbra clopotniței, se sperie și se trage înapoi, nu era numai metoda culoarelor de mănăstire ieszuită, care sînt așa de întunecoase, încît ca să eviți primejdia trebuie să mergi rîzînd neconținut zidurile, ci era ca un fel de paralizie totală, rezultată din comprimarea de veacuri care anchilosase toate legăturile, cea ce era de alminterea comun cu Bucovinenii, dibaciu înfășurați un secol întreg de administrația austriacă, dar nu și cu Basarabeni, cari învățaseră de la Ruși metoda comploturilor și revoluțiilor.

Energie neadormită, veșnic uneltind contra vechilor dușmani, „măgarii de pe Vesuviu“, în partidul cărora era și nu era, se găsia la d. Goga, al cărui mare discurs s'a făcut mult așteptat pentru ca rezultatul să fie nul, — învinsul momentan, de propria-i slăbiciune, rămînînd gata să încerce din nou, de oricîte ori, cum o arăta și figura, așa de deosebită de cea de odinioară, ochii albaștri, în fața care-și pierduse frăgezimea, avînd acum lîcăriri de răutate și trupul mărunt înțepenindu-se în atitudini de provocare. Simț practic era la singurul Ardelean care cunoștea bine, supt toate raporturile, lumea de dincoace, unde trăise multă vreme, și care era doritor să însemne prin ceva real trecerea sa la Ministeriul care-i fusese incredințat. Pe d. Mihai Popovici, fiul unui mare bogătaș brașovean și student al Universității din Viena, unde-și cîștigase frumoase cunoștinți, îl întilnisem de mai multe ori și eram izbit de siguranța cu care discuta cele mai grele probleme și enunța soluții care i se păreau realizabile. Făcuse războiul la noi, ca ofițer, în deosebire de refugiații cari se uitau cu ocheanul la front, și fusese astfel străbătut, el singur, de toate sentimentele noastre. Nouă

ni era un camarad, un om din lumea noastră și în general un om de lume. Frumos încă, elegant, deprins a vorbi cu femeile, ducând reputația unui om cu trecere în toate categoriile din societate, el mai avea și marele avantaj de a fi, de și mai tinar, unchiul d-lui Vaida și un unchiu foarte consultat și adesea ascultat: nu odată am avut impresia că, în tabăra ardeleană, dacă d. Maniu oficiază rituri secrete într'un colț al altarului impenetrabil, acela care trage sforile în naos este juristul vienes cu veche reședință la București.

D-lui Popovici i s'au datorit cîteva din măsurile de oportunitate care s'au luat, și nu era lucru ușor cînd mai dăinuia, din îndărătnica voință a d-lui Maniu și a Consiliului său Dirigent, granița economică, monetară, aproape administrativă și politică, între Ardeal și părțile de dincoace. Supt Ministeriul său s'a început stampilarea, așa de tarzie, a coroanelor, scăzute la jumătate din valoarea leului și, din nenorocire, mulțămîtă unei îngrozitoare corupții, continuu alimentate cu noile transporturi pe care le trimetea Ungariei. Exemplul Serbiei n'a fost urmat, și aceasta ni-a adus mari pagube.

Între Ardeleni nu se putea găsi un ministru de Interne care să-și ia răspunderea situației după plecarea generalului Averescu, într'un moment cînd bolșevicii atacau la Hotin și generalul Presan ni dădea mai mult explicații, tactice și strategice, decît siguranțele și îndemnurile pe care le doriām, și cînd muncitorii comuniști, împușcați odată în Decembre precedent, cînd se îndreptau spre Palat, își făceau ostentativ primblările zilnice pe căile principale și steagul roșu, cîrpa de sînge, apărea amenințator ici și colo. Ca un fel de pedeapsă fiindca am făcut să se piardă omul popular, ca și cum el ar fi fost dispus să lucreze pentru alții, mi s'a impus de președintele Consiliului, pe care-l puteai vedea în pat, după obișnuitele conversații nocturne fără scop, pe la ceasurile unsprezece

dimineața — și în ce timpuri ! — să-i găsesc „om în loc“.

L-am găsit—da, eu, numai eu, cu toate injurioasele de-negări care mi s'au opus pe urmă—în persoana doctorului Lupu. Nu era pentru mine un prieten, și în Camerele liberale n'avusem măcar legături cu acest corifeu al tineretului majoritar, pe care-l puteam prețui numai prin inteligența bunătațe cu care cruțase și împăcase pe țeranii sai fălcieni pe vremea rascoalelor din 1907. Dar energia, puterea de muncă se desfăceau la prima vedere din figura roșie cu falca proeminentă, cu ochil minioși de adevărat lup ieșit în marginea pădurii, și banuiam la fiul preotului din Arsura un suflet generos față de cei mici, ceia ce-i putea da o elocvența specială, așa de prețioasă în asemenea momente ; că era urmarit de pasiunea vitrinei era un mic, foarte mic păcat față de aceste hotăritoare însu, iri. Dialogul cu d. Vaida în privința „doctorului“ s'a desfășurat astfel : „Ma rog, eu nu cunosc pe d. doctor Lupu. Îl iei d-ta pe garanție ? — Îl ieau“.

Dr. Lupu era un om potrivit cu situația, așa de grea, din acel moment. Trecutul lui de prefect la 1907 îl arăta-se, cum am spus, milos față de mulțimile revoltate și capabil de a găsi cuvîntul prin care furia lor se potolește ; timpul petrecut în America îl ținuse în contact cu o civilizație în adevăr democratică, față de care pornirile de răsturnare n'aveau ascuțiș ; în fond, foarte tradițional st, prin legăturile cu satul său, prin pietatea față de parinți, el dădea celor de stînga înfățișările, liniștitoare, ale unui prieten, rămanînd destul de monarhist pentru a servi un rege, destul de „burghes“ pentru a apăra credincios vechea societate ; activ până la neastîmpar, el era să fie un ministru care lucrează pretutindenea, direct. În sfîrșit, rupt de la liberali și atacat de dinșii, felul cum se rapezia la foștii lui prieteni arăta că regimul putea să cîștige într'insul un nou și prețios aliat. Doctorul avea și idei de realizat într'o tovarașie unde ce lipsia mai mult era un program

pe care, de altfel, nimeni nu-l schițase, fiindcă însăși alcătuirea Ministeriului fusese o surprindere.

Astfel constituit, la Războiu cu elegantul general Rășcanu, om al Regelui, gata, cum s'a dovedit, să treacă imediat, la un semn al Suveranului, în altă formațiune—și se introducea astfel sistemul, nenorocit, al departamentelor rezervate ca o garanție a Coroanei față de miniștri pe cari nu-i voise și nu-i simpatisa —, Ministeriul avea înaintea sa o sumă de foarte grele sarcini, și, astăzi, cind s'a creat o perspectivă și sint atîția termeni de comparație, nu se mai poate păstra față de dinsul, ca și față de Parlamentul de la 1919-20, judecata pe care au rostit-o îndată după căderea lor oameni interesați și plini de patimă, așa incit avea dreptate exponentul literar al unei generații desorientate și iubitoare de crudități, d. Țărghezi, cind, abia liberat, prin intervenția mea, din închisoarea unde-l dusesse colaborarea la gazetele ocupanților, îmi oferia, fără indoială din absolută convingere, să apere, să glorifice regimul care plecase.

Dacă, față de situația Ardealului în noul Stat, față de hotarul maramurășan, pe care-l va compromite guvernul următor, nu s'a avut, din cauza veșniciei flotări a Ardejenilor, atitudinea hotărîtă care ar fi trebuit și ni-ar fi adus, de sigur, atitea foloase, în schimb Basarabia a fost curățită de bolșevici și chinuitoarele nesigurante din primul moment s'au înlăturat.

Pentru această Basarabie, așa de mult rivnită de foștii ei stapini, trebuia legalisată fără zăbavă situația agrara pe care o crease asaltul dat de țerani moșiilor deținute în mare parte de străini. Legea pămîntului basarabean s'a votat în trei zile, după făgăduiala pe care o dădusem d-ului Inculeț, de și fără a se împiedeca o discuție competentă și cuminte, ținindu-se samă și de părerile conservatoare, dar fără a da vreme pasiunilor extreme de a se manifesta din motive demagogice, cum s'a întimplat mai tîrziu cu

alte legi, care au fost astfel cu totul îndepărtate de la intențiile propunătorilor.

Căci ce trebuia mai mult în acest moment, cu tot ce clocotia în țară, cu tot ce se pregătia în jurul ei, era afirmarea autorității. Aceasta s'a făcut, și în Cameră și Senat, și în afară de dîșele.

È un adevăr incontestabil că în acele citeva luni pe care ni le-a îngăduit intriga partidelor înlăturate și veșnica temerè, continua nesiguranță, de sine și de alții, a regelui Ferdinand, Camerele, și mai ales a deputaților, unde se puteau prevedea încăierările pasiunilor și intereselor, au păstrat o demnitate care a putut impune represintanților, nesiguri de ce-i aștepta, ai minorităților naționale. N'am îngăduit, cu simțul de ordine al vechiului profesor, niciunul din acele scandaluri care au desonorat așa de adese ori ședințile adunărilor ce au urmat. Ziarul lui Marghiloman, care a putut astfel să se explice față de Ion Brătianu, amintindu-i chiar anume întilniri secrete prin culoare de oteluri în timpul neutralității și ajungînd a culege și aplause pentru cît bine putuse face și el, vorbea chiar de „Pherekydele mai tinăr“ care avea conducerea Camerei. Ședința s'a ridicat ori de cite ori pornia furtuna, așa încît de la o vreme ea nu s'a mai produs, cu oameni gata totuși să se înșface de piept; între cei mai cumiști erau socialiștii, de cari așa de mult se temuseră sufletele sfioase. Î s'a intimplat și d-lui Duca să fie chemat la ordine pentru că pusese la îndoială „facultățile auditive“ ale unui președinte care auzia foarte bine și în mijlocul tumulturilor artificiale, de și lucra ca la biroul sau de acasă, făcîndu-și corecturile și scriîndu-și articolele. Străini cari au venit, poate cu anume îndoială, să vadă țara cea nouă au fost primiți așa încît n'au putut pleca decît cu idei bune despre viața parlamentară care reluase

Adunasem la presidenție pe represintanții tuturor par-

tidelor, claselor și naționalităților, cari, aceștia din urmă, aveau voie, cînd nu știau românește, să mi se adreseze în limba lor mie, care dadeam traducerea, și nu pot uita cu ce sfială călcau pe covoare imensele ciubote ale cutărilor țerani din Basarabia, dintre cari unul, la presintarea Adresei, luase foarte familiar pe Regele, răpede ofuscat. Îi mai poftiam pe cei de samă la excursii menite să arăte arta și tradițiile noastre de cultură și, ducîndu-î la Cotroceni, îi puneam înaintea farmecului Reginei.

În afară, locurile de prefecți și primari, rezervate, pentru provinciile alipite, gruparilor politice de acolo, care-și luau ele răspunderea — și n'au fost numiri prea rele, au fost împărțite pentru Vechiul Regat între țeraniști, oamenii d-rului Lupu și naționaliștii miei, cari au avut mai mult de zece județe, și pot spune cu mîndrie că prietenii aceștia de mulți ani de zile n'au lasat nicio nemulțămire, dovadă că aceste funcțiuni se pot ocupa și cu bunătate și cinste desăvirșită. S'a purtat, în vremuri așa de grele, grija aprovizionării, din ce aveam, din ce n'aveam, cu concursul devotat al armatei. Iar, în ce privește temuta strada a Capitalei, ne-am înțeles ca demonstrațiile să fie îngaduite, dar supravegiate de aproape, pana ce oamenii se vor obosi de aceste continue drumuri fără scop. Așa s'a și întimplat în scurtă vreme, și generalul Nicoleanu, excelent prefect al Poliției, tocmai prin calmul său și buna sa dispoziție, mi-a explicat marele rol pe care l-au avut în această politică femeile, doritoare sa-și fie cît mai mult bărbații acasă.

D-rul Lupu pregătise un proiect de lege al chiriilor, în care erau și măsuri foarte îndrăznețe; el ar fi putut să fie foarte ușor corectat și ar fi adus altă soluție a acestei grave probleme decît aceia a continuelor moratorii, determinate de grija meschină de a nu supăra prea mult pe nimeni. Iar, în ce privește chestia agrară, pentru care era acum exemplul basarabean, proiectul d-ului Mihalache,

care din nenorocire n'a înțeles că astfel de măsuri nu se ieau cu nesfirșite zăbăvi de consultări sovietice, sunind clopotele indiscreției și ale reclamei pentru a înștînța pe neapărații adversari și a-i lăsa să se coalizeze, pentru a presă asupra Palatului tuturor aprehensiunilor, ar fi tăiat încă de atunci discuții pe atit de vane, în fond, pe cît de periculoase.

Toate aceste măsuri sau pregătiri de masuri s'au luat însă după lunga vacanță de iarna, după inaugurarea la Cluj, de Rege, care părea mulțămît de acțiunea guvernului, — dar erau așa de scurte mulțămirile și așa de puțin solide asigurările acestui om așa de bun, dar așa de impresionabil —, a Universității naționale, cu participarea miniștrilor străini, expuși însă la unele discursuri, ca al lui Pangratti, care de-a dreptul îi ofensau, — totuși cel mai frumos moment din timpul ce ni-a fost îngăduit, și am putut constata eu însumi că, dacă Ungurii se țineau de-o parte, între Sași, pe cari i-am cercetat la Sibiu și în împrejurimi, erau datoritele sentimente de respect față de Stat, de simpatie față de nația dominantă

La început însă guvernul nu arăta că ar putea să se miște: d. Maniu rămînea ca un semn de întrebare cu guler înalt și pantaloni călcați pe muche, sfinx de sigur, dar care nu avuse de fapt niciodată alta taină decît a nesiguranței ochilor verzi palizi de-asupra nasului vulgar învristat cu vine multicolore; voia și nu voia, de și, în ce-l privește personal, cu dorința de a vedea cum se îneacă „fratele Alexandru“, știa foarte bine ce voia. Iar d. Vaida, pe care-l interesează înainte de toate atitudinea și gestul și care se credea plătit cu frumosul program 1ostit cu talent și autoritate, presida mai stăpînit decît cum a dovedit pe urmă că poate, din capul băncii ministeriale, unde facea o frumoasă figură. Cum adunasem majorita-

votările de episcopi, cari, bine înțeles, pentru Ardeal ca și pentru ce se află în afară de Ardeal, trebuiau să fie Ardeleni — ce s'a supărat preotul Saftu din Brașov, puținel compromis față de Nemți, că nu i s'a dat Scaunul de la Rimnic? —, d. Vaida s'a suit la tribună ca să declare că, din moment ce e în divergență cu mine, nu-i rămîne decît să tragă toate consecințele.

Cu țerăniștii, așa cum erau, se putea merge înainte, Bucovinenii se presintau disciplinați, iar Basarabeni erau o așa de bună pine de Moldoveni după moda veche, chiar cînd părintele Guciujna, cooperatistul, om cu idei „democratice” foarte marcat rusești, declara că el nu poate vota pentru părintele. Miron de la Caransebeș ca Mitropolit Primat — și nu era măcar, ca pentru locul de la Sibiiu, unde candida și clericul Roșca împotriva profesorului Bălan, un alt candidat? — decît după ce se va întoarce acasă și va chema întreaga preoțime de acolo ca să-și manifeste voința. Cu Ardelenii însă era peste măsură de greu.

Unde nu se întilnia nesiguranța și îndemnul la nesfirșite, catastrofale discuții, *unde* nu erau ambiții nesatisfăcute și care nu se putea satisface? Primul ministru, întovărășit de o întreagă suită, căci o măreție ungurească servia totdeauna de model, plecase în străinătate, — de unde nu l-am mai putut readuce, cu toate desperatele mele telegrame —, ca să capete actul, așa de prețios, al recunoașterii de Aliați a stăpînirii noastre basarabene, act pe care, afară de anume contingențe de politică generală, l-a dobîndit francheța, așa de puțin diplomatică, dar așa de folositoare, cu care d. Vaida vorbise mai ales la Londra, — și a fost o așa de mare zi pentru mine cînd, așteptînd momentul proclamării solemne a Statului reunit, am putut anunța Camerei această izbîndă! D. Ciceo Pop fusese lăsat în loc și, cu formidabilul său aspect, cu puternicul său volum de voce, cu mentalitatea sa populară, din

care nu lipsia întimplător și un humor care inseninează atmosfera, făcea bine la locul său; anume scăpături dintr'un trecut mai depărtat, pe care dușmanii le-au și ridicat în Adunare, se compensaseră prin marile servicii de energică decisiune pe care le adusesese cauzei naționale la Arad, în zilele dificile cînd totul părea că se clatină. Dar această decisiune n'o mai avea la București și, răpede informat de sentimentele Regelui față de Ministeriu, trăia cu frica unei invitații de a pleca, pe care d. Vaida ar fi primit-o îndată după întoarcere și pe care locuitorul nu știa cum s'o evite, lăsîndu-mi sarcina de a îndepărta primejdia, care rămînea totuși, foarte amenințătoare, la orizont. Odată, m'a chemat la telefon ca să-mi propuie aminarea unor Camere care încă nu lucraseră nimic, până în momentul, care nu se putea fixa, al întoarcerii primului ministru.

Era greu de lucrat și cu d. Goldiș, totuși o persoană așa de distinsă prin inteligența și cultura sa și pe care în sfîrșit îl văzusem desfăcut de legăturile cu liberalii, naturale la fostul ministru de Instrucție al lui Ion Brătianu. Era evident că nu uitase înfrîngerea în concurența pentru presidenția Camerei, și nu i se dăduse în schimb, dar nu din vina mea, un portofoliu ministerial. Manierele sale așa de plăcute nu-mi ascundeau acest năcaz. L-am întîlnit și cînd mă gîndiam la un mare ziar popular, pe care l-am fi ajutat să se înjghebe, și d-sa credea că ar fi o adevărată dilapidare a fondurilor publice, și la discuția asupra Adresei, care, redactată destul de primitiv de tînărul profesor țerănist, V. V. Haneș, a trebuit să fie complet refăcută de mine.

Dar cel cu care nu se putea ajunge la niciun capăt era nervosul, explosivul domn Aurel Vlad.

Era o comedie întregă supărarea ministrului de Justiție, așa de energic cînd lovia tribuna cu mănșetele scoase afară, în mijlocul risetelor liberalilor, cari erau deprinși

cu alți reprezentanți ai Guvernului, nu numai în chestia alegerii Mitropolitului Ardealului, unde-și avea candidatul, și în aceia a unei legi de unificare bisericească pe care am lăsat-o să doarmă în cartoane, dar în epopeia conflictului său cu Statul-major, un teribil dușman pe care capriciul său și-l crease. Era hotărît să răpuie pe ofițerii cari-i încălcau anumite drepturi, și mai ales pe colonelul Antonescu, ajutorul și sfătuitoarul, căruia i se datoria așa de mult din ordinea de la cartierul general, al generalului Presan. Colonelul, într'un memoriu destul de drastic, își îngăduise și anume aprecieri, mai mult sau mai puțin meritate, asupra arțăgosului logofăt al Dreptății, și focosul Orăștian, căruia-i țîșniau trăsnete din manșete, nu putea trăi fără a-și satisface răzbunarea.

Am căpătat însărcinarea de a aduce împăcarea și a împiedeca astfel, în împrejurări ca acelea, o adevărată crisă, nu de nervi, ci în adevăr ministerială. Aceasta în ziua chiar cînd, cu solemnitătea cuvenită, luasem parte la instalarea noului Primat și asistasem la vitejia cu care d. Zelea Codreanu asaltase, până la distrugerea totală, un bufet de miserie, care nu putuse rezista, așa încît îmi perise pofta de dejun. Am găsit la Otel Boulevard pe generalul Presan, dar nu și pe culpabilul colonel, dispărut fără urmă. Afacerea însă grăbia, și nu-i puteam aștepta descoperirea. Am cerut deci d-lui Presan o scrisoare în care s'ar strecura măcar scusa de care d. Vlad avea atita nevoie pentru prestigiul autorității și maiestatea Statului român. Generalul o relua însă și o „îmbunătăția“, de cite ori era gata s'o închidă în copertă. La urmă, spălată prin atîtea ape, „scusa“ se redusese la foarte puțin. Și, astfel, cînd, flămînd și distrus de oboseală, am dus răvașul, căpătat așa de greu, la Mitropolie, unde Consiliul de miniștri stătea în permanență, și cu ajutorul șefului Bisericii românești, am fost întimpinat cu o zgo-

motoasă desiluzie. „Fratele Aurică“ nu voia să primească misiunea căpeteniei armatei cu care avea de lucru.

Agonia Ministeriului fără șef, fără cohesiune, pîndit, fără să-și dea sama, de toate părțile, supt ochii vag verzi ai d-lui Maniu, în fundul cărora licăria o galbenă satisfacție, devenia ridiculă. Zăbava consultațiilor sovietice a d-lui Mihalache a scurtat-o.

Cum mă întorceam, cu pitorescul ministru de Agricultură, de la mănăstirea Cernica, unde ajunseseam a împăca pe țerani cu călugării în cearta pentru pămînt, i-am profețit că, dacă nu se grăbește, — el vorbea de luna lui April, încă anume foruri avînd să fie întrebate —, reforma va fi făcută altfel și de alții. Atunci chiar ministrul țerănist a fost chemat la telefon de o influentă doamnă, care i-a cerut să schimbe proiectul, căci altfel va trebui să plece. Încrezutul represintant al pedagogiei primare n'a vrut să creadă, și cine avea dreptate era doamna de la telefon.

Mijlocitor în toate buclucurile pe care le stîrniau alții, a trebuit să intervin și în acest conflict, care era să aiba așa de grele urmări. M'am presintat Regelui, care atunci îmi arăta o afecțiune pentru care-i eram recunoscător și pe care mi-a părut rău că, mai târziu, de pe urma atîlor intrigi, am pierdut-o. I-am explicat că, oricît ar fi de îndărătnic în formulele proprii sau suggerate, d. Mihalache ar putea fi adus să cedeze asupra punctelor „periculoase“, dar pentru această ar trebui să se discute cu ministrul care de mai multe zile nu putea să capete o audiență. Regele mi-a promis că i-o acordă în Joia următoare. Dar, în acea decisivă Joie, el era la vinătoare. A doua zi cel așa de grav jignit venia la mine să-mi ceară un sfat. El nu putea fi altul decît acela de a sacrifica situația lui grijei celei mai elementare a propriei demnități, și am redactat eu însumi scurta și hotărîta demisie pe care d. Mihalache a plecat s'o depuie la Palat. Era căci

înlăturarea întregului Ministeriu trebuia să urmeze, sfârșitul, pe o chestie de principiu, a unei situații pe care multe greșeli, din multe părți, dar mai ales de la Curte, supusă tuturor influențelor, o făcuseră absolut imposibilă, orice ar fi gândit, în iluziile sale, primul ministru, care, hotărît, nu voia să se întoarcă.

Din tot ce i se spunea, regele Ferdinand, care auzia așa de mult și hotăra așa de puțin, reținea un lucru, și, lângă dînsul, mîndra Regină, doritoare de a guverna și regretînd numai că n'o poate face personal în numele ei, întăria această chinuitoare impresie pe care, cu tot marele ei curaj, supt impresia groaznicelor nenorociri care-î atinseseră rudele din Rusia, o avea ea însăși: că s'a format un complot, că d-rul Lupu, asociat cu bolșevicii, face parte dintr'însul — parcă l-ar fi auzit pe doctor cînd, într'un moment de trecătoare nemulțămire, fără importanță, mă incredința că aș fi un bun președinte de republică! — și că fără măsuri răpezi de prevenire, ca aducerea tunurilor la Cotroceni, soarta Țarului și a Țarinei poate atinge pe membrii dinastiei românești; Siguranța ea însăși, condusă de un fost deputat liberal, furnisa „dovezile“ tenebroasei întreprinderi, și, chemat în grabă de Regele pentru a-mi cere să ajut debarcarea ministrului de Interne, el n'avea curajul să mi-o spuie și mă făcea să trec în odaia unde Regina îmi punea alternativa: ori părăsesc pe omul care trebuie să se ducă și voi avea presidenția Consiliului ca să hotărăsc reforma agrară, ori această misiune va trece asupra generalului Averescu. Am răspuns, ca orice om loial, fie și în mediul cel mai puțin loial poate din lumea întreagă, că nu pot să particip la mașinațiile contra unui om complet nevinovat de ce i se punea în socoteală.

Răspunzînd așa, credeam că mă pot sprijini pe lungi și devotate servicii făcute dinastiei, nu numai pentru că era în interesul țerii, dar și pentru că aveam o adevărată iubire pentru acei doi oameni ale căror calități adînci, de

bunătate la unul, de superbă inteligență și de nobilă energie la cealaltă, le prețuiam. O dovedisem și prin greaua misiune, îndeplinită apoi, spre marea mea bucurie, cu succes, care mi se dăduse: de a face să revie Prințul Moștenitor, în garnisoană la Bistrița ardeleană, asupra noii hotărâri, comunicate oficial președintelui Camerei, de a-și părăsi drepturile la succesiune. Mi se arătase dorința de a se ceti în plină adunare scrisoarea, cum o cerea deputatul extremist Costaforu, amestecat fără niciun rost în această delicată afacere; era la Palat și colonelul canadian Boyle, care, în timpul retragerii la Iași, salvase pe politicianii români de la Odesa, amenințați cu moartea de bolșevici, și care căpătase o mare influență, pe care n'o puteam privi decît cu o indignată mirare, acolo la Curte, și se credea că președintele Camerei ar putea accepta sfaturi de la omul pe care am refuzat să-l și primesc. „Cînd va fi vorba de Canada, voiu întreba pe acest domn; cînd e vorba de mari interese ale României“, am răspuns eu, „nu întreb decît datoria și conștiința mea“. „Atunci mergi d-ta la Bistrița.“ „Oficial, trebuie să meargă președintele de Consiliu, care, el, nu eu, e în serviciul Coroanei, dar ca prieten sînt gata a merge“.

Și am mers. D. Vaida s'a dus, firește, cel d'întăiu, eu așteptînd la archive, unde continuam, pentru a întrebuința timpul, vechile și spornicele mele cercetări. După un ceas primul ministru a revenit pentru a-mi spune că Moștenitorul „dorește a vorbi cu d. Iorga, pe care-l cunoaște mai de mult“. Ce s'a petrecut acolo se va ști la vremea sa sau poate chiar nu se va ști niciodată, dar am ieșit din lungă conversație cu un tînăr prinț plin de sentimente cavalierești, care-l onorau, dar și de simțul datoriei sale față de Țară, cu asigurarea că se va retrage public părăsirea de drepturi. În adevăr, conform cuvîntului pe care-l aveam, peste trei zile am primit acea frumoasă și nobila declarație, care a fost subliniată de

aclamațiile Adunării. La întors, am întâlnit la Brașov trenul părechii regale, care mergea la o solemnitate. Nu mi s'a parut că s'a apreciat îndestul vestea, așa de bună, pe care o aduceam.

„Voiu izgoni“—acestea sînt propriile cuvinte ale Regelui care, cu toată timiditatea, avea în fond instinctele despotice ale rasei sale, — „voiu izgoni Ministeriul, dar voiu păstra Parlamentul.“ Ministeriul a fost „izgonit“, în adevăr, Sîmbată. Chemat pentru consultare atunci cînd noii miniștri ai generalului Averescu așteptau în bibliotecă, eu fiind primit într'o odaie de alături, n'am putut spune Suveranului altceva decît ce-mi inspira durerea că se face o greșeală prin această brutală concediere în folosul unor oameni nepregătiți. I-am amintit Suveranului ce-mi spusese la Iași despre Împăratul Wilhelm, cu care dacă se va întîlni, „nu el va roși“ și, prevăzînd politica de violență pe care o așteptam de la presupusa mină de fier a d-lui Argetoianu, a cărui spăimoasă figură înșeală așa de mult, i-am vorbit — cum s'au răstălmăcit aceste cuvinte!— de singele care, din strada încăierărilor de așteptat, va stropi zidurile Palatului. Apoi am plecat recomandînd d-lui Bujor, socialistului sentimental pe care împrejurările îl făcuseră președintele Senatului, să meargă mai bine la primblare decît să dea o astfel de „consultație“. Speriat, ministrul Palatului, diplomatul macedonean Mișu, numai nu-și făcea cruce în fața unei atitudini așa de puțin protocolare.

Mă așteptam ca, Ministeriul instalîndu-se astfel, Parlamentul însuși să fie dizolvat. I se adusesese prin surprindere — ce formidabile au fost urletele de pe bănciile liberale, cînd s'a înțeles ce se cetește! — însuși proiectul, venit acum din inițiativă parlamentară, pe care Regele nu voise să-l asculte. D. Maniu a părut că vrea să-mi ceară socoteală pentru un act cu privire la care nu fusese consultat. „De sigur că nu trebuia s'o fac: altfel, ar fi fost

supus lungilor discuții ale unui for special, și mie-mi trebuia lovitura sigură, imediată!”. Am adăstat în aceeași zi, pregătit pentru aceasta, ca noii miniștri să se presinte. Generalul Averescu, care, cu temperamentul și trecutul său de militar, nu putea să considere Camerele altfel decât ca auxiliare supuse ale stăpînirii sale autocratice, doria să apară după ce ședința s'ar fi deschis, ceia ce am refuzat să fac, prelungindu-se astfel până pe la ora patru așteptarea. Mi s'a adus înainte că e de față d. Nistor, care, împreună cu d. Inculeț, gata să mă informeze din noul său sălaș, cum mi-a și spus-o, intrase în noua formațiune. — „N'am de unde-l ști că e ministru în noul Cabinet: singur președintele Consiliului, cetind decretul regal, mi-o poate spune.“

Astfel d. Averescu trebui să se decidă a veni, așa cum cerusem eu, potrivit cu usanțele parlamentare. Ostașul deprins a-și comanda miile de oameni părea desorientat, aproape timid, înaintea acestei Adunări politice care avea voința ei: nu se speriasse însuși Bonaparte înaintea togelor de teatru ale celor cinci sute la Saint-Cloud? Primit fără alte aplause, decât, cred, ale d-lui „K.“ Brăescu de la Rîmnicul-Sărat, cîndva un „enfant terrible“ al politicianismului român, el a dat cetire actului care-i încredința puterea. Îndată după aceasta a luat o altă hîrtie, pe care o credeam că anunță disolvarea, dar era vorba numai de o prorogare, în speranța că, în interval, negociații bine conduse ar putea să creeze o majoritate, Regele fiindu-se încă de cuvîntul că păstrează Parlamentul și dorind să evite, poate și cu o nouă jignire a mea, tot riscul unor noi alegeri.

Credința mea fermă era însă că regimul s'a isprăvit. Cînd ne-am adunat din nou, am căutat totuși să aflui dacă presidenția mea ar fi susținută: o adesiune francă n'am avut-o de la nimeni, dar, încă odată, cei mai onești și mai statornici s'au dovedit simplii Basarabeni. Mă gîn-

diseam să demisionez, și am încă brulionul demisiei, dar mi s'a părut pe urmă că e mai potrivit să aștept desfășurarea, care putea rezerva surprinderi, a împrejurărilor. Astfel, luînd locul în bănci, am trecut presidenția placidului Bucovinean Teofil Simionovici, care s'ar fi împăcat bucuros cu orice situație.

Resfoînd o carte, am ascultat în liniște discursul, merit a mă irita, al d-lui Cuza, care rupsese cu mine pe chestia iscălirii tratatului și ajuta, fără s'o observe, venirea la putere a liberalilor, încercînd, cu citva timp înainte, și o moțiune de blam pe care am știut să o evit. Apoi s'au succedat la tribună d. Maniu, refusînd, dar fără să apese, concursul partidului a carui conducere o relua, și avîntul, mai pasionat, al d-lui Mihalache, care nu-și poate porunci așa de ușor ca elevul școlii calvine de la Aiud, de rezervă și de tăcere.

Se pare că generalul Averescu, după ce se discutase în ascuns, era sigur de concursul care, astfel, îi lipsia. De la locul său, cu liniștea care-l deosebește, el s'a ridicat, pentru ca, înveșmîntat în aceiași liniște a neliniștitorului său calm, să reapara aducînd decretul de dizolvare, smuls Regelui, cu sau fără intervenția personală a lui Ion Brătianu. La strigătul meu de „Sinistră comedie“ Camera a răspuns cu o zgomotoasa manifestație, dominată imediat de accentele revoluționare ale lui „Deșteaptă-te Romine“. Din mijlocul Ardelenilor, d. Ghiță Pop anuța chiar că începe socoteala cu Coroana, fiindcă ea trimesese așa de ușor la primblare Camerele ce votaseră unirea tuturor Romînilor și care singure au fost ieșit dintr'o libera și adevărată voință a alegătorilor, încă nefalsificați de metodele demagogiei.

Seara, a fost un banchet, și, supt impresia loviturii nedrepte, dată fără a se observa formele constituționale, caci ministrul președinte nu se ridicase împotriva Parlamentului și acesta nu-și aratase prin nimic sentimen-

tele față de acela care fusese primit cu aplause ca ministru de Interne al d-lui Vaida, s'a petrecut acolo o strângere de rînduri, care, menținută, ar fi îngăduit, pe baza proiectului de lege agrară, o mare campanie electorală contra unui Guvern ce afișa dictatura, de și în fond, cu tot „eroismul“ atragerii în cursă a socialiștilor și a condamnării lor, merit disputat până azi între dd. Averescu și Argetoianu, era incapabil de aceasta. I-a scăpat cuiva din gură și ideia de a se da luptei un șef, și vorbitorul, încălzit ca la masă, — ce mai muștrari va fi primit sărmanul a doua zi! —, m'a proclamat pur și simplu, nu fără zgomotoase aplause, șef al unui „partid țerănesc“ în care s'ar fi topit și Ardelenii și celelalte partide provinciale. Dar pentru *asta* se întemeiase clubul regnicolar din pasagiul „Comedia“, cu dreptul pentru oricine de a se înscrie într'insul, și pentru *asta* se trudise atita vreme d. Madgearu cu proboscida osoasă a ambiției sale ca să facă partid popularității vestimentare a d-lui Mihalache ?..

XXVIII.

Vremuri politice tulburi.

De fapt, încă de a doua zi putea să se vadă că blocul s'a prefăcut în țânduri la atingerea cu colțul velinei pe care era scris decretul de disolvare pus de Ion Brătianu în minile regelui Ferdinand ca să-l cetească generalul Averescu. Ațiția Ardeleni stăteau la picioarele victoriosului, gîndindu-se mai mult la cariera lor decit la orice idei și la orice amintiri, căci era doar acolo celalt șef al lor, revoluționarul, frămintătorul poftelor tinere, poetul cu ochii aspri de presupus dictator al zilei de mine, d. Goga, care se bucura, în afară de alte aporturi, de permanenta favoare, trecînd din tată în fiu, a dinastiei. Cînd d. Vaida a debarcat, mazil, din trenul care-l aducea cu toate dosarele unei activități spornice pentru țară, și cu d. Tillea, interpretul său, am crezut de datoriu mea să-l întîmpin, ca aliat politic, dar mai ales ca Român recunoscător pentru ce dobîndise. Am înțeles de la cele d'întăiu încrucișări de priviri că eram zugrăvit ca autorul, prin presintarea din inițiativă parlamentară a proiectului agrar, al catastrofei, altfel d. Ciceo Pop fiind, fără îndoială, omul care ar fi putut să păstreze primului ministru absent un loc pe deplin asigurat... Din acea zi de lamurire fără cuvînte nu m'am mai văzut cu prietenii de până atunci, ocupați peste măsură cu în curînd celebrele „pertractări“, în care, cu aceeași metodă, fiecare aducea alte interese și alte ambiții.

Un moment de lămurire a venit numai cînd, într'o mare întrunire, ținută la Alba-Iulia, devenită Medina re-tragerilor Profetului și punctul de plecare al răsbunărilor lui, căci Bădăcinul, moșia ancestrală a nemeșului care era d. Maniu, nu-și înscrisese încă modestul nume în istoria neamului, trebuia să se hotărască definitiv, la su-părătoarea lumină a zilei și contra tuturor impurelor du-huri ale nopții care agitău și vor agita totdeauna partidul, orientarea în alegeri, care se anunțau violente.

Invitat, am mers acolo, unde d. Mihalache, caruia vădit orice apropiere prea strînsă de vechiul mieu națio-nalism i se părea și puțin practică, dar mai ales plină de risc și de primejdie, a aparut și el, — și unul și altul aș-temptînd să vedem ce iese dintr'o mașină, minunată, dar de sigur cu prea multe șuruburi, cum era partidul na-țional ardelean. De sus din galerie am ascultat lungul și bunul „exposeu“ al șefului, care în Parlament pastrase tăcerea ce trebuie pentru a slabi guvernarea amicului său Vaida, iar, pe urmă, cum nu era altceva de lucru și, la asemenea adunari, nu strică articole culturale sau exhibiții teatrale și nu era la îndemînă niciun tenor, niciun dănuitor, de și d. Mihalache avea aparența, precum și niciun „teatralist“, niciun vorbitor științific, ni s'a cerut, și șefului țerănesc și mie, să ținem cîte o „vorbire“, indi-cîndu-ni-se chiar subiectul, ca să nu ne rătăcim.

Apoi, după ce fusese vorba și de o legătură cu libe-ralii, pe care o voiau mulți dintre bătrîni, pe cînd tinerii doriau să meargă împreună cu noile partide din țara veche, a trebuit ca, în casa primitivului primar Sava, să ascult propuneri ale d-lui Maniu din care nu se des-făcea altceva decît nevoia unui modest concurs electoral, de care nu s'ar lega însă niciun angajament. Era, mai mult decît o discuție politică, un interesant experiment al unei psihologii așa de deosebită de tot ce cunoscusem în vre-o patruzeci de ani pînă atunci, încît mă puteam

întreba dacă nu e, în fond, mai mult decît o totală deosebire de educație: o diferență de rasă.

Totuși, cum în partid era și mintea românească și neted europeană a d-lui Popovici, om purtat prin lume, căruia nu i s'a recunoscut cît de mult a știut să dreagă și greșelile cui nu-i era nepot, s'a ajuns, dacă nu la o refacere a „blocului“, primit la timpul său cu atîta greutate, măcar la un front electoral comun. Mi s'a încredințat sarcina de a mă face ales, pe lingă candidaturile, care după vechea lege trebuiau să ducă la izbîndă, din Regat, în cercul, așa de simpatic mie prin călătoriile ardeleni din vremile de robie, al nobilei Săliște țerănești.

Mi-am dat sama foarte răpede ce stătea supt aparenta sacrificare a intereselor părintelui Lupaș, fostul protopop al cercului. Guvernarea partidului național supt forma Consiliului Dirigent fusese atît de rea, încît țeranii prinseseră groază de dînsul, și astfel s'a inscenat trecerea aderenților lui sălișteni la partidul naționalist al meu, și aceasta formal, prin actul, frumos caligrafiat și cu îngrijire iscălit, pe care-l posed și acum. De altfel, pe unde ma duceam, mi se punea de frumoșii și vrednicii sateni, — o comoară, neprețuită în de ajuns, a neamului —, întrebarea, foarte serioasa, dacă nu cumva sînt și eu cu „dirigenții“. Părintele Lupaș m'a recomandat o singură dată acasă la dînsul, evitînd prea dese întîlniri cu alegătorii din alte părți ale cercului.

Nu era să ies la Săliște, reunită pentru ocașie cu alte localități, unde adversarul meu d. Bucșan — nu doctorul, mort tînăr de cancer, unul din tinerii Ardeleni cari m'au înțeles mai mult și au fost mai aproape de inima mea, ci fratele lui, cumnatul d-lui Goga—, om născut pe acolo, avea legăturile personale cele mai strînse, dar călătoria în Ardeal, prima călătorie cu scopuri politice după aceia, pentru cunoașterea și împăcarea naționalităților, ca pre-

ședinte al Camerei Deputaților, mi-a fost de mare folos pentru a pătrunde și mai mult în sufletul acestui admirabil popor, care, din nenorocire, nu și-a căpătat conducători, nu numai vrednici de dînsul, dar măcar asemenea cu dînsul.

Am fost pretutindeni, de obicei singur, ori cu vre-un tinerel, care era în stare doar să-mi arăte drumul, din sat în sat, timp de mai mult de o săptămînă. M'am suit pînă sus în munte, dincolo de Rod, la „localitatea cea mai ridicată din tot fostul regat al Ungariei“, m'am învîrtit prin satele de oieri care, de la Săliște, se înfundă în valea îngustă a muntelui, am cercetat așezările de cealaltă parte a Sibiiului și noaptea am trecut pe lîngă înaltele case solide ale aceluia Amlaș care se ținuse o bucată de vreme, cu Sași și Romîni laolaltă, de stăpînire feudală a vechilor Domni ai Țerii-Românești. Cu populația săsească am avut mai puțin a face; oameni perfect disciplinați îi știam de mult, de cînd, în Brașov, asistasem la o întrunire a lor care trebuia să decidă dacă mai merg cu guvernul unguresc ori ba, după ce șeful Sașilor „verzi“ căpătase un rost de notar și unii îl socotiau deci ca trădător. Sala, în care fiecare era așezat după rangul său bine chibzuit, era vădit contra Ungurilor și o ajița apariția frumoasă a pastorului cu barba înflorită, care li amintea ca la spatele lor e marele popor german din mijlocul caruia venia el; „trădătorului“ i se aruncă în fața, cînd întreba ce a capatat, că a mincat un „extrawurst“, un „cirnaș suplimentar“. Mă rog, revoluție și nu altceva, complectă răsturnare a conducerii; dar, cînd a fost la vot, toți au mers ca unul singur cu acela care nu avuse o singură aprobare publică. Deci și acuma, cînd am stat să explic, în nemțește, cine sînt și ce vreau, am fost întrerupt ca să mi se spuie: „noi știm“, „ni s'a spus“. Dar cu ce conștiință politică vorbeau acești țerani, față de cari nu se putea întrebuița trucul

nerușinat că, „nepresintindu-se timp de jumătate de ceas niciun alegător, urna este închisă“!

La ai noștri nu erau numai primiri ospitaliere, cu călăreții ieșind în marginea satelor, cu covoarele scoase la ferești și florile pe masă, cu poftirile înlăuntrul frumoaselor case îmbulzite de mulțimea țesăturilor și ospățul împreună, cu închinările de păhare. Pe alocurea era și câte cineva care mă știa; aiurea nu pătrunsese modesta mea notorietate. De obicei se asculta, cu o deosebită cuviință, cum se cade față de un oaspete: undeva, la căderea serii, oamenii au fost adunați de formidabilul glas al crainicului, care, ca în vremi depărtate, pitoresc patriarhale, suit pe o dilmă și puind minile la gură, striga, de să se audă până în cea mai depărtată margene, că „o vinit un domn de la București, de la dipotați“ și, într'un șfert de ceas, supt strașina bisericii erau strinși bătrini și tineri, sprijiniți în „bote“, cu minile supt bărbie, fără a spune nici da, nici ba, ca oameni pațiți, cari au trecut prin multe încercări. Întîmpinam și îndoieli: undeva, în marginea pădurii care duce spre Alba-Iulia, un sătean m'a întrebat, sincer ori mehenghiu, el o fi știut, ce trebuie să facă, de vreme ce unul îi spune azi una și mini altul îi spune alta, pe cînd odată se știa una și buna (candidatul românesc, se gîndia el, de sigur, opus celui străin) și i-am vorbit în parabolă: „D-ta ești însurat? — Sint! Dar, cînd a fost să te însori, multe ți se vor fi îmbiat, și de niciuna nu ți s'a fi spus că e chioară, șchioapă, proastă, leneșă și saraca; însă tot te-ai însurat cu una. Apoi așa să faci și cînd ți se îmbie mai mulți candidați, fiecare lăudîndu-se, firește, pe sine“. Cei de față și-au dat din coate, iar omul a tăcut.

Într'un singur loc, la Apold, feuda familiei Beu, prieteni ai d-lui Goga, am întilnit agenți porniți pe gilceavă, cari strigau îngăimat, și în prezența părintelui Lupaș, pe

care aveau de ce, pe semne, să nu-l sufere, că generalul Averescu e așa și pe dincolo și deci n'aș avea ce să caut pe acolo. Li-am spus scurt că nu-i știam că sînt oameni de nu-și cunosc datoria față de cine-i cercetează și, cu toate protestările multora, mi-am urmat drumul către Amlaș. Îmi aduc aminte și de singuratece drumuri prin păduri, mult timp după miezul nopții, într'o biată căruță trasă de o iapă cu minz, care se opria în desișul nestrăbătut cu ochii până i se întorcea odrasla șugubeață, curioasă de a ști ce este prin toate cărările. De partea cealaltă, sfîrîiau automobilele oficiale, afișele guvernului se lipiau, și la Săliște, pe ușa bisericii, preoții se ascundeau, banii și făgăduielile, de pămînt, de pășune, se uniau pentru încă una din falsificările cu care se ține „democrația“ zilelor noastre.

Resultatul era de așteptat. Unde ajungeam, urna se închisese, și înainte de amiazi. La Săliște, unde adversarul nu cutezase a se înfațișa măcar, biletele erau transparente și ofițerul, luat într'ales, știa bine ce trebuie să facă. D. Bucșan a fost proclamat deputat și, cînd metodele alegerii sale au fost aduse în Cameră, n'a știut cum sa se furișeze de la o răspundere pe care așa de ușor o primise conștiința sa de om tînăr și cult.

În țara veche, încaltea se lucra mai pe față, supt conducerea operațiilor de un fost socialist, un „prieten al poporului“, un „democrat“ convîns și ireductibil, d. Atanasiu de la Galați, campionul cel mai fanatic al sufragiului universal. La Braila am putut cunoaște toată brutalitatea, gata să meargă până la vărsarea de sînge, a metodelor puse în serviciul idolului popular, al părintelut nației, și în același timp am descoperit și cită vitejie se cuprinde în rezervele sufletești ale oamenilor de stînga, cu revoluția pe buze.

Eram acolo, cum lupta se ducea în numele unei „Federații“, de fapt tot așa de sincera ca și „blocul“ dispă-

cut, lingă dd. dr. Lupu și Mihalache și, într'o sală micuță, plină de lume, vorbea un doctor de acolo, om pașnic și prin totala sa insuficiență oratorică. De-odată o ploaie de pietre s'a abătut asupra noastră, fără a ne putea clinti din loc. Cei chemați din circiumele portului și din prăvăliile lor de parlagii ca să ni spargă întrunirea nu s'au dat însă, cum se poate înțelege, cu una, cu două, și într'o clipă a fost smulsă stînghia din marginea scenei. M'am uitat în jur: șefii „democrației“ plecaseră, lăsîndu-mă singur cu d. Melic, secretarul partidului meu. Mîni furioase manevrau acuma stînghia și sfărîmău păharul, sticla cu apă. Înainte de războiu, prin cîte alegeri trecusem, așa ceva îmi era cu totul necunoscut. Am trecut în curte și acolo, urlînd, un cetățean mă apucă de mină, pe cînd cealaltă căuta în briu ce trebuia ca să mă spîntece: dintre ai miei, unul s'a și ales cu pantalonul sfășiat. Un gest al d-lui Melic a venit tocmai la timp ca să nu simt în carnea mea ce înseamnă prima dictatură populară în România, după care erau să urmeze și alte dictaturi, mai puțin populare, dar cu aceleași năravuri, pană ce, ca stare morală, țara a ajuns unde este. Și, cum Românul e un om spiritual, d. Atanasiu observa că omul de la Brăila nu voia altceva decît „să-mi scurteze barba“.

Sforțările regelui Ferdinand de a aduce imposibila grupare a tuturoră în jurul unui Ministeriu care avea în sarcină terminarea problemei agrare, marea și neapărata preocupăție, strîns legată de inima lui, nu puteau decît să rămîie vane. Peste orice altă preocupăție se impunea răsturnarea, cît mai curînd, a regîmului care nu numai debutase astfel, dar era să continue cu atacuri personale, cu insulte, ca acelea pe care mi le striga, ca un lunatec, în risetele confrăților, un energumen, ingîner de profesiune, după ce un altul mă înhățase cu injuriile încă din secțiunile de verificare, împiedecîndu-se astfel orice

înțelegere, care, cu alte temperamente și cu altă pregătire, și atunci ar fi fost cu puțință.

Supt cele mai rele auspicii a început astfel noua legislație. Un președinte de Consiliu, om de mari merite, dar care în Parlament se pierdea cu totul, spuind cu glas încet lucruri mai mult banale; un președinte de Cameră, scriitorul de mult talent care era Duiliu Zamfirescu, totuși un diplomat de carieră, roșu, nervos, gata să se arunce, luînd atitudini de campion, care treziau la fiecare moment un imens scandal (odată a promis unui deputat o regulare de socoteli îndată ce va termina de vorbit, și mi-am permis să-i observ momentul cînd trebuia să-și ție cuvîntul...); o majoritate de devotați, cari nu văzusera în viața lor ce e o Adunare și cari credeau că datoria lor e să strige și să se arunce la orice provocare; un ministru de Interne, d. Argetoianu, care cheltuia în zădar mijloace de îngrozire, incapabil să impuie, și credea că prin vorbe groase se poate dovedi geniul politic; un ministru ca d. Goga, care se și credea calare pe ducipalul dictaturii visate și se lua de păr cu oricine; un ministru al Muncii, d. Trancu-Iași a cărui jovialitate nu desarma; iar, de partea cealaltă, o minoritate, unită ca „Opoziție Națională“, care, cu perfecta disciplină pe care o realizasem, pornia metodic la darîmarea unui regim socotit ca usurpator. De la începutul acestei obositoare sesiuni de vara, cineva care putea judeca împrejurările observa marea superioritate a acestei opoziții, și n'au trecut citeva săptămîni fără ca ridiculul sa se reverse larg asupra acelor cari apăruseră ca salvatorii țerii din anarhie și ca marii constructori sprijiniți pe asentimentul fanatic al mulțimilor idolatre. Se dovedia astfel încă odată, și cu ce elocvență!, ca, totuși, oricare ar fi valoarea sentimentelor trecătoare, nu e nimic puternic, și nu e nimic durabil, decît ceia ce dă inteligența omenească, hranita de tradiție

și sfătuită de încercare. Marea experiență se deslina astfel zi de zi, compromițind prestigiul, așa de necesar țerii, al unui mare general care era și un om perfect onest, un om de bine în cel mai deplin înțeles al cuvîntului.

La capătul acestei tumultuoase sesiuni supt cerul de foc al Bucureștilor nu era alt rezultat decît al învrăjbirilor care, tratate cu aceleași apucături de violență, trebuiau să ducă peste un an și ceva la plecarea Guvernului și la disolvarea celui de al doilea Parlament, care, totuși, bine condus, ar fi putut realiza, imediat, foarte multe, al României unite.

Diletantismul elegant al scepticului „marchis“ care era Matei Cantacuzino, minte de o extraordinară fineță și de o elocvență demnă de Franța secolului al XVIII-lea, ce putea face în mijlocul acestei turbate vulgarități, care a isprăvit prin a-l desgușta!

Înainte de a mă ralia la cei ce vor căuta să lărgească mai mult reforma agrară care a format preocuparea celei de a doua sesiuni, prima ordinară,—fără ca în guvernul însuși, cu un conservator marghilomanist, d. Garoflid, la Agricultură să fie vre-o unitate de vedere, vre-o siguranță teoretică, pe care o făcea imposibilă, de altfel, și continua flotare între interesele marii proprietăți în desfăcere și „generositatea“ țerănească represintată prin rotundimile imponente, de țeran chiabur, ale d-lui Potircă de la Craiova, al cărui nume singur era un întreg program rural—, o invitație la Paris, venită încă din vremea cînd presidam Camera, m'a smuls pentru cîtva timp din acest haos de trivială frămîntare a poftelor, patimilor și iluziilor fiecăruia despre propria sa valoare. De acum înainte aceste vizite în lumea unde trebuia să întîlnesc interesul pentru ideie, simțul pentru formă, tradiția de politeță a vremilor mai bune, prietenii de intelectuali care se vor confirma și spori din an în an, vor fi marea mea mîngiere, mijlocul minunat prin care-mi voiu recăpăta pu-

terile stoarse în miseria morală a unei vieți politice convulsionate, cu tot ce puteau aduce fundurile necurate răscolite de sufragiul universal, care e de sigur, marea dreptate, dar și marea primejdie a epocii noastre.

De la congresul din Londra nu mai fusesem în străinătate. Reveniam acum, în circumstanțe așa de onorabile, trebuind să vorbesc la Collège de France îndată după un om de valoare epocală a unui Einstein, și un loc de membru corespondent la Academia de Inscripții, adunarea științifică de mai mare prestigiu în lumea întreagă, se adăugă în același timp.

Mediul îmi era necunoscut. Nu mai trăia, dintre vechii miei profesori, Monod fiind luat de cancer după pierderea fiului său iubit, Bernard, care a fost martirisat în armată, Giry dispărut de mult, iar Roy, Lavissee își încheiaseră rostul înainte de războiu, decît Thévenin, pe care l-am descoperit complet sfirșit în odăița sa, apoi încă tînărul Langlois, acum director al Arhivelor, care, însurat cu fiica marelui chimist Berthelot, ne-a adunat cu ai lui la masa cu cidru de Normandia, și d. Bémont, a cărui continuă și mișcătoare bunătate întovărășise cu o caldă prefață părintească ediția parisiană, revăzută ca stil de dînsul, a „Relațiilor dintre Franța și Romîni“, pe cînd vechiul meu coleg de la Roncière recomandase, în termeni atît de amicali, articole din ziarul meu, frumos traduse de d-ra Alexandrina Dimitrescu, pe care Berger-Levrault le publicase, în vremea de luptă desperată, supt titlul de *Pages Roumaines*. Am cercetat pe venerabilul meu învățător de pe vremuri în biblioteca lui din Rue Monsieur Le Prince și am crezut că pot să tulbur fără a mă anunța de 'nainte, — am simțit mai tîrziu greșeala ce făcusem în această societate de îndîrjită muncă, pe cînd la Moscova Ioan Bogdan putea să între la miezul nopții pentru un păhar de ceaiu la profesorii săi, dacã mai vedea lumină la fe-

reasta lor —, pe bătrînul filolog Havet, la care am pătruns strabatînd lungi culoare înșesate de cărți. Cu acest prilej am cunoscut întăiu oameni între cari mă voiu așeza pe urmă la Academia de Inscricții, ca seninul cercetător al literaturii grecești, d. Croiset, ca d. Diehl, maestrul studiilor bizantine, și nu numai în Franța, de care era să mă lege o caldă prietenie, apoi ca harnicul cercetător minușios al iconografiei în arta aceluiași Bizanț, d. Millet. O întreagă lume noua de cunoștinți, între oameni dintre cari unii aveau o vristă apropiată de a mea și cu cari trebuia să mă unească neapărat potrivirea, nu numai în ocupații, dar și în idei și sentimente.

La Legația Romaniei am gasit pe d. Dimitrie Ghika, om de o aleasă politeță și de o intelectualitate extrem de fină și de complexa, pe care o împartașia cu fratele sau, acuma preot catolic, Vladimir, care, în mijlocul ocupațiilor, cînd îndreptate către o literatură de foarte înzestrat diletant, cînd reținută de nobila grijă a miseriilor umane, pastra un mare interes pentru istoria Moldovei supt bu-nicul său, nobilul Grigore-Voda.

Calauzul cel mai bun în acest nou Paris, în care mă recunoșteam așa de greu, mi a fost d. C. Marinescu, unul dintre cei mai buni elevi ai miei, care, după ce trecuse prin încercările războiului, gustînd și din neajunsurile, suportate cu demnitate, ale prisioneratului în Germania, era acum, cu bursa de Stat pe care o căpătase de curînd, ascultător, dincolo de obișnuiții ani de studiu, al profesorilor francesi, și în special al d-lui Lot, pe care-l cunoscusem de departe ca tinar luptător și, era, acum, membru al Institutului și unul din profesorii cei mai respectați ai Sorbonei. Cu tînărul mieu prieten am cutreierat acest Paris de după războiu care conserva tot caracterul său de pe vremuri, dar în care, a doua zi după izbăvire și biruință, pulsa o întreagă viață nouă, din care nu lipsia, ca la noi, solidaritatea. Tot d. Ma-

rinescu îmi găsisse adăpostul la scumpul Otel Foyot, locuință cu numai două rînduri, comode pentru bătrînii cari, în mărețul palat, din față, al Ecaterinei de Medicis, puneau la cale rosturile țerii lor, dar, căutînd a ni îndestula seara în odaie apetitul, nu îndrăzneau să se apropie de restaurantul de jos, pentru oameni mai bogați decît mine, care aveam numai retribuția conferințelor mele.

În Paris am mai găsit însă pe cineva de care, de un timp, și cu toată povestea de la Iași a „cascadei tronurilor“, mă lega tot mai mult aceeași apreciere a oamenilor și împrejurărilor, aceeași orientare în ce privește mijloacele de a consolida minunata situație pe care ni-o dăduse sfîrșitul fericit al războiului. Nu văzusem pe Take Ionescu, după îndelungata lui deșterare, în lunile cînd, împreună cu Flondor și cu generalul Averescu, făcea o îndîrjită opoziție liberalilor, pentru ca, la căderea acestora, să nu se presinte, cu slabele rămășițe ale unui partid evaporat odată cu avantajile bugetare, la alegeri. Desgustat de adesiunile interesate care, în juru-i, simulaseră iubire și devotament, el intrase în formațiunea Averescu, de și știa bine ce sentimente-i poartă absorbantul ministru de Interne. Cu dînsul se raliase la noul regim, căruia Regele voia tot mai mult să-i iea caracterul de partid, ajungînd tot mai mult a-l considera ca un al doilea provisorat, fostul lui adiutant, tînărul care-i datoria, cel puțin așa de mult ca talentului său de elocvență în barou, o prîpită și strălucitoare carieră, d. N. Titulescu, profesor de... formă la Universitatea din București. Dar acesta, care nu dorise întoarcerea șefului său și visa de nu știu ce nou partid radical pentru sine însuși, se grăbise a repudia orice legături cu prețiosul patron de odinioară, care i se părea acum inutil. În ce privește popularitatea, pe care Take Ionescu o merita de sigur prin frumoasa-i atitudine în timpul războiului, șeful unui partid conservator complet

sfărîmat știa bine ce-l așteaptă de la alegătorii postbelici, complet desorientați și une ori de o uimitoare inconștientță. Astfel el făcu abstracție desăvirșită de împrejurările interne, cu nevoile și pasiunile lor, și, foarte hotărît a nu crea printr'un nou patronajiu al său o nouă serie de ingrați, se consacrase, stînd cît mai mult în străinătate, cînd darul său de vorbire, intact, nu era necesar pentru a drege gafele asociațiilor, servirii intereselor externe ale României.

Încă din vremea petrecerii la Paris, el fusese pentru o înțelegere cu Sîrbii, cari doriseră în zădar ca imperiosul Ioan Brătianu, în drumul spre Apus, să se oprească un moment la Belgrad pentru a discuta chestia Banatului. Cu d. Beneș, profesorul ceh care-și luă de la început un loc de frunte lîngă filosoful creator al Statului, d. Masaryk, pe care-l zărisem la Iași, el era să se întâlnească într'o complectă potrivire de idei. În alcătuirea, pe care regele Ferdinand multă vreme a răspins-o, a unei alianțe pentru apărarea noilor graniți contra Ungariei, el a jucat fără îndoială un rol de căpetenie, oricît ar fi căutat să i-l scadă mai ales acest bun neam de oameni cari sînt Romîni cu oarecare cultură. Nu uitase relațiile sale cu Grecia după încheierea primului tratat din București și era, pentru a i le aminti, numele de Strada Atenei, dat aceleia în care el locuia după ce-și refăcuse casa, salbatec devastată și spurcată de ocupanți. Cînd Polonia, atacată de revanșa bolșevică, părea că este la pămînt, el arăta să dorească acea intervenție, — cerută și de Francesi, față de cari-l acusau că e prea complent —, care ar fi putut să devie, fără lovitura fericită a lui Piłsudski, de cea mai absolută necesitate.

Revăzîndu-mă la Paris cu dînsul, el mi-a arătat toată prietenia. Fusese, în negociațiile sale, la Londra și, întors de acolo foarte obosit, ținuse totuși să asiste la o conferință despre arta românească pe care am făcut-o la Le-

gația României. Ba, plecînd în țară, îl dădu în minte să mă însărcineze cu represintarea țerii la o conferință financiară din Bruxelles, onoare pe care firește că am refuzat-o, rugînd să se trimeată un om de competența fostului profesor la Universitatea din Iași, d. Neculce.

Conferințele mele s'au întins asupra întregii vieți a poporului românesc presintată ca o sintesă, și ele au apărut întâiu, în parte, cred, și în ziarul cultural pe care-l scotea la Paris poetul Cincinat Pavelescu, și apoi în broșura *Les Latins d'Orient*. Căutam să invederez că noi nu sîntem numai o națiune latină, ci însăși latinitatea orientală, cîtă și cum a rămas după ce prin atîtea i-a fost dat să treacă. Resumatul fiecării conferințe o redactam imediat la otel.

Mă apropiasem de catedra parisiiană, după atîția ani de cînd nu vorbisem franțuzește în public decît, la anume ocazii, pentru scurte manifestări, cu o sfiială dureroasă, care a răpit de sigur foarte mult din ceia ce, în altă stare de spirit, socot că aș fi putut să dau.

Era, acolo, totul de reluat, și invitarea la Collège de France a fost prilejul pentru începerea unei întregi opere de propagandă, menită să scoată la iveală originalitatea și, prin aceasta, valoarea poporului românesc, asupra căreia, și în Franța ca și oriunde aiurea, se făcuse obișnuința de a trece, în orice domeniu, fără a i se recunoaște rostul în lume.

Am putut vorbi la o societate unde presidenția trebuia s'o aibă însuși Poincaré. Fostul președinte de Consiliu era însă prins în dificultățile unei crise de guvern. Întăiul contact cu cercurile politice franceze mi-a dat încrederea trebuitoare pentru a încerca și mai departe cu trezirea prieteniiilor așa de necesare în vremuri tulburi, cînd totul era răsturnat din ceia ce fusese, și, pentru orice popor, chiar pentru cele mai mari, se impunea o revisuire și

întregire a legăturilor și amicițiilor. La mesele colegiale care mi s'au dat, ca unui oaspete neobișnuit, am putut să întind și să adîncesc relațiile create astfel.

Înainte a unui public foarte numeros, în sala Richelieu a Sorbonei, am căutat să presint apoi farmecul peisagiilor și monumentelor noastre: conferința a aparut supt titlul de „Voyage en Roumanie“. Verva mi-o tăiaseră însă două personaje solemne, care păreau că-mi cîntăresc fiecare cuvînt și că se opresc asupra fiecărei nuanțe de stil, refuzîndu-mi orice zimbet la glumele pe care le riscam. Nu puțină mi-a fost surprinderea cînd am aflat prin presintarea lor că presupușii nemiloși critici, pe cari nu i-aș fi putut satisface, nu erau decît consulul român Ghiță Ioan, nepotul lui Take Ionescu, și bătrînul profesor grec de la Iași, un coleg și amic de pe vremuri al marelui bizantinolog german Krumbacher, d. N. Dossios, care pe vremuri îmi solicitase un articol de recunoaștere în „Epoca“.

Între profesorii franceși mai tineri, cunoscusem la București, cu ocazia venirii misiunii franceze, pe acela care, elev al lui Gaston Paris și al lui Paul Meyer, se ocupa de mult cu limba românească, pe care o cunoaște ca un Român, și cu literatura noastră, care-l interesa ca filolog, d. Mario Roques. În convorbirea cu acest om așa de vioiu și de întreprinzător, care a devenit apoi și mîna dreaptă a lui Albert Thomas în opera de organizare economică a acestuia, mi-a răsărit ideia unor cursuri la Sorbona despre subiecte interesînd pe Romîni și mediul în care i-a pus soarta. Încă de atunci am făcut cîteva conferinți cu cuprins românesc, și, ceia ce cred că nu s'a mai întîmplat în sălile ilustrei Universități, d. Roques singur izbutind a o face, am dat studenților romîni, plecați în mare parte fără a-și cunoaște țara și trecutul ei, cîteva lecții de istorie *în românește*.

Puțini le-au ascultat. Încă de la această primă vizită

mi-am putut da samă cit lipsește acestul tineret, venit la Paris pentru a-și pregăti o carieră ori numai pentru a urma o modă, aceia ce leagă pe un om pe toată viața de țara de unde se trage, de neamul din care face parte. Pe cînd studenții de altă origine caută orice posibilitate de a se afirma ca grup național, la ai noștri pare că li-ar fi rușine să arăte ce sînt, ce înțeleg a rămînea în străinătate. În ciuda celor cîteva întîlniri cu mai multe serii dintre dinșii, căutînd să li invezerez singura și marea datorie, pe care o afirmam cu o așa de elocventă mîndrie înaintășii lor de pe la 1848: aceia de a strînge cit mai multe cunoștinți și cit mai multă experiență pentru patria lor, am păstrat continuu această impresie: că o rea creștere în școlile de acasă îi trimete cruzi într'o lume uriașă, așa de impresionantă, în care șubreziimea lor sufletească nu li poate păstra bruma de individualitate venită mai mult din instinct.

Odată, la un An Nou, înaintea unor ascultători între cari era bunul general Berthelot și d-ra Văcărescu, rămasă, lingă bătrîna sa maică, o boieroaică din vremile vechi, Romîncă pînă într'atita încit, și vorbind cu străinii prieteni, printre cari și-a creat un așa de mare loc, amestecă vorbe românești, s'a presintat ce e mai acru și amar în criticele lui Caragiiale, întovărășind o asemenea lectură pentru o zi mare, încunjurată de așa de frumoase datini, și de alte manifestări nepotrivite, în sunetul vioarelor țigănești gidilite la ureche; n'am putut răbda și, ca semn de adîncă indignare, am părăsit sala. Era aceiași stare de spirit, de o așa de complectă inconștiență, pe care o puteam constata cu același prilej la Legație, — care, de altfel, continua veche tradiție de indiferență față de ce se petrecea în colonie și mai ales în această studențime —, unde grija unică era asaltul sălbatec asupra bufetului, un fel de inițiere la viitoarea pradă a budgetului. Cită deosebire față de vremea, cu atîtea de-

cenii în urmă, cînd secția din Paris a Ligii făcea așa de mult pentru popularizarea cauzei românești în străinătate? Și, chiar atunci, cîtă deosebire față de Sîrbi, cari, în jurul omului cu inimă caldă care e d. Spalaicovici, se adunau la hramurile lor, observînd și cel mai neînsemnat din riturile lor populare, bărbați și femei, de toate vristele, stînd ca la biserică în sala plină de o mulțime așa de mult cu gîndul la vetrele ei, încît ochii li se umpleau de lacrimi?

Și erau mulți Romîni de la Paris, — nu numai studenți, bucuroși unii dintre dînșii să rămîie acolo pentru totdeauna, ca marele învățat de laboratoriu, d. Livaditi din Iași, însurat cu una din fiicele d-rului Istrate, naționalistul inflăcărat venit să moară la Paris, descendența lor topindu-se cu totul în mediul frances. Pensionari, ca un Cosmovici de la Căile Ferate, aventurieri cu un trecut detestabil la noi, petrecători de toate nuanțele, oameni comози, cari nu înțelegeau să participe la greșua muncă de reconstrucție după războiu, se îngămădiseră prin toate colșurile imensului oraș, fiecare trăind pentru sine, între ai săi, fără să caute contactul, socotit compromișător, cu alți Romîni. Cîteva bătrîne singure se vedeau la capela românească, pe lîngă care se păstra o tradiție musicală care făcea ca multă lume străină să alerge la producțiile corului; o bibliotecă de mult părăsită a trebuit să fie cernută pentru a se pune la adăpost ce era mai rar și mai de preț într'însa.

Așa de mare fusese asaltul la închipuitele plăceri continue ale Parisului, care ar fi să se ofere gratuit aliaților romîni, încit, îndată după încetarea ostilităților, la Legația Franciei, unde era însărcinat de afaceri spiritualul de Flers, pe care apoi nu l-am mai putut revedea la Paris, nu se mai răzbia cu vizarea pașapoartelor. L-am spus lui de Flers că, dacă-i mai ajută să plece, „nu vor mai rămînea Romîni în România“. „Il y aura“, mi-a răspuns

el cu un nobil gest, „des Français qui reviendront“, Şi nu începuse încă emigrarea, pusă la cale şi de anume deputaţi, furioşi când strigam în Cameră că, decît oamenii noştri să umple strainătatea, mai bine să crape de foame în ţara lor, a ţeranilor de peste munţi, gospodari împovăraţi de datorii, cari înţelegeau a face în Franţa, ţară cu salariile mari, ceia ce înaintaşi de-ai lor făcuseră, nu fără folos, în America şi cari, după ce-şi vinduseră pe nimic strămoşeasca moşie, debarcau fără sprijin şi fără sfat în acest furnicar uman, în care foarte adese ori erau întrebuiţaţi la un lucru pe care-l despreţuiau Arabii şi cei din urmă dintre oameni, puşi la curăţitul gunoaielor. Unii şi-ar fi dat ani din viaţă ca să-şi revadă brazda şi să şi-o ştie iarăşi a lor; rare ori îi întovăraşiau femei, fete, care se pierdeau, în cazul cel mai bun, prin slugăritul parisian. Şi erau nişte oameni aşa de buni, de curaţi, de creştini în suflet! Unul, dăunazi, căruia îi vorbiam de scăderea şi aminarea datoriilor, îmi răspundea, el, care de ani de zile trăia ca rindaş fără să-şi dea un ceas de distracţie şi mîngîiere: „Am luat la nevoia mea de la un om de omenie, ruda mea, şi, ca un om de omenie, trebuie să-i dau banii înapoi la nevoia lui“. Pe cînd Polonii îşi au şefii lor fireşti, recunoscuţi de Statul frances, preoţii şi bisericile lor, şcolile lor, şi ambasada polonă nu-i pierde o clipă din ochi, ai noştri sînt părăsiţi nu numai miseriei materiale care-i atinge la ceasul criselor de şomaj, cînd ei sînt îndată atinşi, dar şi desperării morale, care-i aruncă în categoria duşmanilor oricărei societăţi şi în rîndul întăiu ai aceleia care a ţinut aşa de puţin samă de dinşii.

În această călătorie la Paris am căutat să invederez şi altfel decît prin cuvînt ce poate să înfăţişeze în domeniul culturii naţia noastră. Adusesem cu mine schiţele lui Stoica, marele desemnator, pe urmă harnicul pic-

tor, descoperit de mine întâmplător, cînd, aproape copil, dădea prin arta sa corespunzătorul „Sămănătorului“ în literatură, un timid, expus prin acest simpatic defect al său tuturor tăgăduirilor și nedreptăților în țara sa, precum și documente originale din colecția pe care o putusem aduna; și fotografiile se adăugiau la aceste mărturii ale unui suflet național aproape complect necunoscut. Niște odăi închiriate de Legație pentru scopuri de propagandă, de pe vremea cînd d. Vaida apăruse cu o suită de magnat și cînd d. Pelivan, represîntînd Basarabia sa, încă primejduită, se lupta mai mult cu cocoanele solicitatoare de împrumuturi și subvenții — uneia care nu voia să creadă că „nu e acasă“, a apărut însuși ca să i-o confirme: „cine poate s'o știe mai bine“? — decît cu adversarii ruși, îmi stăteau la dispoziție, și în ele, cu ajutorul a doi funcționari, dintre cari unul va sta ani întregi lîngă mine în opera întreprinsă 'n capitala Franciei și-mi va fi un prețios colaborator și un bun prieten, tînărul jurist ieșean Victor Ianculescu, am alcătuit o mică expoziție, care a fost cercetată și ținută în samă.

Va lipsi însă, mai ales după ce propaganda oficială, foarte costisitoare, va fi lichidată, un centru al acestor sforțări, pînă ce voiu putea să creez „Școala românească în Franța“, a cărei istorie, legată de a școlii surori de la Roma, e de intercalat aici, de și punerea în picioare a acestor două așezăminte va trebui, dar tot supt regîmul Averescu, să zăbovească o bucată de vreme.

Admirabilele și atît de periculoasele silinți ale Ungurilor, nerăbdători de a reveni la ceia ce fuseseră, iscodiseră și ideia, sprijinită pe amintiri revoluționare comune, de pe vremea lui Kossuth, de o parte, a lui Garibaldi și Mazzini, de alta, a unei Școli maghiare la Roma. Această afirmație națională trebuia neaparat să întîmpine pe a noastră, sprijinită pe altceva decît pe un episod ideologic: adecă pe

comunitatea de rasă, pe potrivirea de suflet. Am prezentat Camerei proiectul de inițiativă parlamentară prin care se creau aceste două focare de studii și de radiere națională în același timp — eu așa le-am înțeles — din cele două mari Capitale latine.

Duiliu Zamfirescu a îmbrățișat cu căldură ideea și, fără să mai cerem părerea finului cugetător filosofic, icoană a maestrului său Maiorescu până și la cel mai mărunț dintre gesturi, dar mult mai personal în idei și mai stilist în formă, care era ministrul de Instrucție Publică, profesorul P. P. Negulescu, proiectul, care va merge răpede și la Senat, a trecut la un obosit sfârșit de ședință, în care calculul voturilor se face, une ori și cu scopuri bune, mai mult aproximativ. Dar ministrul jignit n'a arătat o deosebită căldură pentru legea astfel votată și Pangratti se și grăbise să alerge cu gândul de a preface școala de istorie, filologie și artă din Franța într'un mai mare Institut, și pentru științe, ceia ce i-er fi permis amestecul pe care-l doria.

Astfel numai cu multă trudă s'a ajuns la o înfăptuire ale cărei foloase nu eu le voiu spune, și aici. Mă îngrijisem ca ambele așezăminte să scape de jocul de partide care domină Statul, și astfel directorii, pe viață, vor fi numiți de Academia Romina; regulamentul a fost elaborat de mine, de Vasile Pîrvan și de căldurosul nostru prieten Ramiro Ortiz. Eu însumi am propus pentru Roma pe Pîrvan, a cărui faimă de arheolog era larg răspîdită în străinătate și cu care relațiile, întrerupte un timp, de pe urma ambiției lui de a domina, nemărgenită, erau atunci cele mai bune. El a luat cu chirie un modest apartament pe care numai după mulți ani era să-l înlocuiască marea clădire ridicată din sacrificiul Băncii Naționale. Eu, gospodar moldovean, n'am voit să încep într'o trecătoare casă străină. D. Ghica îmi propunea înțelegerea cu un liceu frances care ar fi adăpostit pe ai

noștri : mi se părea supt demnitatea unui asemenea institut național. Și, astfel, cu prilejul unei vizite la d. Lot, care trebuia să-mi ajungă un așa de bun prieten, m'am apucat sa cercetez casele de vinzare din minunatul mic centru de *banlieue* al Parisului care e Fontenay-aux Roses, plin de grădini și lipsit de fumul usinelor : a doua pe care am văzut-o era ca făcută pentru noi. Avind la spate două livezi întinse, o clădire cu patru rinduri alcătuite din odai ca pentru un otel sau un sanatoriu, se ridica în fața unor atenanse potrivite pentru orice destinație : o bătrână văduva ocupa un colț din acest modest castel din care așa de greu s'a hotarit să plece. Halul de infecție în care se aflau acele atenanse, pline de familii muncitorești, cu bătrine oarbe, pisici favorite și colonii de ploșnițe, nu ne-a desgustat ; gospodarul din naștere care e d. Ianculescu, instalat ca subdirector, a știut să aducă lumină, curățenie, mulțămire. Am smuls lui Take Ionescu suma necesară cumpărării, pe care ministrul de Finanțe, d. Titulescu, o promisese, dar uitase a o plăti, am mobilat cum am putut cele douăsprezece odăițe, și, în frunte cu d. C. Marinescu, pictorul Catul Bogdan-Duică, fiu de Alsaciană, și cîțiva alții, puțini, au început ceia ce consider ca una din cele mai mari opere ale vieții mele.

Lucrul literar și științific mergea mai încet și în acest an, în mijlocul unui mediu îndreptat aproape exclusiv către problemele politice și sociale. Comemorarea lui Tudor Vladimirescu la o sută de ani după o încercare lipsită și de orientarea necesară și de neapărata solidaritate națională m'a îndemnat, pe de o parte, a stringe izvoarele, așa de risipite, și prin ziare, ale mișcării lui neizbutite, și aceasta a dat volumul „Izvoarele contemporane asupra mișcării lui Tudor Vladimirescu“, și, pe de alta, a căuta într'o formă populară din colecția „Steaua“, pe care o păstra încă rivna d-lui P. Girboviceanu, explicarea acestei cariere tragice, cu privire la care erau să se adauge în

curind, printr'o descoperire în șura unei familii boierești din Craiova, neașteptate revelații, și astfel am adaus, pe lângă broșura despre Mihai Viteazul și aceia despre ingerescul Mitropolit moldovean Veniamin Costachi, cărticica „Un aparator al săracilor: Domnul Tudor din Vlădimiri“. Pentru aniversara lui Dante am reunit cu discursul la Academie înfașșarea dramatică a suferinții și a speranțelor magului poetic al Italiei medievale,

Viața în Franța îmi dădu, de altfel, puțința de a cerceta țara în provinciile ei, care, cu tot îndelungatul timp pe care-l petrecusem la Paris ca student, îmi ramaseseră cu totul necunoscute.

Am luat astfel pe rînd Normandia, cu pașnicul Rouen, plin de amintirea Ioanei Darc arse pe rug, Picardia vechiului meu Philippe de Mézières, cu acel Amiens, mîndru de splendida-i catedrală gotică și plin încă de casele bătrîne, cu coastele de lemn și ascuțiturile din virf, pe canalurișle mucedde strecurîndu-se printre paianta lor. Apoi Bretania, unde, la Rennes, așa de curata reședință a ducilor de pe vremuri, am nemerit, pentru numele lui istoric, într'un otel „La Bertrand Duguesclin“, unde, pentru o observație a soției mele cu privire la curățenia odăii, am fost pur și simplu dați afară ca „sales métèques“ în pragul nopții, iar polițaiul, fost jurnalist în ceartă fricoasă cu popii atrași de cumplitul otelier, era să-mi dea promisa satisfacție publică în această formă aproximativă: „Fostul președinte al Camerei uneia din nașionile care a luptat alături de Franța, părăsind viața politică, face o călătorie de informație în țara noastră și, sosit la Rennes, într'un otel care poartă numele unuia din ostașii eroici medievali, pare a fi fost expus la procedări neamabile din partea otelierului; pentru care-i arătăm părerile de rău ale populației“. În jurul Parisului chiar, am rătăcit prin pustii străzi acoperite cu iarbă ale incintatorului Senlis, și el împodobit cu o biserică din vremile cele mai bune

pentru artă. Burgundia am cunoscut-o la Dijon cu catedrala prefațată de gingașe coloane și cu moștenirea de artă a lui Claus Sluter. Largul, bogatul Lyon mi s'a înfățișat, întins până departe pe malurile riurilor puternice, supt înălțimea de la Fourvières, *Forum Veterem*, cu amintirea lui Traian, ca și pitorescul Avignon al Papilor. Fără a ajunge până la Marea de Miazăzi, m'am găsit, la Nîmes, la Orange, în mijlocul celei mai stăruitoare permanențe a vieții romane și m'am desfătat, cu tot puternicul vînt care mă izbia în părți, de tot ce e poezie pastorală, mireasmă de cîmpii arse de soare, în Arles, legat de vechea Romă tot așa de mult ca și de cultul inimitabilului poet provençal Frédéric Mistral. Din aceste amintiri, consemnate pe un colț de masă, am scos cartea ilustrată *Din Franța*, care se așează printre cele cu totul neînțelese și aproape necunoscute.

Comemorarea lui Petru Maior la Academia Romînă mi-a cerut o privire generală asupra rostului învietoarelor teoretice al drepturilor noastre. Prin conferința „Schimbarea de direcție și caracter a comerțului românesc“ întregiam volumul publicat înainte de războiu.

Visita la București a prințului Sapieha, prin care s'a pregătit, după marea victorie, pe care n'o ajutaserăm prin niciun gest, de la Varșovia, înțelegerea defensivă cu Polonia, mi-a dat prilejul de a publica un studiu asupra relațiilor dintre un strămoș al acestui descendent, prin Vișnoviețchi, al Domnilor Moldovei și dintre Mihai Viteazul. Tot atunci am dat, în românește și apoi în limba franceză, un studiu asupra raporturilor dintre Poloni și Romîni. Căsătoria princesei Elisabeta cu Moștenitorul tronului grecesc a prilejuit broșura *Grecs et Roumains*,—pe lîngă note asupra relațiilor literare ale acestor două națiuni,—, căreia i-a urmat o alta pentru legăturile cu Sirbii, la căsătoria dintre principesa Maria și regele Alexandru al Serbiei, pe care-l văzusem la București și care-mi aratase o deosebită prețuire. O conferință făcută la Paris

în cercul închis de pe lângă Curtea de Casație a fost tipărită pentru membrii singuri supt titlul de „Spiritul public în România“. Îi răspunse conferința bucureșteană despre „Secretul culturii franceze“. O scurtă istorie a Românilor pentru Sași a fost tipărită în același an. „Vrancea și Vrîncenii“ vine dintr'o conferință la Focșani, dorința veche de a asculta literatură și știință prin viu graiu trezindu-se din nou la poporul care dă cel mai numeros și mai simpatic auditoriu pentru astfel de comunicări, căci dorința de a se instrui e la dînsul mult mai mare decît priceperea întru a o satisface. Alături îi stă broșura despre originile Româniilor bihorene.

Dar lucrarea de temelie a acestui an a fost cea d'întăiu mare sintesă a evului mediu în ce privește principiile lui conducătoare, intrupate în autoritățile de caracter universal, care acestea trebuie avute în vedere, iar nu nesfirșita fărîmițare locală, așa de tulburată și de capricioasă, a feodelor și cu atît mai puțin aparența formațiunilor așa-zise naționale, cărora li lipsia cu totul conștiința chiar de unde pot pleca astfel de „State“. Deci, peste hotarele a căror importanță e foarte relativă, am grupat toate lucrurile de căpetenie care s'au petrecut în cursul acestui interesant mileniu, plin de vitalitate, bogat în creațiuni, supt rubricile de unitate ale Papalității și Imperiului. Mi-a trebuit, pentru a prinde adevăratul sens al acestor fenomene istorice decisive, să mă îndrept, ca odinioară pentru mica Istorie a Imperiului bizantin, la izvoare, care mai aveau secrete de destăinuit. De aici a rezultat o carte întinsă, care n'a avut nevoie de o reeditare pentru folosul studenților numai pentru că ea a intrat, cu legături și mai întinse, coborîndu-se până la regalitățile subordonate și la formațiunile organice ale cetățitorilor și „Romaniilor“ autonome, în volumul consacrat evului mediu din Sintesa mea a dezvoltării omenirii.

Mi s'a oferit atunci de editura „Ramuri“ publicarea

unei părți întinse din lucrările mele de mult uitate sau neapărate în formă de volum. Astfel s'au adunat Scrierile din prima tinereță, — și cu largul studiu asupra începuturilor romantismului, miserabil tipărit în „Arhiva“ de la Iași—, s'au reunit articolele din „Neamul Românesc“ pe vremea războiului, supt titlul de „Războiul nostru în note zilnice“ (trei volume), s'au reeditat poeziile mele și li s'au adaus numeroase traduceri — dar până astăzi nu mi-am putut îndeplini vechiul plan de a presinta în traduceri, vechi și noi, facute de deosebiți versificatori, comoara poetica a omenirii întregi, ceia ce ar forma un admirabil mijloc pentru cultivarea și educația nu numai a tineretului, ci și a întregului public românesc. Frumoasele volume de la „Minerva“ cuprinzînd „Istoria Romînilor în chipuri și icoane“ au dobîndit însă o formă desagreabilă și incomodă în volumul unic, cu literă neadmisibil de mărunță, în aceastălaltă editură.

Sesiunea generală a Parlamentului averescan, dacă nu fusese mai liniștită, căci spaima de masele populare produse o adevărată goană sălbatecă împotriva celor cari vorbeau în numele lor, dăduse măcar ceva mai multă siguranță, noii veniți ajungînd a cunoaște din practica bătaioasă realități politice de care erau, la început, cu totul străini, ceia ce dăduse în vară, zilnic, scene cu totul ridicule, înti'o atmosferă de războiu civil. Se pregătia cu oarecare serioșitate, dar cu acea lipsă de direcție unică pe care am semnalat-o mai sus, neapărata reformă agrară, pe care liberalii, pentru a nu supăra pe nimeni, preferau să o lase îndeplinită de acești „oameni în loc“, pe cari știau că-i pot înlocui ușor și a căror opera se pregătiau s'o prefacă, supt forma discretă a aceluși regulament de aplicare ale cărui meșteșuguri vor ieși din imaginația fecundă și marea subtilitate vicleană a lui Al. Constantinescu.

Din partea opoziției nu se putea înregistra la sfîrșitul

anului niciun progres în ce privește organizarea. Era evident că Ardelenii urmăreau un singur scop: înstăpînirea, asociindu-și elemente din „Vechiul Regat”, cîștigate mai curînd unul cîte unul pentru ca să nu poată manifesta pretenții, și clienții n’au lipsit, de și numărul lor nu putea satisface ambiția d-lui Maniu, care era absolut indiferent, în visurile sale de autocrație, în ce privește calitatea lor. Țerăniștii, pe cari insuficiența lor culturală și lipsa lor de experiență, ca și fanatismul d-lui Madgearu, devenit secretarul general al inocenței d-lui Mihalache, îi făcea bănuitori, negociau și în dreapta și în stînga, — și cu șeful guvernului, care a isprăvit spuindu-li limpede că înțelege să rămîie „ciobanul turmei”. Cei cîțiva oameni din jurul meu cari, în vederea unei venituri la putere, fierbeau de nerăbdare, gata să între în orice combinație — cît de mult își samănă, în ciuda „doctrinelor” și devotamentelor, adesea interesate, oamenii aceleiași societăți! —, ajunseseră a lua atitudine de disidență și a-mi trimete adevărate somații pentru ca și eu să intru în „pertractările” — termenul se încetățenise de humorul românesc — care făceau confusă și fără orizont drama politică în care protagoniștii erau, din nenorocire, doar cu excepția atitudinii de mîndrie desprețuitoare a lui Ion Brătianu, așa de inferiori și supt raportul intelectual și, mai ales, supt acela moral. „Opoziția unită” nu mai oferia astfel nici un sigur mijloc de luptă azi, nici o viitoare basă de guvernare mîni.

Am încercat cu Vintilă Brătianu, întilnit întimplător pe stradă — și omul, așa de dur în aparență, cu luciri ciudoase în lucitorii ochi de șoricuț, avea sentimentalități duioase, pe care le ascundea cu îngrijire — o coaliție a „partidelor care au făcut războiul”, ceia ce ar fi exclus grupările de aventură și alcătuirile pe basa luptei de clasă, și ar fi plăcut poate și gîndului de colaborare între partide pe care-l torcea neconținut îndărătnica minte a

regelui Ferdinand. Se adăugia pentru a împiedeca orice normalizare a vieții politice, pe care n'o avem nici până acum, desprețul, — une ori manifestat brutal de cîte o mentalitate așa de primitivă ca a d-rului Aurel Dobrescu din Brașov, de trebuia să intervin public, oricare ar fi fost să fie consecințele —, al grupului ardelean față de această lume de dincoace de Carpați, care nu trebuie cunoscută numai în exploatarea ei și a cărei discretă valoare nu se deschide decît înaintea unor ochi în adevăr inteligenți și în cari tremură o luminiță de iubire.

În guvernul generalului se afla un om a cărui supremă ambiție era să pară acela în care se concentrează totul, de la care pleacă totul, acela a cărui presupusă energie face să tremure carnea pe oameni și care pentru aceasta punea — și continuă, va continua până la sfîrșit, a pune — peste bune tradiții de familie, peste o creștere îngrijită, peste un lung stagiu între oamenii suptiri ai diplomației, peste unele posibilități „refulate“ chiar, o urită mască de provocare și brutalitate. Pentru aceasta cel care putea face apel numai la mijloacele distinse ale inteligenței, culturii și unui talent pe care o curioasă timiditate, tăgăduită cu învierșunare, l-a împiedecat totdeauna de a se manifesta, a recurs la îndemănările de dibăcie ordinară care sînt semnul oamenilor cu totul inferiori. D. Constantin Argetoianu voia două lucruri: înlăturarea lui Take Ionescu, colegul intrus, față de care întrebuița, sperînd să-l scadă astfel, cele mai drastice elemente ale unui vocabulariu cules de la clienții nelipsiți ai trezirilor sale, și împiedecarea unirii elementelor de opoziție.

Necunoscîndu-mă în de ajuns, ministrul de Interne credea că ajunge să mi se arate un „pumn“ de care, după ce înfruntasem, în suferințele tinereții mele pumnul, mult mai adevărat, al unei soarte vitrege, de sărăcie și umilință, n'aveam să mă las impresionat, — și nu e

pumn care să poată atinge o viață de muncă și de onestitate? —, pentru a mă aduce la capitulare, și, astfel, am trecut și pe lângă această dovadă a moravurilor politice din societatea noastră. Când atentatul de la Senat, cu morții pe cari i-a lăsat pe scinduri, a venit tocmai la timp ca să îndreptățească o politică de teroare, care, pentru a fi efectivă, cere altfel de „pumni“ și, la spatele lor, altfel de minți și altfel de merite, când am fost întâmpinat de urletele majorității, care avea aierul că vrea să se arunce asupra mea pentru că indicasem între vinovățiile pentru crimă politica de sfidare și de prigonire în care totdeauna clocesc comploturile, când, apoi, ziarul meu a fost tîrît la censură ca un organ al anarhiei și supus tăieturilor de condeiu ale unui neînțelegător pătimaș, dornic de a-și crea merite față de stăpîn, s'a văzut din nou că, față de ce ajunseseam a fi prin ostenele mele, astfel de metode, care nici măcar nu jîgnesc, căci, și în politică, orice lovire are puterea înălțimii de la care pleacă, nu pot avea niciun efect asupra unei acțiuni de opoziție în care, cum s'a vădit din atitudinea mea ulterioară față de aceiași oameni, nu aduceam ură, ci numai pasiunea de a împiedeca răul ce s'ar putea face țerii. Atunci mi se scoase înainte, pentru a mă îndepărta de țerăniști, indiferenți la sensibilitățile naționale și la delicatetele morale, și chiar de Țardeleni, cari contau pe cine știe ce raporturi posibile în viitor și cu cei mai pătați dintre oameni, stafia sinistră a lui Constantin Stere, pe care o popularitate basarabeană unită cu toleranța administrației l-a suscitât deputat, a doua oară, al României unite, în Martie al anului 1921, la întoarcerea mea de la Paris.

De acuma eram, cu prietenii miei cîți nu fuseseră încă smomiți, lăsîndu-i lîngă mine, dar fără nimic din acea credință care face valoarea unei aderențe politice, un om izolat. Un om izolat, dar întru cit poate fi izolat ci-

neva care nu are decît să se coboare în fundul sufletului său ca să găsească rezerve de rezistență și posibilități de avînt care fac mai mult decît o leotă întregă de salariați și decît mii de naivi și de ilusionați cari se ieau totdeauna după un crez de ideologie pe care în fond nu sînt capabili să-l înțeleagă, oricît de des l-ar repeta și în orice colori l-ar scrie ie pe steaguri de vană fluturare.

Discutarea reformei agrare a dovedit toată incoherența care era stăpînă pe sufletele felurite ale oamenilor adunați în jurul unei legende și închinați unei simple idolatrii, văzînd în vrednicul general ceia ce nu era și nevăzînd, din nenorocire pentru ei și cu pagubă pentru dînsul însuși, ceia ce era în adevăr. Am intervenit de cîteva ori pentru ceia ce mi se părea o dreptate elementară pe care interese conservatoare inavuabile se pregăteau să o calce în picioare, dar trecuse vremea cînd logica și sentimentul puteau să mai aibă o influență asupra intereselor trezite și a patimilor deslănțuite. Între recunoștința pentru luptătorii războiului unirii și necesitatea economică de a da pămînt celor cari vor și pot să-l lucreze, sprijinînd numai pe cei cari de la sine pot să aibă mijloacele necesare era de găsit un drum, dar pentru aceasta trebuia sau o neinduplecată voință a șefului amestecat în toate și impunînd tuturor voința sa, sau pornirea furtunoasă a unui entuziasm general, trecînd peste toate nesiguranțele egoismului. Și una lipsia însă, și cealaltă. O operă hibridă se întruchipa astfel, și condițiile de realizare erau așa de tumultuoase și de confuze încît descurajau și desgustau pe oricine.

A doua zi după „marea reformă“ veniră zilele micilor afaceri, și „naționalizarea“ mănoaselor usine de la Reșița, cu distribuirea, ca o răsplată politică, a acțiunilor crea poște și deștepta invidii între membrii, cari se cereau recompensați cu toții, ca într'o adevărată „democrație“, ai majori ații. Enervarea cuprinsese și banca ministerială,

și, dacă admirabila stăpînire de sine a generalului Averescu rezista, principalul său acolît, d. Argetoianu, nu putu să se sustragă influenței acestui mediu de continuă iritație, adăugîndu-se probabil și tot ce putea să rezulte pentru temperamentul său dominator din greutatea relațiilor personale cu un șef pe care trebuia să-l suporte și de a cărui hotărîre, cu scîlpiri reci de ghilotină, avea motivul să se teamă.

Astfel veni ziua cînd, în frigurile Reșiței, caracterul, siciitor pînă la exasperare, al Yostirii d-ului Madgearu, cu neconținută întoarcere, de o încăpăținare fără păreche, asupra acelorași învinuiri, fără să se amestece un pic din acea umanitate, din acea generositate și poezie care e în stare să desarmeze toate dușmăniile și să aducă o clipă de cugetare senină și la cine a greșit mai mult, acele accente de iacobinism sec și plin de ură smulseră buzelor, care nu se refusau la nicio cruditate, ale d-ului Artoianu o insultă de ultimă treaptă care de sigur că nu s'a mai auzit de la locul unde miniștri represintă pe Suveran.

Am auzit-o, am semnalat-o și subliniat-o, după ce, pușintel jenat, cum era și natural, cel vizat confirmase aceia ce prinsese firește mai bine decît oricare altul, și în jurul acestui meprisabil incident al unei vieți politice degenerate am strîns, împreună cu pofta care simțiau că li-a venit ceasul, și tot ce mai era bună cuvîntă și demnitate la oamenii cari de un an de zile nu făceau decît să-și piardă timpul în hărțuiri de orbi cari nu văd drumul cel drept deschis înaintea tuturora.

Deci, cu liberalii împreună, cari-și așteptau succesiunea, ne-am dus la Palat pentru a semnala în scris regelui Ferdinand de ce oamenii e servit și în ce formă. Peste cîteva zile am putut vorbi și direct Suveranului, care trăise însa o lungă tinereță între oameni a căror fire orientală găsia cea mai aleasă distracție în gesturi și cuvinte.

care nu se depărtau prea mult de ceia ce se oferise oratorului țerănist. Nu arăta deci că ieia lucrul prea tragic și, în orice cas, pe dreptate îngrijat, și chiar nu atita cît trebuia, de starea sănătății sale, omul bun și nobil ale cărui sfortări spre unire și lucrul spornic fuseseră continuu așa de nenorocite își cerea un răgaz de întremare în străinătate.

La întoarcere însă măsurile făgăduite nu s'au luat: momentul paralisei unei timidități așa de înduioșătoare venise. Supt ochii șefului Guvernului, decisiunea din vară se evaporase, și, de altă parte, Regele simția ațintiți de departe asupra-i alți ochi, aceia ai omului care a avut mai multă influență asupra slăbiciunii lui și care, fără a vorbi, fără a apărea, fără a dori să-l vadă, absent în Cameră, nezărit de nimeni, părind ocupat de îmbunătățirile agricole la iubita lui fermă de la Florica, în mijlocul animalelor care-i ziceau mai mult decît teribila menagerie politică, stătea calculind și așteptind, cu siguranța că, peste atita prostie, și a oamenilor celor mai inteligenți, peste atita isterie, și a minților care păreau mai cumpănite, ceasul său, nelipsitul său ceas va veni neapărat.

Pentru a înlocui acea hotărîre regală, în care aveam dreptul să sperăm, nu erau decît două mijloace. De o parte, înțelegerea, nu cu dînsul, cu care de la Iași nu mă mai văzusem niciodată, ci cu oamenii prin cari lucra: auxiliarul, de resurse nesfirșite, care părea anume făcut pentru un astfel de mediu și pentru astfel de situații, Al. Constantinescu, și cumnatul șefului liberal, stăpînul unor legături de natură privată cu locul de unde se putea rosti sentința mult așteptată, tăcutul domn Barbu Știrbei, ai cărui pași fără zgomot, a cărui catifelată acțiune cu efecte sigure se simția tot mai mult în tot ce prîvia politica românească. De altă parte, întrebuițarea revoltei, de atitea ori și cu atita durere înăbușită, a lui Take Ionescu,

care, în mijlocul celor mai nesuferite jigniri, în fața celor mai grele piedeci, fusese silit a părăsi orice amestec în politica internă, orice legături cu cei cari o determinau, pentru a se consacra exclusiv grijilor acelei politice externe a României căreia i-a dat, ca basă statornică și solidă, raporturile, de comună defensivă, cu Cehoslovacii și Iugoslavii.

Fostul șef conservator, asupra căruia se cobora parcă umbra tot mai deasă a unei morți apropiate și al cărui șelzeci de ani trecuți nu mai păstrau vioiciunea, veselia, vitalitatea radiantă care-l făcuseră așa de simpatice atîtora în tinerețele sale, ajungînd să formeze, fără nume, fără avere, fără sprijin, un numeros partid în jurul său, a putut fi adus însă numai cu greutate la un rol pe care el însuși îl simțea trecător, lunga lui experiență ajutîndu-l să prevadă ce i se pregătește din partea nesfîrșitei dibăcii, superioară aceleia cu care odinioară el însuși se mîndrise, a liberalilor.

Regele dorise totdeauna un Ministeriu de coaliție. În chiar regimul d-lui Averescu se introduseseră elemente care nu se dădeau la fusiunea pe care o propunea cu stăruință generalul, în credința, care s'a dovedit justificată, că o acțiune de hotărîtă îndreptare nu se poate face decît cu oameni deprinși a lucra împreună și supuși fără rezervă influenței unui singur șef. Ce era deci mai natural decît să i se aducă aminte, într'un moment de incontestabile greutăți, de îndatorirea pe care, într'o formă sau în alta, o va fi luat în momentul chemării la putere? Se putea închipui însă că un spirit așa de autoritar ca al fostului comandant de armată și o dorință de a se impune așa de cumplită ca a ajutorului său, căruia i se părea că și blindeța lui Take Ionescu îi face umbră și-i pune piedecă, nu vor putea să se împace nici într'un chip cu o astfel de împărțire de drepturi. Frasa care trebuia să provoace conflictul a fost introdusă deci, după o înțe-

legere la mine acasă, în răspunsul regelui la adresă și totodată m'am arătat gata să iscălesc împreună cu Ion Brătianu o declarație de neparticipare la lucrările Parlamentului, a cării redactare a rămas în sama căpeteniei liberalilor.

Se știe ce a urmat; unele detalii pe care le-am aflat îndată nu pot să fie desvăluite nici acuma, de și în lumea politică ele sînt de mult cunoscute. Șeful guvernului s'a proptit pentru o rezistență care se arăta gata de a merge până la capăt. Dar cine cunoaște pe generalul Averescu știe că doi oameni se luptă în această neobișnuită și atît de complexă personalitate: o decisiune promptă, necruțătoare, fără considerații și fără milă, sfidînd toate riscurile, dar, în momentul executării, care nu se presintă în condițiile, perfect calculabile, ale unei acțiuni militare, comandantul deprins să fie ascultat fără șovăire face loc omului care numai prin atîta inteligență și muncă și-a cîștigat cu greu locul în lume, omului care e deprins să asculte, să se supui. Și în alte împrejurări se va putea observa aceeași dualitate, catastrofală pentru cine vrea să îndeplinească un rost de dictatură națională. Retragerea d-sale de la Ministeriul de Interne în Cabinetul Vaida, unde ar fi putut să deie lovitura ce ar fi voit-o, era o presimțire a ceea ce trebuia să se întimple acum, la sfîrșitul anului 1921.

Astfel, după cîteva zile de șovăire, în care s'ar fi putut crede că împotriva voinței, neted manifestate, a Regelui se va ridica acela a primului său ministru, sprijinit pe Parlament și pe o popularitate care era măcar foarte mult scăzută, s'a văzut, de fapt, după încercări de a se pune de acord cu Suveranul, demisia de care Ion Brătianu, care cunoștea mai bine psihologia fostului său asociat în umbră, părea să fi fost sigur de la început.

Take Ionescu era el sigur că i se va acorda dizolvarea? A fost el înșelat de cuvinte nesigure, de atîtu-

dini îngăimate, cum nu erau rare la sufletul, disputat între multe considerații și sentimente, al regelui Ferdinand? El n'a spus-o niciodată, și ce se putea vedea la dînsul era numai temerea de a primi puterea pe care de atîta vreme o dorise ca șef de guvern, neîncrederea, îndreptățită, în oameni și, ce era mai periculos, neîncrederea în el însuși.

Au trebuit multe rugăminți, mîngîieri și asigurări pentru ca el să se decidă a primi o așa de insidioasă misiune, lipsit fiind, de mult, de sprijinul acelora cari atîta vreme îl încunjuraseră. Știa bine ce-i pregătește dorința de răsbunare a celor pe cari-i înlocuia și mai ales a d-lui Argetoianu, care, pe lângă o manifestă ură, își atribuia dreptul de a desprețui pe acest om de mare talent și de netăgăduite merite. Simția la spatele său dogoritoarea patimă de stăpînire a lui Ion Brătianu. Sigur de sprijinul meu, pentru care, cum se va vedea, am trecut prin momente deosebit de neplăcute cu șeful liberal, și avînd lângă dînsul prieteni pe cari i-i pusesem la îndemină, ca vechiul meu coleg din liceul de la Iași Constantin Cihodariu, inginer, care aducea cu dînsul o perfectă onestitate, o mare putere de muncă și un spirit de gospodar, noul președinte de Consiliu nu știa ce poate să aștepte de la Ardeleni, cari ei înșii, aștînd vremea cînd lupta lor se împărtășia de neprecupețitul ajutor al ministrului de înaintea războiului, nu știau, de fapt, ei singuri, în interminabilele lor discuții, ce au de gînd să facă. Țerăniștii vor fi mai încrezători într'insul.

S'a crezut că în timpul pe care-l lăsa liber o prorogare ca aceia de care beneficiase la început generalul Averescu, Take Ionescu va izbuti să cîștige prin avantajii personale o majoritate care să-i permită a termina sesiunea. De fapt se pare că mulți au primit de la dînsul ce voiau, rezervîndu-și ca apoi să voteze contra lui. La sfîrșitul acestor lungi și urîte tratative primul ministru el însuși nu

se arăta de loc asigurat în ce privește soarta guvernării sale.

Ce era în capul parlamentarilor regimului averescan o arăta, de altfel, visita pe care mi-au făcut-o d. I. Petrovici, fostul elev și colegul de la Iași, vechiul colaborator al folii mele, împreună cu Basarabeanu Bogos, autorul unei folositoare cărți despre unirea provinciei sale, cari-mi propuneau să mă ridic pe mine la locul ocupat, după sfatul meu, după insistențele mele, de Take Ionescu, făcându-se garanți că, pentru a nu avea neplăceri, generalul ar primi presidenția Senatului, iar d. Argetoianu ar face o călătorie de plăcere în străinătate, ...acest om bun și blînd fiind, firește, capabil de toate sacrificiile. Își poate închipui cineva cum am primit asemenea propuneri, a căror sinceritate rămîne foarte dubioasă.

În ajunul acelei zile, din Ianuar 1922, în care Ministerul, compus din oameni onorabili, căroră nu li lipsia capacitatea, trebuia să se înfățișeze înaintea necunoscutului, Take Ionescu a venit la mine. Era foarte enervat: ochii îi clipiu și bărbia, ca în momentele grele, îi tremura. Credea că ar fi bine să nu fie de față la ciocnirea care trebuia să se producă. L-am rugat să infrunte o dușmănie pe care o prevedeam — și i-am spus-o — manifestată prin groblienile unui om ce nu ar avea nimic de pierdut. Dar să nu dea niciun răspuns, ci să ceară pur și simplu votul, oricare ar fi el.

Așa s'a și făcut. Vorbitorul în numele majorității a fost pamfletarul N. D. Cocea, care n'a cruțat primul ministru nicio ofensă, în mijlocul risetelor insultătoare ale majorității, care dovedea o perfectă, și puținel neașteptată, disciplină. Ardelenii, cari păstrau speranțe de participare importantă la noul regim liberal, n'au venit la urnă, țerăniștii avînd atitudinea contrară. La proclamarea rezultatului, calm, fără a arăta vre-o emoție după atita

suferință a mândriei sale, Take Ionescu s'a ridicat ca să declare că va informa Coroana.

Regele Ferdinand era pregătit pentru situația nouă care se crease prin această înfringere a primului său sfetnic. Refusînd disolvarea, el i-a primit demisia. La orizont apărea, după înțelegerea prealabilă, Ion Brătianu. Se pare chiar că el fusese recomandat, în interesul țerii, de acela care pleca.

Dar și de data aceasta, Brătianu avea de la Suveran sarcina de a încerca neconținut dorita și neconținut escamotata concentrare de partide și de puteri. Și, ca și la 1918, el a făcut tot ce i-a stat prin putință — iar mijloacele lui erau mari și felurite — ca să înlătore orice tovărășie, și în special aceia, care-i fusese recomandată, a Țărilor, și ca să facă imposibilă orice plată față de mine a datoriei contractate în lupta comună. Din nou ingineria politică a lui, cu neapăratul calcul al rezistențelor, era să intre în joc.

Se aștepta de sigur ca d. Maniu și ai săi să manifeste cele mai lacome pretenții și să se întindă asupra lor la „pertractări“ care, dată fiind situația, cu tot ce fierbea la averescanii înlăturați, cu tot ce putea să pregătească îndemnarea d-lui Țăroianu, pentru care ispita puterii e îresistibilă, nu se puteau prelungi fără termin. Mulți dintre liberali, ca Al. Constantinescu, ca d. C. Banu, care m'a cercetat acasă pentru a-și arăta temerea că nu se va ajunge la capăt, erau pentru o înțelegere. În jurul a vre-o trei mandate de senatori în Țăra, căci țesătura de interese permanente e acolo așa de strînsă încît niciun ochiu nu poate să scape dintr'însa, s'a produs neînțelegerea, pe care manierele dictatoriale ale șefului liberal nu erau potrivite ca s'o impace. În cîteva zile, el părea furios împotriva intransigenței transilvane pe care n'ar fi știut cum s'o înlătore mai mult.

Cu mine s'a făcut teatrul pentru care Ion Brătianu

avea mari aptitudini. Era indignat că-i prefer pe acești Ardeleni gata de gilceavă și nesățioși, dar nu-l mira aceasta din partea unui om care ține așa de puțin la considerațiile de moralitate încît „s'a pupat cu Take Ionescu“. M'am îngălbenit înaintea neașteptatei și nemeritatei insulte, dar mi-am dat samă în de ajuns că trebuie să îndur multe de la cine se află în casa mea ca să nu-i răspund altceva decît că, în materie de pupat cu Take Ionescu, a făcut-o și el odată, și nu pentru interesul țerii, ca mine, ci pentru un interes personal, și anume unul de ordine materială, în chestia tramvaielor. Dar, ca de obicei cînd sînt silit a jigni pe cineva, mi-a părut rău, și la ieșire am vorbit viitorului prim-ministru de fiul său la studii, pe care știam că-l iubește, și chiar de ajutarea acestuia, pentru care tatăl declara, foarte convins, că n'are destule mijloace.

De atunci n'am mai vorbit cu Ion Brătianu, care în asemenea împrejurări, își începea, fără să aibă nimic înaintea ochilor decît bucuria de a stăpîni, o nouă guvernare ce trebuia să fie lungă.

Peste cîteva zile plecam la Paris pentru conferințele mele la Sorbona, în care am tratat despre caracterul medieval al formelor bizantine întinse asupra peninsulei balcanice, din a căror autonomie, tolerată de Imperiu, trebuiau să se desfacă mult mai tîrziu conștiințele naționale ; ele au fost adunate îndată supt acest titlu „Forme bizantine și realități balcanice“.

La întoarcerea din această lume în care, de acum, în fiecare an mă voiu întări în schimbul viu al ideilor, în atmosfera de intelectualitate harnică, în mijlocul simpatțiilor care se dobîndesc greu, dar pe care nu le mai pierzi niciodată, am găsit furia alegerilor, în care nu mai putea fi vorba de o înțelegere între partidele în opoziție, căci țerăniștii porniseră pe drumul lor de clasă, iar Ardelenii se gîndiau la mijloace pe care conștiința mea nu le-ar fi

putut primi niciodată, ca redactarea unui memoriu către străinătate — cum, mai târziu, contra liberalilor, îl vor face țerăniștii, îndemnați de d. Madgearu, și cum și ei, Ardeleni, vor încerca-o, într'o formă oarecum deosebită, încă mai târziu — și pregătirea unei mișcări revoluționare în Ardeal, unde voiau să se închidă pentru o rezistență până la cuțite. Prin masele de peste munți și prin democrația de peste hotare ei credeau că vor putea să dărîme un regim care devenise de usurpare din moment ce nu li putuse satisface toate pretențiile.

Cu toată slăbiciunea materială a grupării mele, puțină și lipsită de bani, voi putea să mă fac ales și de această dată, cu un singur prieten, care, de fapt, cum s'a dovedit îndată, nu făcea politica mea, ci a lui proprie. Presinteam o listă comună cu Take Ionescu, care părea că simte și el nevoia unui partid al centrului burghes și național, și lupta împreună a întărit încă sentimentele care ne legau.

În adevăr fostul prim-ministru a fost față de mine de cea mai delicată atenție. Îmi aduc aminte că, odată, la o adunare la Ploești, unde candida și d. Stelian Popescu, alături de vechiul meu prieten Munteanu-Rîmnic, „Universul“ făcînd tot ce putea pentru un succes care nu s'a cîștigat, am fost așteptat vre-o două ceasuri să mă întorc din călătoria în județ. Ales și în București, cu mai multe voturi decît cine avea, ca dînsul, un așa de lung trecut politic, clar ajunsese ignorat de straturile electorale ce se ridicau în regimul, desilusionant, al votului universal, l-am cedat mandatul, pe care l-a trecut fiului lui Nicolae Filipescu, care a intrat astfel pentru întâia oară în Cameră, începînd peste cîtva timp o acțiune personală asupra căreia voi reveni.

Peste citeva săptămîni, Take Ionescu părăsia țara pentru a se odihni. A trecut pe la mine pentru a-și lua rămas bun. Era perfect sănătos și-i revenise spiritul glumeț;

viitorul țerii nu părea să-l îngrijoreze și de pe buze nu i-a căzut un singur cuvânt de regret pentru ce părăsise, de supărare pentru felul cum îl tratase și Regele și masele electorale. Rare ori am văzut un om în dispoziția așa de senine. Cerul cald al Italiei părea că-i trimete de departe o solie care-l însenina. În treacăt mi-a vorbit de cîți prieteni, de să-i numeri pe degete, îi rămăseseră, și, cu aceeași dorință de a rămînea ceva din alianța noastră electorală, îi recomanda sfaturilor mele.

În Franța, unde mă chéma congresul de istoria artei, era să aflu neașteptata veste că acel care plecase așa de vesel și plin de încredere în viitorul său a fost doborît de o boală ticăloasă care-l pîndise în strălucirea de lumină a Neapolei pentru a-l roade săptămîină de săptămîină, biruindu-l în momentul cînd se putea crede în convalescență.

Prietenii lui au încercat legătura cu mine, pe care o doriaș și eu, căci ei represintau o parte prețioasă din experiența unei țeri asupra căreia se aruncau acum, așa de curagios și de lacom, atîtea nepregătiri ce nu-și dădeau sama de ce puține puteri aduc cu dinsele și de cît va avea să sufere ea, țara, din orbecăielile lor stîngace și din încercările unei ignoranțe absolut inconștiente. Păcatele „takismului“ erau disparente și, în orice cas, noii veniți le întreceau cu mult prin dispozițiile lor de a exploata, fățiș, fără niciun fel de reserve, puterea la care rivniau. Ceva din vechea distincție a unei vieți politice dominate de aristocrația de naștere sau de talent trăia în acești oameni rămași fără conducător. Și mai ales șeful dispărut, și pe care l-au uitat până astăzi mult mai puțin decît liberalii pe al doilea Brătianu, căruia-i datoriau totul, li lăsase o moștenire pe care n'o puteau părăsi: cultul ideii naționale, pe care în a doua parte a vieții sale el o servea cu atîta devotament.

Dar e foarte greu să se alipească grupări de origini și

cu tendințe deosebite, chiar în această lume politică a României în care asemenea lucruri sînt un bagaj ce se dă ușor pe fereastră. Și, mai ales, cu „organizațiile“ nouă, ca pentru sufragiul universal, a dause la vanitățile legate de orice ființă omenească, fiecare ține să-și păstreze un loc pe care une ori a făcut așa de puțin ca să-l cîștige și să-l menție,

La Galați, între dirzul Țoni și prietenul lui Take Ionescu, înzestratul și simpatiful avocat Caramfil, se trezise o concurență dușmănoasă pentru primul loc, care duse și la urite discuții cu privire la dreptul de a întrebuița în alegeri semnul comun. Se putea crede, astfel, că la propunerea formală de fusiune, făcută de d. Grigore Filipescu, se va răspunde cu o prietenie sinceră și caldă? Unii dintre aderenții miei au cerut o alegere între takiști, cari ar fi primiți individual și, aceasta acceptîndu-se de comitet, cei jigniți astfel s'au îndreptat către d. Maniu, pe care nu-l cîntăriseră bine. Ei au cîștigat prin intrarea în partidul „regnicolar“ puțința de a participa la guvernele viitoare, dar mai ales Ardelenii au dobîndit subvențiile unui Mironescu, unui Mihail Cantacuzino, apoi ziarul așa de răspîndit al activului Stelian Popescu și ceva din cea știință de a governa care i-a ferit, în momente grele, de adevărate catastrofe.

XXIX.

Supt dictatura mascată a lui Ion I. Brătianu

Liberalii biruiseră numai întrebuițind mijloace de brutală violență, mergînd până la acel „furt al urnelor“ pe care li l-a reproșat continuu, cu indignarea pentru locurile pierdute prin înșelăciune, Țărdelenii, uitînd că sistemul fusese transmis doar de „popularii“ amici ai generalului Averescu. După ce pășisem supt regimul acestuia la Brăila, era să fiu primit la Galați de o adevărată bandă, care întrerupea la întrunire pe preoți, pe profesori, pe onestul general Radian, în urlete feroce, vrednice de cea mai decăzută demagogie ; a trebuit să înșel pe făptași declarînd adunarea încheiată pentru ca ei să se grupeze afară, pregătindu-și merele putrede și ouăle clocite de aruncat asupra noastră, iar noi ni-am putut termina astfel, cu ușile încuiate, cuvîntările. În Dolj am fost arestat într'un sat și oprit, un moment, de a intra în altul ; mi-a trebuit răbdare și arătarea unei scrisori cu pecetea prințului Carol ca să imblînzesc pe agentul guvernului, pe cînd alurea alt jandarm ne întovărășia în vizitele electorale și ni arăta naiv speranța sa că vom învinge. Sătenii ni se dovedeau prieteni și, în multe locuri, la aceste suflete simple și bune, am putut constata porniri nobile care se cereau numai educate pentru ca votul universal, dat cu intenții care nu erau cu totul curate, să devie, nu un mijloc de nesiguranță și încurcătură pentru noua Romănie, ci îns-

trumentul popular atot puternic pentru refacerea ei politică și morală.

Fusesem ales și la Sibiiu, Ardeleniei crezind că nu pot răzbi altfel o furioasă acțiune guvernamentală. În starea în care erau relațiile noastre și în dispoziția de spirit în care mă găsiam, nici n'am vrut să mă presint alegătorilor. De a doua zi însă mi s'a cerut, de multe ori cu grosolănie, să înlătur pe partisanul meu de la Galați ca să las locul unui general în rezervă care venia acolo, la Sibiiu, după mine, și a trebuit să răspund cu toată hotărîrea insistențelor pe care le depunea d. Maniu însuși, gata să se frigă pe foc și pentru cel din urmă din aderenții săi.

Guvernul cel nou nu aducea niciun alt plan decît ilusia unei revisuiri a Constituției, care trebuia să însemne o nouă ediție a vechiului „pact fundamental“, doar cu o reglementare deosebită a alcătuirii Senatului, cu membri de drept, și ce putea oare să se aștepte de la bătrînețele rutinare, cu totul străine de spiritul vremii, ale unui C. Dissescu, notorietate artificială creată prin reclama gazetelor! Se adăugia pericolul care, în invazia pornirilor violente: antisemitism de lovituri și scandaluri, fascism, toate produse, nainte de toate, ale lipsei de educație, stătea în totalu, despreț pentru orice acțiune al președintelui de Consiliu, care se credea chemat numai să troneze de la înălțimea moștenirii sale și a realizării unității naționale, ca și din lipsa de autoritate și de energie a celor cari-l înlocuiau la Ministeriul de Interne. Pe cînd de sus se vorbea numai de grija „ordinii“, de înfrinarea spiritului revoluționar, anarhia pătrundea în toate domeniile vieții publice, și în fața regimului stătea hotărîrea, de-a dreptul pornită pe luptă civilă, a înlăturatului partid național din Ardeal și nepotolita veche ură, în adevăr de clasă, a „maselor muncitoare“ contra profitorilor.

Deocamdată aceste primejdii au fost acoperite de pre-

gătirile încoronării și de strălucitoarele serbări, cu desfășurarea unui prestigiu militar asigurător, de la Alba-Iulia. Ion Brătianu, exasperat de planul generalului Averescu de a presida acest act, care se credea necesar mai ales față de superstiția ardeleană, în special la Unguri, a regelui încoronat — cineva a venit la mine ca să ofere coroana Craiului ungar Ștefan Bocskai, și i-am răspuns, firește, că n'avem ce face cu dînsa, — ținuse neapărat ca acest act ultim al epopeii naționale desfășurate supt a sa obləduire să nu se facă supt ocrotirea și spre folosul politic al altuia.

Partidul național din Ardeal a avut față de încoronare cea mai proastă ținută patriotică. Atunci cînd represintanții naționalităților au participat, până și Ungurii iredentști în fond, el a refusat, în propria sa casă, să apară pentru a primi pe Suveran și pe membrii dinastiei, cu cele două regine balcanice venite și ele la bucuria cea mare a părinților. Niciodată o anume grobienie care deosebește școala d-lui Maniu cel dibaciu și întemnițat în gulerul solemn nu s'a arătat mai urit decit cu acest prilej, ceia ce regele Ferdinand, foarte vindicativ supt înfățișarea sa timidă, nu era să ierte niciodată (de altfel, în conversații particulare, d. Maniu își arăta cel mai adinc despreț pentru șeful Statului). Ici și colo apărea doar, ca un fel de „informativ american“, cite un membru, de a doua treaptă al grupăi. Biserica unită, care întrebase la Roma dacă poate intra, la o asemenea împrejurare, într'o biserică „schismatică“ și primise răspunsul pe care-l dorise, păstra aceeași atitudine, pe care cite un episcop Hosu de la Gherla o desaproba fățiș și însuși nunțul papal se feria să o laude, nu numai din acest scrupul confesional, ci și pentru că ea aparținea aproape întreagă partidului ce nu se putuse instala la putere. În ce privește pe averescani, generalul, îmbrăcat în uniformă, ca să arăte care e caracterul prezenței sale, nu

se hotărise a veni decît după ce un trimis special al Regelui, șef al armatei, mersese să-l invite.

Ca ansamblu, serbările, afară de parada militară înaintea represintanților Statelor amice, au fost lipsite de eleganță, care nu e de sigur o specialitate liberală, ca și de sinceritate, omorită de multă vreme în ciinoasele lupte politice, și de popularitate. Se adunaseră mii de țerani acolo, dar spiritul lor era foarte puțin pregătit pentru a înțelege măreția momentului, și, cînd cordoanele poliției și armatei s'au rupt, și mulțimea, în care erau amestecați și Sași și mulți Unguri și Secui, a putut umplea străzile puține și înguste ale orășelului a cărui realitate modestă și banală corespunde așa de puțin legendei țesute mult timp în jurul unui nume de falsă romanitate, s'a putut vedea complectă desorientare. Se începea astfel jucăria cu poporul, care, cu steaguri, cu insignii, îndată și cu cămășile colorate, pe care, deprins cu Italia, le va inaugura cel d'întăiu generalul Averescu, e chemat, ca vechii alegători ai Colegiului al III-lea în Regat, în trenuri gratuite pentru a li se da pine, brînză și cite o pomană în bani. Altfel se cuvenia să-și puie pe cap coroana stropită cu mult și scump sînge acela căruia soarta îi dăduse neasămănata favoare de a culege după peste trei sute de ani moștenirea lui Mihai Viteazul, care acesta nu era la dispoziția cetelor de boieri și nu trebuia să se supuie rezultatului ultim al intrigilor țesute în jurul său. Armata își aclama căpitanul, dar sufletul popular, voia milioanei din care se fac și oștile nu era, luminată și încălzită, în ziua aceia de toamnă cînd razele unui soare sărac sărutau sfioase zdrențele glorioase ale stindardelor și crucea din gura vulturilor.

În mijlocul acestor miserii și așteptînd pe acelea, mai grele, care erau să vie, am dat, pentru al doilea element de unitate și legătură în viața Europei, volumul „State

și dinastii“, care e de fapt o istorie a epocii moderne, văzută din acest punct de vedere. O cercetare, care mi se îngăduise înainte de războiu, în Arhivele Ministeriului de Externe și pe baza căreia scrisesem un volum despre „Politica externă a regelui Carol“, invederind felul prin care s'a ajuns la legătura, multă vreme în adevăr asigurătoare, cu Centralii, imi dăduse un prețios material de copii și de resumate, din care am făcut colecția, care s'a bucurat de o destul de largă răspîndire în străinătate, „Correspondance diplomatique roumaine sous le roi Charles I-er“. Traducerea cărții mele germane de Istorie a Romînilor era de multă vreme în manuscris la mine: adăugîndu-î ceia ce după atîta trecere de vreme era necesar — și am putuț constata că îndreptările ce se impuneau erau cu totul neînsemnate —, am început, în condiții extrem de modeste, potrivit cu așa de puținele mijloace care mi se puseseră la dispoziție, în tipografia mea, dusă înainte neconținut cu atîta greutate, publicarea acestei versiuni, datorită foastei mele eleve, d-na Enache Ionescu; apariția celor cinci volumeșe, pornită la 1922, s'a terminat numai în șase ani, iar răspîndirea a fost aproape nulă. Pentru Liga Culturală începeam apoi o nouă ediție a Poesiilor lui Eminescu, cu îngrijire verificată asupra textului din „Convorbiri“: e singura despre care nici bibliografii poetului n'au arătat să aibă vre-o cunoștința.

Cum liberalii organisaseră la Florica pomenirea lui I. C. Brătianu și crezusem că trebuie să iau parte la onorarea unei așa de mari memorii — atunci am văzut marele castel de azi, cu biserica în stil românesc făcută de Lecomte du Noüy, și, într'un colț, odaia mică, goală, săracă, patul de fier, dur ca pentru un ostaș, pe care agoni ase omul marilor creațiuni —, am publicat un studiu sintetic asupra anilor de tinereță ai ctitorului României, care a fost pe atunci un istoric plin de darul divinației și încălzit de statornice și îndraznețe credinți. În sfîrșit,

pentru serbările comemorative ale ziariștilor, președintele sindicatului, d. C. Bacalbașa, mi-a cerut un istoric al presei, care a apărut în același an, în mare parte pe baza materialului prelucrat în „Istoria literaturii române în secolul al XIX-lea“.

Dar lucrarea de căpetenie pentru acest an a fost o „Istorie a vechii arte românești“ în limba franceză, care m'a reținut mai mult timp, până la sleirea puterilor. Participarea la congresul de istoria artei în Paris îmi dăduse ideia, dar am pășit numai cu sfială la realizarea unei opere cerind cunoștinți tehnice care-mi lipsiau. Am încunjurat greutatea adresându-mă colegului meu de la Comisiunea Monumentelor Istorice, unde luasem moștenirea lui Dimitrie Onciul, d. G. Balș, care publicase studii de specialitate. Cred că prețioasa contribuție pe care mi-a dat-o atunci l-a îndemnat la seria de publicații bogat ilustrate care luminează astăzi așa de puternic dezvoltarea arhitecturii moldovenești. Din partea mea, căutam să învederez întâiași dată, pornind de la vechile constatări din „Istoria Românilor în chipuri și icoane“, ele înseși sprijinite pe cercetarea răbdătoare a celor mai multe din monumentele de veche artă, descrise pe scurt, dar nu fără stabilirea de legături, în „Drumuri și orașe“ și mai ales în „Sate și mănăstiri“, că în clădirile domnești, boierești, negustorești și țerănești ale pământului românesc nu e o serie de imitații răzlețe, când de la unii, când de la alții, ci manifestarea progresivă, pe baza realităților naționale, locale, și cu adausul, chibzuit și cântarit, al influențelor de aiurea, din multe și felurite părți, a unei concepții unitare și armonioase.

Tipărirea acestei opere întinse, terminată încă din 1921, la care trebuia să se alipească un mare număr de ilustrații, nu s'a făcut ușor, mai ales cu lipsa totală de înțelegere pentru folosul și în străinătate al unor asem nea

lucrări. A trebuit o operație financiară pe care d. Ticlescu o credea fericită ca să se poată consacra suma necesară tipăririi la Paris în bune condiții artistice a acestei cărți, care, multă vreme, cu toate criticele grosolane pe care le-a întâlnit în țară, de la oameni cari nu odată în viața lor mi-au presintat scuse pentru mai vechi insulte, rugându-se umil de iertare, a servit — și în parte servește și astăzi — de basă cercetătorului pentru ceia ce am dat și noi tesaurului de frumusețe al omenirii. În 1922 „Istoria vechii arte românești“ ieșea de supt teascurile tipografiei parisiene.

Arta cealaltă, a smeritului țeran, care nu pleacă de la idei abstracte, nici de la mândria de a străluci, ci de la nevoia intimă, fundamentală, a sufletului românesc nefalsificat printr'o cultură de împrumut de a da lucrul original, nou, plăcut la vedere; mă interesase de mult încă, de la cursurile de vară din Vălenii-de-Munte, unde am căutat să fixez și cicluri pe care le mențin și până acum pentru balada românească. Succesul lucrării despre marea artă mi-a inspirat dorința de a-i pune alături și pe aceastăaltă. Astfel, cu un scurt text și cu multe ilustrații, am alcătuit în limba franceză a doua lucrare mai întinsă în acest domeniu al artei, căutînd și aici să descopăr originile, principiul creator, mult mai vechiu decît ființa poporului românesc deplin isprăvit pe aceste plaiuri, ca unul ce stă în arhaica înfăptuire a străbunilor traci, cari au lăsat această moștenire și tuturor celorlalte neamuri ce s'au așezat pe vatra lor de odinioară, de la Greci, cu fustanela și falsul lor fes, la Albanesi, al căror ilirism e însă mai puțin doritor de podoabe, la Slavii din Balcani, cari, de fapt, în ultima analiză, sînt așa de puțin Slavi afară de limbă, apoi până la Rușii apuseni, trăind și ei pe basa tracică, până la Slovaci, la Cehi, cu cojoacele lor înflorate, și până la Ungurii din pustă, fără a mai socoti pe cine, venit târziu, a luat așa de mult

de la păstrătorii acestei eredități milenare, ca Sașii. Se putea desluși astfel o parte însemnată din întinderea și dezvoltarea artei stilisate, abstracte, geometrice, creațiune a celor d'întăiu neamuri așezate în Sud-Estul Europei, și îndrăzniam să gădesc influența acestui schematism rece și măsurat asupra naturalismului bucuros de adevăr, de realitate al Grecilor însuși.

Lucrarea a apărut, destul de îngrijită, la „Ramuri“ în Craiova, și, dacă în țara a stîrnit puțin interes, ea a fost favorabil primită în străinătate, o bună traducere italiană avînd să apară mai târziu; de una românească nu s'a simțit nevoie, cum nici pentru Istoria artei cultivate.

Astfel mi se forma în minte ideia, care mă va stăpîni tot mai mult, a presintării față de străinătate a unei întregi sintese, la capătul careia n'am ajuns încă, pe departe, dar a cărui realizare integrală îmi va fi poate îngăduită de soarta, a ceia ce poporul românesc, lăsat la o parte în toate privințile, așa de pe nedrept ignorat, și fiindcă el însuși nu și-a cerut niciodată dreptul, a fost în stare să deie civilizației.

Din această serie de revelații pentru alții face parte și alcătuirea, în 1925, a unei presintări a pămîntului românesc însuși, luat pe văile în care se împarte și înfățișarea naturii și caracterele ființei omenești, și înșirînd, grup de sate după grup de sate, centru orașenesc după centru orașenesc, tot ceia ce se găsește pe linia trasă de cursul apei. Și această lucrare ilustrată, *La Roumanie Pittoresque*, a fost editată de „Ramurile“ craiovene, care n'au știut să-i dea o răspîndire peste graniță, la care avea dreptul. Ilustrația, foarte bogată, nu e așa de netedă, de precisă ca în „Arta populară în România“. De vre-o traducere în românește n'a putut fi vorba, de și planul și felul de executare, deci și folosul, sînt cu totul altele decît în cartea, multă vreme iubită, a lui Vlahuță, în care sînt atîtea

lucruri văzute de ochiul poetului liric, dar și altele de simplă închipuire, oricît de simpatic ar fi descrise.

Tot așa de puțin interes va trezi călăuza pe care am alcătuit-o pentru cercetarea monumentelor istorice de către străini, acel *Guide historique de la Roumanie*, precedat de vechea „Introducere” (tradusă și în italienește de bunul nostru prieten, așa de curînd dispărut, Mîchele Silvestri), care a apărut numai în 1927-8.

Cînd, la 1925, s'a făcut, întăiu la Paris, apoi la Geneva, și cu colaborația d-lui Henri Focillon, delicatul prețuitor al oricărei arte și cugetătorul original asupra principiilor ei, care devenise un obișnuit al țerii noastre, o expoziție a vechii arte pe care România o presintase publicului apusean, am introdus și unele elemente noi în broșura sintetică, apărută la Geneva, *Coup d'oeil sur l'art roumain* (1925).

În legătură cu congresul bibliotecarilor, am redactat apoi și o scurtă istorie a cărții românești (*L'ornementation du vieux livre roumain*, 1925), în care căutam să relev originalitatea introdusă de noi într'o artă pe care, prin Muntenegru, o împrumutasem din Veneția lui Aldo Manuzio, această originalitate fiind căutată mai departe și supt raportul iconografic, prin note asupra tipului românesc al Adormirii Maicii Domnului, în Omagiul de la Praga al lui Condacov. O conferință la Paris, precedînd o ședință de muzică românească a tînarului maestru Chi-rescu, la Societatea de geografie, m'a adus tot atunci să dau note scurte asupra cîntecului nostru (*La musique roumaine*). În „*Mercure de France*”, care-mi acorda reparație pentru o nedreptate, am arătat apoi ce datorește literatura cultă inspirației populare (*La littérature populaire source de haute littérature*). Literatura cultă însăși era pusă în legătură cu cele vecine în al doilea volum din acele *Études roumaines* — primul fiind, în legătură cu aceleași cursuri la Paris, o inițiere în influențele asupra vieții românești — ; ambele volume au putut vedea lumina mul-

țămită bunelor amintiri românești ale unui harnic și, un timp, și norocos Romin, librarul Gamber, din Orșova, fost la librăria Socec (I, *Influences étrangères*; II, *Idées et formes littéraires dans le Sud-Est de l'Europe*). Două cursuri la Paris au încercat să presinte toată viața noastră socială în secolul al XIX-lea prin literatura narativă și cea dramatică (*Les écrivains réalistes en Roumanie* și *La société roumaine dans le théâtre roumain*, 1926). Și comerțul nostru era atins în alt curs (*Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient*, 2 volumeșe. : ev mediu și epocă modernă), în timpul când reluam primul volum din *Istoria comerțului* în românește, adaugînd și pe al doilea. Culegînd și din gura unei tinere Moldovence povești inedite, li-am dat o formă desvoltată, în sensul apusean, prin acele *Contes roumains*, care au fost traduse și în armeneste, la Beirut. În sfîrșit, pentru a înlătura lacuna în viața poporului nostru care ocupă cea mai mare parte a evului mediu, am trimes „Omagiului Uspenschi“ „Danubiul de Imperiu“, învederînd permanența vieții romane imperiale pe Dunăre, și „Revistei de istorie și filologie“ din Bruxelles un studiu care tindea să arăte participarea românească la Statele slave din veacurile al VI-lea și al VII-lea pe malul stîng al Dunării. Aceiași taină o căutam și în studiul despre vechile cronici ungurești.

Adaug că alături de acea vădire a ce a putut să deie adîncul acestui neam în domeniul artei mă ocupasem, la Academie, într'o comunicație apărută apoi numai în „Revista Istorică“, de felul cum oamenii fără învățatură și neadmiși la participarea în viața publică au putut înțelege evenimentele istorice, care se fac și cu dinșii, de și nu totdeauna pentru dinșii.

Dar cercetările cu privire la propria noastră artă mi-au inspirat, în legătură și cu un curs la Universitate, ideia de a căuta și dincolo de marginile vieții noastre naționale explicații noi și o înțelegere mai deplină, întrebunțînd

acea metodă care-mi dăduse foloase însemnate în urmărirea construcțiilor românești, cu podoabele pe care le cuprind sau care le acopăr. Istoria artei îmi apărea deci, — afară de considerațiile tehnice, care acestea ar putea forma un studiu deosebit: acela al evoluției tehnice înseși, ca materiale și ca metode, ba chiar ca elemente umane întrebuințate, — nu ca o descriere literară a tablourilor și sculpturilor, cu urmărirea unei transmisiuni iconografice, care și aceia este un domeniu aparte, strict delimitat, și nici ca o serie de biografii ale măestrilor, interesante de sigur, dar care singure nu pot ajunge, ci ca o manifestare, încă o manifestare, a însuși spiritului unei epoci, înțeles în toată adîncimea, întinderea și varietatea lui. Astfel s'a format cărticica, plină de o ilustrație în mare parte rară, *Istoria artei medievale și moderne în legătură cu dezvoltarea societății*, care n'a găsit niciun fel de înțelegere, dar din care s'ar putea desface o expunere cît de largă, puind în alta lumină atîtea din aparițiile artistice în cursul vremurilor.

Tot mai mult în acești patru ani împliniți, și întrecuți, de guvernare liberală, desordonată și istovită, oboseala, trebuie s'o spun încă de acum, explicîndu-se pe deplin prin *neconținuta reîntreprindere pe scena puterii a unor oameni, tot aceiași, cari nu se putuseră reface nici ca idei, nici chiar ca puteri* —, desgustul de o viață politică de frămîntări sterpe mă prindea tot mai mult, îndreptîndu-mă, pe timp cît mai lung, spre acea străinătate, dătătoare de mîngîieri și îndemnuri, — și Ion Brătianu avea delicateța și spiritul de dreptate de a-mi imputa odată în plină Cameră că „mă primblu pe banii Statului“ (adecă modesta lea-fă de 100.000 de lei pe an pentru conducerea școlii pe care o creasem la Fontenay-aux-Roses) și „locuiesc în Casa Statului“ (pe care fără mine Statul n'ar fi avut-o nicio dată).

La una din întoarcerile mele de acolo voiu găsi strada în puterea unui tineret gata de bătaie, care credea că servește în adevăr și cariera sa și interesele țerii și ale nației înlocuind munca și înțeleapta chibzuire a timpului său cu zădarnice manifestări violente : spargerii de geamuri, atac contra trecătorilor, prin care fără îndoiala nu se schimbă întru nimic inferioritatea noastră, dureroasă și plină de primejdii, față de populația evreiască, așa de numeroasă, de activa, de econoama și de solidară, în domeniul economic, și, de la o bucată de vreme, nu numai în acesta. Prăvălțiile se închiseseră în semn de protestare, după o tentativă de devastare a lor, spectacol care nu se mai pomenise în viața publică a României și care era o încurajare pentru elementele anarhice, de care sînt pline mahalalele, complect needucate, ale orașelor noastre de nesupraveghiata adunătură. Am atras în zădar, la Camera, atenția primului ministru, al cărui autoritarism sistem Carp era tot așa de mult o simpla aparență ca și al „teribilului“ fost ministru de Interne al generalului Averescu, iar carturarii cari ca sub-secretari de Stat conduceau acest Ministeriu nu aveau, am spus-o, nici hotărîrea, nici autoritatea care o poate susține. Citeva din frazele cărora Brătianu știa să li deie un așa de impresionant răsunet n'au contribuit întru nimic la o liniștire care se putea căpăta atunci. Îndată ce astfel de mișcări s'au dovedit posibile, iar puterea publică incapabilă de a li se opune, vocații dictatoriale au apărut firește, generalul Averescu el însuși făcînd greșeala de a-și da aceasta infațișare. D. A. C. Cuza a primit să devie prizonierul acestor tineri turbulenți și, peste capul d-sale, și, de la o vreme contra drepturilor d-sale, alții se vor ridica, începînd prin moarte de om o carieră care li va procura multe satisfacții politice.

M'am împărtășit și eu larg de neplăcerile, de la cea mai de jos calomnie la cea mai grosolană insulta, care

trebuiau să atingă pe oricine ținea la ordinea și la numele bun al țării, ca și pe orice profesor și educator cu simțul răspunderii sale. Anunșasem o conferință la Ateneu, în legătură, cred, cu Unirea Principatelor, și, cum orice era pretext de noi demonstrații pentru gonirea din Universitate a Evreilor, cari trebuie întrecuți, nu excluși contra dreptului lor de cetățeni, s'au luat măsuri pentru ca scandalul să nu se mute din stradă în sala de cultură. Cei ce așteptau afară, „studentii“ de prin licee și din suburbii, au fost înștiințați de oameni de treabă că eu am ordonat să nu fie primiți. Erau acolo în fața Ateneului câteva mii de tineri exaltați, cari nu știau nici de ce e vorba, nici cu cine au a face, căci de sigur nu-mi ascultaseră niciun curs și nu-mi cetiseră nicio pagină. Am fost salutat la ieșire cu obișnuitele huiduieli prin care se vădă o conștiință patriotică trează și o vitejie în masă. Cel care mă întovărășia, speriat, îmi dădu sfatul de a apuca pe o strădiță laterală; desprețuind acest îndemn de lașitate prin care se incurajează toate impertinențele, am mers drept la „adversarii“ miei nevristici și i-am întrebat dacă au ceva să-mi spuie, iar, după tăcerea în care așteptau să-mi întorc spatele pentru a mă huidui din nou ca pe cel mai rău dintre Români — erau să descopere și suma cu care m'am vindut bancherului Blank, pe care l-am văzut, pentru scopuri de cultură și interese de schimb ale Școlii din Franța, de trei ori în viața mea —, li-am spus atita: „Ferice de părinții cari au astfel de copii“. Dar, întors acasă, am declarat în scris ministrului de Instrucție, colegul dr. Angelescu, că nu înțeleg a mai rămînea profesorul unui astfel de tineret. Preferam să-mi jău pensia și să adaug cîștigul modest al unor cursuri libere. Am revenit ceva mai târziu asupra acestei hotărîri a unui suprem desgust, numai după stăruințele ministrului și mai ales ale adevăraților, de și tot mai pușinilor miei elevi, oprîți

mult timp de la lecții de frigurile liceenilor rău crescuți, abia intrați în Facultate.

De atunci școala n'a fost școală, și în jurul anarhiei școlare, care atrăgea tineretul și fiindcă nicăiri nu i se dădea un teren pentru o energie ațîțată de ce văzuse în anii din urmă, s'a alcătuit o alta. Cei cari, atita timp cît erau pe băncile Universității, se gîndiseră mai mult a striga „Jos Jidanii“, a împărți ghionturi, a păta rochiile cu cerneală, a sfida pe profesori și a organiza procesiunile supt steaguri cu „crucea birligată“, — așa-zisa svastică importată de la Berlin—, după datina pentru „ziua studențimii“, aceia cînd se produsese prima revoltă, nu puteau să între de-a dreptul în viața normală, ordonată, așa cum făcuserăm, la vremea noastră, după generațiile care ne procedaseră, noi. Succesul obținut cu discursuri fără idei și fără talent, cu foițe „studențești“ care vădiau o complectă nepregătire în materie de gramatică, ca și subvențiile venite din partea unor bieți negustori romîni inghesuiți de jidovimea încunjurătoare, perfect solidară contra lor, toate acestea îi îndemneau a continua în politica țerii ceia ce făcuseră între zidurile Universității, acum fără nicio ordine și cu așa de puțin folos în studii. Aceia dintre liberali, dintre prietenii generalului Averescu, ca nesăturatul de putere domn Goga, căruia frumoasa-i literatură de pe vremuri ajungea a-i fi o amintire neplăcută, aproape o insultă—, cari credeau că se vor putea folosi pentru partid din această efervescență s'au înșelat: „conducătorii studențimii“ voiau ceva pentru ei înșii. Nu va trece vremea, și d. Cuza chiar, căruia i-au rămas credincioase satele bucovinene secătuite de Evrei, va fi întrecut, și cu exemple din Germania, pe cale de a se supune ultra-naționalismului războinic al unui Hitler, cu amintiri din romane în fascicule și din spectacolele de cinematograf în care nu e decît foc și sînge, se vor forma, pentru fericirea nației, care se poate căpăta *altfel*, legiunile Gărzii de fier, avînd în frunte pe ucigașul

prefectului de poliție de la Iași. Caragiale era învins, și Ponson de Terrail, Xavier de Montépin înviau. O, „Dramele Parisului“ și „d. de Morley care se lupta cu lupii“, ce realități românești ați ajuns astfel? Mult în urmă rămaseseră anume planuri ofițerești de dictatură militară, cu maiorul Băgulescu, autorul unei duioase cărți despre războiu, și cu alții, până la unii generali, vorbindu-se în acele cercuri, unde se făceau jurăminte pe pumnale și revolve, cu liste de proscricție, și de adesiunea Prințului Moștenitor.

Față de asemenea manifestări bolnăvicioase atitudinea mea va rămânea neschimbata. În fața neputinții sau relei voinți a oficialilor, cari-și făceau și mai departe calculele lor greșite și nu îndrazniau un gest energic față de conspirație ca și față de demagogie, acuma singurele forțe vii într'o țară de politică moleșită și interesată, continuam o desaprobară fățișă, publică, hotărâtă, care nu putea decît sa-mi ciștige uri ce vor fierbe multă vreme în jurul meu și pe care le voiu desprețui până la capăt. Ele se manifestau prin calomniile strecurate în miserabile foi de înțetire, afirmându-se de oameni fără conștiință și repetându-se de mulți oameni fără minte că eu, care totdeauna mi-am ținut casa, și, pe alături, tipografia fără ciștig, Dumnezeu știe cum, am luat bani, bani mulți, de la Evreii carora m'aș fi aservit, și se specifica și de la tribuna Camerei, nu numai de d. Cuza, dar și de pasiunea de a pîri și de a urmări pe adversari a d-lui Madgearu, adevărat Fouquier-Tinville al iacobinismului român, că d. Blank tinărul mi-a platit „Istoria Romînilor“ în limba francesă și că l-am făcut sa întretie la studiile de inginerie pe fiul meu Mircea, pe lingă alte afaceri neștiute și de sigur deosebite de ale politicianilor onești, cari, fără competență financiară, erau în comitetul acelei banci. În zădar se răspundea limpede, la orice nou atac, că lucrarea francesă fusese cerută de bancă pentru a o edita fără a-mi

prevedea nicio plată, că fiul meu era liber să-și angajeze serviciile viitoare la orice întreprindere onestă, ca Școlii de la Fontenay aceeași bancă îi dăduse doar, ei, acestei școli de Stat și nu mie, mobilierul extrem de modest al unei singure odăi, că la Teatrul Popular, întemeiat de d. Blank pentru a pierde un milion, eu nu eram decît președintele gratuit al Consiliului de administrație, din singura dorință de a-i da și de a-i pastra o bună direcție culturală.

Și oameni altfel cumpăniți se infectau de această cumplită miserie morală în plină creștere. Odată, Al. Constantinescu mi-a cerut o întîlnire la Cameră și după multe îndoieli am acordat-o bătrînului și, de altfel, totdeauna foarte amabilului ministru liberal. Într'o secție a Camerei, pe tonul misterios al unui judecător de instrucție care-și îndeplinește funcțiunea, mi-a vorbit de un „dosar“ al meu la banca Blank, unde el participa la administrație, și mi l-a arătat la distanță convenită ca nu cumva, văzîndu-mă descoperit, să caut a-l smulge și nimici. Era înuntru contractul fiului meu cu fabrica „Vulcan“ și mai ales zeci de chitanțe ale mele ca director al Școlii din Franța, care-și avea budgetul depus la sucursala din Paris a Casei Blank; ba era și o cartă de vizită prin care rugam personal pe bătrînul ei conducător, cu care n'am schimbat o vorbă în toată viața mea, să înainteze unui student, înainte de vîrsarea sumei budgetare, cheltuielile plecării la Paris. Cu un gest de înfinită viclenie, puînd rapede „dosarul“ în buzunar, ca și cum s'ar fi făcut dovada și nu-mi mai rămînea decît să fiu la dispoziția istețului descoperitor, mă invita acuma să stau de vorbă asupra politicii, „ca să văd că adevărații miei prieteni sînt aceia pe cari m'am obișnuit a-i crede dușmani“. M'am ridicat, l-am anunțat că aduc „șantajul“ în fața Camerei, și am și făcut-o, pe cînd el, care încercase, speriat, a mă opri, se grămădia într'un colț al băncii ministeriale, ca și cum n'ar fi fost vorba de dînsul. Cer iertare cetitorilor onești pentru aceste vădîri,

care mi se par necesare pentru a se fixa atmosfera ticăloasă în care ajunseserăm a trăi și care nu se va curăți, ci va deveni din ce în ce mai otrăvitoare.

Ceia ce era în sălile de *studiu* ale Universității, deprinsă a se revărsa în stradă cu o sălbătăcie total inculturală, ceia ce fierbea în adunările tănuite ale unor băieți pe cari-i inebunia misterul și cari visau de ultimul act al cinematografului lor, trebuia să se întilnească, în formele corespunzătoare, și în Parlament. Încetul pe încetul se pierdea obiceiul, care dura de atâtea decenii, al întrunirilor publice la Dacia, îmbulzită până în culoare, în curte, pe coperișuri de o lume, mai mult curioasă, ca și de țerani aduși din cele mai apropiate vecinătăți ale Bucureștilor, cu discursurile răsunătoare către un „popor“ la care se adăugiau toți jidănașii de la prăvăliile din Lipscani, cari iubiau mai mult pe tumultuosul doctor Lupu, și poate-l și votau, cu declarațiile fulgerătoare din balcon, cu mândria de a ținea în curte „a doua întrunire“, cu ieșirea în grup, scoțind în față pe acei șefi cari nu credeau că e mai prudent să se strecoare acasă, tiptil, încă înfiorați de ultimele accente ale propriei lor cuvântări, ba chiar cu înfruntarea, de altfel, pacifică, a armatei, care suna desperat din trimbiți, pentru ca orice ciocnire cu vre-un soldat ungar din garnisoană să fie presintată a doua zi ca un atentat cu premeditare la viața „frunțașului politic“ și, în sfârșit, cu încercările, întovarășite de zgomotoase urale, de a trece pe la spatele soldaților și de a avea suprema satisfacție a manifestării înaintea Palatului Regal, strigând „Jos guvernul“ și cîntînd, ca buni dinastici, la zabrelele închise și în fața gardei insensibile, un vibrant „Trăiască Regele“. Erau preferabile acum alte metode, învățate frumos de la studenți: șobolani spînzurați la clubul din Calea Victoriei al unei ramuri mai iscoditoare din opoziție, ca să moară de nacak liberalii, cari, cum se știe de la cumplitele sforțari ale lui

C. Mille, nu sint altceva decît rozătoare din pivnişile Băncii Naşionale şi ale băncilor sucursale, pugilate la tribună, răsturnare de urne, rupere a balustradei, întocmai ca în vechiul Parlament unguresc, unde naşionalităşile căutau, fireşte, să facă un „scandal european“ şi să dărîme o ţară; ba un cucernic părinte rural din Teleorman, suflet dat de mult pe bătaie, cu oricine ar fi, a putut aduce la şedinşă nişte fiole de gaze asfixiante care ne-au făcut să răbdăm, în paguba plămînilor noştri, vre-o zece minute până a plecat d. Ştefan C. Ioan, înainte de care, socotit cel mai fricos din toţi, nimeni n'avea curajul să fugă.

Lui Ion Brătianu, căruia i se strigau cele din urmă insulte, iar majoritatea n'avea curajul să-l apere, i s'a întimplat să trebuiască a vorbi stenografilor, pe cînd viteji membri ai opozişiei huiduiau de să se dărîme cupola: d. Răutu de la Dorohoiu dovedea însuşiri cu totul superioare în această privinşă, cum le dovedise şi contra generalului Averescu. În zădar noul regulament de supt averescani prevedea pedepse, până atunci necunoscute, pentru zurbagii.

Aşa se discuta noua Constituşie, elaborată de creierul atit de obosit al lui Dissescu şi revisuită de omul tuturor punerilor la punct, Al. Constantinescu. Regele ceruse să fie aproape ca şi cea de pîna atunci, şi cu păstrarea dreptului la succesiune al rudelor de la Sigmarîngen, care, după datoria lor, de altfel, luptaseră în armata germană ca să ajungem la pacea de la Bucureşti. Ardelenii, ţerăniştii nu voiau să ştie de un astfel de act pe care Camerele, improvizate Constituante, nici n'aveau dreptul să-l voteze. Cînd toate celelalte mijloace s'au istovit, pana şi la sticluşele părintelui, opozişia cealaltă a parăsit incinta. Am ramas deci singur, încercînd să introduc unele schimbări pe alocurea, ca în ce priveşte caracterul naşional al Statului, drepturile celei de-a doua Biserici romăneşti şi aşa mai departe. Fireşte că

atitudinea mea era socotită ca a unui trădător, iar mulțămita de la aceia cărora li dădeam totuși o opoziție era aproape nulă. Mirzescu, omul cel mai înțelegător, cel mai liber față de șeful în fața căruia ceilalți stateau timpți și incremeniți și, adaug, cel mai sincer dintre conducătorii liberali, era de părere că s'ar putea trece la o guvernare a mea, cu ce aș reuși a stringe în jurul meu; ceilalți, cu toate simpatiile pe care mi le arăta d. Duca până la cel mai apropiat conflict cu nervositatea sa, aveau în vedere și pregăteau o succesiune a d-lui Averescu, dar, bine înțeles, nu fără a se împlini întreaga legislatură de patru sesiuni și fără a se păstra aparența că, opera fiind terminată, partidul liberal ia vacanța de care însuși și singur a simțit nevoie.

Aceasta era cu atât mai necesar intereselor partidului, cu cât puterea trecuse de fapt în minile lui Vintilă Brătianu, a cărui țință era să creeze alor săi o basă materială permanentă prin „comercializarea“ în folosul lor a averii Statului, decretat ca incapabil de a conduce; prieteni devotați persoanei lui, dar mai ales intereselor proprii, ca d. Tancred Constantinescu, așa de desagreabil la ascultat, îi stăteau împrejur pentru noua și energica ofensivă economică, pe lângă care treceau în al doilea plan greutățile, tot mai mari, mai evidente și mai amenințătoare, ale Tesaurului, pentru a cărui ușurare ministrul de Finanțe fusese chemat la Londra de d. Titulescu, acum auxiliar al regimului liberal, — și, magnificent cum este fostul amic al lui Take Ionescu și al generalului Averescu, modestul și patriarhalul răzeș de la Florica îmbrăcase cel mai corect costum de la „english taylor“ul fastuosului nostru ambasador în Occident.

Acestei porniri către noile afaceri, care neapărat trebuiau să se producă, mulți oameni așteptând doar atita pentru a-și reface propriile finanțe — și sistemul va trece întreg, cu și mai mare cinism, la ideologii democrați carii

faceau zimbre la ușa puterii —, m'am împotrivit din toate puterile mele. Arătăm că Statul, calomniat pentru ocașie de oameni cari de fapt nu-l vedeau și nu-l înțelegeau decit pe dînsul nu e, pe departe, un așa de rău gospodar, că noi n'avem capitaluri mari de scos la luptă, că ni lipsesc și competențele și energiile, că acest sultan-mezat cu ce bruma ni mai rămăsese nu va face decit să trezească toate poftele și să adauge la infecția morală a vremii. Pe aceiași linie, alții se gîndiau și mai departe, pentru a se da o și mai puternică temelie ideii de partid. Pe cînd, de la tribuna pe care o ocupa cu ceasurile, exasperînd cu acușaii de necinste și pe Vintilă Brătianu și pe auxiliarii lui, d. Mađgearu căuta să dovedească malversațiile săvîrșite de oamenii regimului, aprigul compulsator de dosare și înlănțuitor de cifre se gîndia la crearea pentru amicii sai a paradisurilor care vor fi regiile autonome în care se va desface administrarea de Stat a departamentelor lui. Un economism sigur de sine, gata de toate riscurile pe socoteala noastră, a tuturor, ciștiga primul loc în preocupățiile timpului, măsură de măsură, reformă de reformă succedîndu-se fară a face mai buna situația unei țeri căreia nu-î trebuia alta decit ceva mai multă muncă, și mai bine chibzuită.

În acest timp, din acele motive care s'au arătat mai sus, și care erau straine de conștiința mea, am propus d-lui Maniu o înțelegere mergînd pînă la fusiune, și, cum cunoșteam destul de bine cu ce psihologie specială aveam a face, n'am pierdut o singură clipă cu obișnuitele „pertractări“, care se pot întortochia sau pur și simplu tăgădui pe urmă, ci am procedat prin scrisori, care rămîn. Răspunsul șefului ardelean, persecutat de ideia că totul se poate îndrepta numai de el însuși cu vechii prieteni personali și cu niscai „regnicolari“ ca grupul takist care trecuse cu zgomot mare la dînsul, a fost cum se putea aștepta. Cișiva vechi politiciani, credea d-șă, se

pot răpede topi în masă — și nu era să fie așa — ; altfel e însă cu oameni pe cari-i leagă un crez și atâtea suferinți și nedreptăți îndurate împreună. Înfașurat în formele de o rece politeță, cu care e deprins „represintantul Ardealului“, răspunsul a fost un refus. Altceva atrăgea încă de atunci pe d. Maniu : zestrea de voturi a aglomerației așa-zise țerăniste, și mina luptătorului pentru eliberarea alor săi se întindea frățească spre omul trădării din timpul războiului, spre sumbrul ambițios care sacrificase țara sa sugestiilor unei nemărgenite vanități, pentru ca acest dibaciu conspirator să-și retragă mina a doua zi după ce, cu obișnuitul acompaniament de orchestră în presă, legătura Ardelenilor cu țerăniștii se pecetluiseră acum.

Pe atunci, o altă imensă dorință de a stăpîni se desfăcuse de la acela care nu înțelegea să acopere cu numele său de mare general o politică, personală și de coterie, care nu era a sa. Nu știu ce pot fi legăturile într'o guvernare comună cu generalul Averescu, de care mă ținusem totdeauna departe, din cauza metodelor sale, ca și din cauza unei înfățișări care îmbie numai la supunerii, dar am putut prețui pe urmă ce înseamnă, mai ales la guvern, legăturile cu rebelul, răpede excomunicat pentru călcarea îndatoririlor ierarhice, d. Argetoianu. Cîțiva prieteni politici de atunci, ca d. Șeicaru, ca amicul său de la Craiova, d. Făgețel, viitor membru, de pe urma datorțiilor de la „Ramuri“, al partidului liberal, îmi vorbeau cu entusiasm de calitățile, și de inimă, ale omului care mă jignise așa de adînc, dar, între jignirile de fiecare zi ale vieții politice din România postbelică, cine să ție minte prea mult timp și pe cele mai urite și mai grosolane!

Mă îndemna la o înțelegere, oferită astfel, cu toată căldura și convingerea, prietenul politic care de mai mulți ani acuma stătea lingă mine, dîndu-mi tot ce putea veni de la prețioasele sale calități, de ordine, de rînduială, de

organizare, pe care le datoriam, pe lângă temperamentul său de gospodar moldovean ca pe vremea veche, și pregătirii și ocupațiilor sale de inginer, Constantin Cihodariu, devenit secretarul partidului. Pentru dinsul partidul trebuia să fie o realitate disciplinată și efectivă, o realitate ca toate celelalte în viața politică, cu înscrieri și registre, cu o corespondență urmată, cu plata regulată a cotizațiilor, cu adunări și manifestații. El trebuia neapărat să ajungă la putere, să guverneze. Cum, odinioară, contra d-lui Cuza, a cărui părere fusese că avem să creștem tineri cari pe urmă să se poată duce oriunde, apăsasem ideia că trebuie să-i păstrăm într'o legătură de partid, astfel acum Cihodariu, — contra mea, care nu prețuiam adesiunile de formă și de interes și ținerea lor împreună prin mijloace exterioare și artificiale care, apoi, nu admitem cultivarea speranțelor de guvernare și răspingeam tovarășiiile utile poate pentru un moment, dar scăzătoare și compromițătoare pentru o viață întreagă —, represinta, cu o convingere și o căldură impresionantă, concepția că nu trebuie să fie în jurul meu, cum zicea el, un simplu „cerc de admiratori personali“, ci că aveam a ținea samă de cerințele vieții, că e indispensabil să ne adaptăm realității și să-i facem oarecare concesii pentru ca, în schimb, răsplata să fie cu mult mai mare. De aceeași părere erau, de altfel, și alții din prietenii miei politici, cari credeau, uitind ce am putut face singuri în 1919, că a ne ținea izolați înseamnă a ne distruge și cari, autori ai pronunțamentului de ieri pentru „unirea cu oricine“, afirmau că o asociație singură ni poate asigura participarea la viața publică: intelectuali și funcționari, ei nu-și dădeau sama că la ei înșii, la munca lor stăruitoare de propagandiști, e cheia viitorului și nu-i învăța în această privință nici exemplul țerăniștilor, de obicei oameni mediocri și de o cultură inferioară, cari însă străbăteau, în camioane, în căruți, până și prin cele mai depărtate văi, sau al studenților, cari agi-

tau la circiumă și se amestecau în viața de toate zilele a satelor, cu toate greutățile și suferințele ei.

Nu voiam să mi se impute vre-odată că am confiscat pentru o politică de o inflexibilă puritate vieți omenești care-și reclamă firești satisfacții și că am cerut un eroism antic unor Români de pe la 1920. Astfel, după ce d. Argetoianu, om de talent și în scris, în care păstrează cele mai sigure tradiții de eleganta precisiune francesă, așa de deosebită de felul său obișnuit de exprimare orală, îmi adresase o scrisoare de explicații față de atitudinile sale din trecut, socotindu-se astfel mai mult sau mai puțin angajat pe viitor, am consimțit, la sfârșitul anului 1924, să ne întâlnim în casa lui Cihodariu pentru a vorbi despre o eventuală fusiune, în care asociatul meu, care-și rezervă inițiativa în ce privește chestiunile financiare și economice, aducea de fapt un restrins număr de amici foarte personali și o reputație politică în care nu era numai o pricipere, în care credea ca într'o religie, și o energie, care nu se va putea verifica totdeauna asupra chestiunilor curente.

Abia după cîtva timp, s'a putut face, la un club care-mi miroșia puțin a joc de cărți, acea legătură prin care amicii mei se credeau garantați în ceia ce privește viitorul lor politic. De la început, tovarașul care binevoia să accepte conducerea mea ca președinte își fixase punctul de vedere : ideologia s'a isprăvit, chestiunile economice ocupă locul întâiu ; lumea nu mai luptă pe bariade pentru un crez, ci se străduiește dureros pentru interesele ei. Nu era tocmai ce făcusem o viață întreagă și ce înțelegeam să fac de acuma înainte, în ce mă privește pe mine, care voiu crede până la sfârșit că la originea tuturor lucrurilor este starea de spirit, factorul moral, și că ele au exact valoarea și trăinicia pe care li-o dă acesta. Dar din acel moment, rezervîndu-mi toată conștiința, nu făceam decît să-mi servesc prietenii pe

linia pe care li-o arăta timpul lor. Formula „eu nu sînt eu“ o puteam rosti încă de atunci, fiindcă ea corespundea realității.

Scopul d-lui Argetoianu, credincios tradițiilor nepotolitei boier mi oltene, gata oricînd de frămîntări și de harțe: odată pe cîmpiile de luptă, unde Domnii se confruntau cu претенденții, apoi în fundul ietacelor fanariote, meștere în prefaceri și rasturnari, era obținerea puterii, pentru alții pe alături, pentru d-sa în primul rînd, îmbătatoarea putere din care se desface o singură și imensă satisfacție, aceia de a-ți simți toată lumea supt picioare, atribuindu-ți dreptul de a face cu dînsa tot ceia ce vrei. O întreagă clasă politică, așa de activă încît nu odată a fost nenorocirea țerii, lucra din adîncimile vremilor asupra unui suflet ca al său, în care erau atîtea puteri și atîtea reserve, de și mult mai puține decît îi plăcea să și le atribuie cine le poseda.

Deci alcătuirea însăși a „partidului naționalist al poporului“ era pentru amicul meu numai un pas, insuficient, în drumul spre ținta ultimă. Contra partidului liberal, pe care-l atacasem eu însumi totdeauna, de la o legislatură la alta, din antipatie față de un doctrinarism pe atît de îngust și de demodat, pe cît și de nesincer, și față de apucăturile sfidătoare ale unui despotism personal care nu era nici fecund în fapte, nici amabil față de adversarii onești și patriotici, trebuiau să se adune toate puterile opoziției, de la noua noastră formațiune pînă la naționali din Ardeal, de fapt ardeleno-takiști, pînă la țerăniștii de orice nuanță și de orice calitate. Programele, declarațiile de principii îi păreau acestui om, care credea că de fapt tot el va hotări situațiile, forme schimbătoare ca haina de ceremonie, arhaică și une ori ridiculă, pe care n'ai ce face și o pui la ocașiile solemne, iar pe „șefii“ succesivi îi judeca simple figuri decorative, pe care ești silit a le întrebuița fiindcă personal n'ai încă atîta trecut, atîta popularitate și atîta

putere de a trezi simpatii pentru a lucra pe sama proprie.

Sentimentul că vechea mea politică s'a isprăvit, înlocuită de imbulzeala vulgară a unor neînfrinate ambiții nealegându-și mijloace, a făcut ca, încă de atunci, fie și numai pentru a face să înceteze intolerabila tiranie a liberalismului decăzut și căruia-i lipsiau de o potrivă și simțul vremurilor și valori umane mai distinse, să mă declar înțeles cu orice încercare de a grupa împreună opoziția, fie și într'o fusiune, forma fiindu-mi indiferenta. Astfel, când, la sfârșitul anului în cursul căruia naționalismul-democrat, care era o școală de etică, abdicase în fața spiritului nou, indiferent la asemenea considerații, am plecat eu la Paris pentru lecțiile și cercetările mele, și i-am dat în scris d-lui Argetoianu, care-și urmașia cu stăruință scopul, voia de a încheia cu naționalii, la cari acum dorința de putere biruia totul, înțelegerea pe care ar crede-o de cuviință, n'am schimbat un singur cuvânt asupra condițiilor, gata de a le primi cu același despreț pe care contingențele politice mi-l inspiraseră și care nu făcea decît să crească din zi în zi. Eram hotărit să mă întorc din străinătate numai după sfârșitul unor tratative pe care le bănuiam că vor fi lungi și grele, de și erau la îndemină punctele pe basa cărora d. Maniu făcuse trecătoarea înțelegere cu țeraniștii; se pare că singure asigurările d-lui Argetoianu, totdeauna bine la Curte, că regele Ferdinand, doritor de a scutura stăpînirea lui Ion Brătianu, e dispus să dea moștenirea unei asociații a noastre cu Ardelenii a hotărit pe aceștia din urmă a se uni cu noi, într'o formulă pe care o lăsausă de vagă anume pentru ca apoi să reclame pentru dinșii ceia ce doriau mai presus de orice și ce erau să și aibă de fapt: conducerea.

Mi se scrisese la Paris de d. Argetoianu că toate s'au aranjat, că va căuta să-mi asigure o conducere pe care n'o cerusem, și fiindcă-mi dădeam samă ce ar putea ea să

însemne cu astfel de oameni, crescuți astfel și deprinși cu un astfel de sistem politic. Toate aceste amănunte personale îmi erau, de altfel, atît de indiferente, încît, cînd am fost întreat dacă primesc ca fusiunea să se facă și mai larg, cu însuși generalul Averescu, a cărui acțiune, imitînd pe a fascismului italian, o criticasem aspru, socotind-o periculoasă, și pentru aceia că alții, fara niciun scrupul, vor imita-o, am telegrafiat că admit bucuros și „fără vre-o rancună“.

Veniam deci, după luni de fericită muncă intelectuală, de care va fi vorba în altă parte, în acest mediu de ne-sinceritate și de intrigă, așa de defavorabil pentru pregătirea unui regim cu totul deosebit de al liberalilor, cum îl dori-am eu, fără să știu ce sînt în noua combinație și ce se cere de la mine.

Ce se cere, am aflat-o îndată. Atacul hotărît, fără nicio rezervă și nicio cruțare, contra unui regim care se părea că ar putea încă de atunci să se prăbușească. Astfel, judeca d. Argetoianu, conducerea mea „s'ar impune“. Am satisfăcut, în sesiunea prelungită asupra primăverii, această dorință a aliaților și tovarășilor miei, înfruntînd pe dictator, care, profund jignit de îndrazneala mea, și-a părăsit furios locul din fruntea băncii ministeriale.

Ce trebuia să am în această meșteșugită tovarășie, mi-a dovedit-o imediat acțiunea neobosită a d-lui Maniu. Plîngerii, transmise cu aierul profund și misterios care i se cunoaște, de d. Argetoianu, m'au adus la gestul generos de a ruga, printr'o scrisoare publică, pe d. Maniu să mă ajute, în același rost și cu aceleași drepturi, la conducerea unui partid în care se adunaseră, fără nimic comun, oameni de toate spețele. M'am grăbit să-i propun și o împărțire a rosturilor, eu rezervîndu-mi numai pe acela de direcție generală fără să mă amestec în ceia ce se numește, trivial, dar corespunzător cu adevărul, „bucătăria de partid“. În aparență satisfăcut astfel, căpetenia Ardelenilor n'a

întârziat să facă us de „drepturile“ sale : n'am ajuns a prezida o singură dată comitetul de conducere, în care-l găsim totdeauna instalat și decis să înlătore orice imixtiune, fără ca el însuși să represinte o voință veșnic trează, sprijinită pe o adevărată cunoștință a lucrurilor, ca unul care se mira că la Bacău sint felinare, și a oamenilor, cei din țara veche fiindu-i cu desăvîrșire străini. Bietul meu amic Cihodariu, care fusese așa de bucuros c s'a făcut fusiunea, a pastrat numai teoretic situația de secretar general, căci minuiitorul mașinii de partid nu recurgea niciodata la dînsul, ci se servia de tînarul fiu al prietenului meu, și politic, Lugo, ianu, pentru ale cărui îndemnări de englezește, capatate în America, d. Maniu avea o admirație nemărgenită. Cînd a fost vorba și de înțelegerea cu țerăniștii, foarte dirji, cu taiosul cuvînt al d-rului Lupu, nu s'a putut ajunge la niciun capat, întîlnirile fiind mai mult un prilej de certe și de jîgniri, tocmai în momentul cînd se impunea mai mult o loială conlucrare.

La sentimentele pe care le aveam fața de regimul care se eternisa fara să poată da o singură creațiune serioasa și durabila se adăugi mai tîrziu revolta fața de lovitura pe care, la începutul anului 1926, temutul domn neincoronat al țerii, stăpînit din ce în ce mai mult de o pagîna patimă de a domni, strivînd totul supt o mină mult mai grea, de și înmanușată, decit „pumnul“ de sfidare al d-lui Argetoianu, o dadu în chiar cuprinsul dinastiei, pe care credea ca o poate conserva numai în felul pe care i l-ar impune voința sa necruțatoare.

Nu văzusem de mult pe Prințul Moștenitor, pentru care aveam o sinceră afecțiune, cu o reală prețuire a însușirilor sale de inteligență, dacă nu și de o voință neconținut aceiași și putînd servi ca o basa politică în așa de grelele împrejurări, care deveniseră și mai îngrijorătoare prîia reaua stare de sănătate a Regelui. Ultima oară, la

masa dată la Curte pentru întoarcerea sa dintr'o lungă călătorie, menită a-l desface de legături la care ținea încă așa de mult, și dintr'un cavalerism laudabil, putusem constata cât îi folosiseră aceste drumuri în largul lumii, până în India, în Iaponia și în Egipt, câtă folositoare experiența adunase și cât de bine o stăpînia. De atunci, căsătoria cu princessa Elena a Greciei, femeie foarte bine crescută, cu multă chibzuială și măsură în toate manifestările ei, atât de discrete, și simpatica și prin însușirile ei fizice, legase și mai strîns de Moștenitorul Tronului speranțele într'un viitor în care asupra tuturor n'ar mai apasa așa de intolerabil spiritul de partid încorporat în trufia lui Brătianu al II-lea. De și opoziția, jignită de atitudinile dictatorului ministerial, a refuzat invitația, făcută cu un gând de apropiere între oamenii politici, la botezul copilului caruia i s'a dat numele, plin de glorioase amintiri, al lui Mihai Viteazul, această asigurare a viitorului dinastiei a umplut de bucurie pe toți aceia cari înțelegeau ce poate să însemne într'o democrație imorală și neconținut tulburată garanția de ordine și continuitate a familiei domnitoare.

De și se vorbea, de la o vreme, dar foarte puțin, de cîțiva inițiați numai, de o nouă pasiune a Prințului, de și o călătorie în Italia îl facuse să capete simpatie pentru fascism și el descoperise ca agent al mării prefaceri tocmai pe d. Argetoianu, nimic în atitudinea și în actele sale nu arăta că în interesul țării ar fi să se ia măsura, atât de extraordinară și plină de cele mai mari riscuri, a înlăturării violente — și în ce condiții de publicitate grosolană, unită cu cele mai urite calomnii!, — a unui tînar frumos și voinic, stăpîn pe multe cunoștinți prețioase, inițiat în rosturile armatei și iubit de tînăra ofițerime, care, apoi, schița și programe culturale potrivite cu nevoile morale ale țării și cu dorințele unei generații asupra căreia lunga și greaua mea predică nu ramăsese fără influență.

Și totuși Ion Brătianu era hotărît să sfarme ultima piedecă în calea unei dominațiuni, pe multă vreme asigurată, a partidului sau, și, astfel, el, șeful unui guvern impopular, al cărui sfârșit se apropia, îndrăzni totuși să impună slăbiciunii unui tată bolnav de o teribilă boală, care se putea bănuî încă de atunci, o hotărîre la care Regele era îndemnat și de factori cari nu se pot numi fără durere, unii, și fara desgust, alții.

Chemat la Sinaia pentru a exprima o părere într'o chestie pe care nimic nu făcea s'o presimtă alții decît pușinii inițiați, am fost înștiințat din vreme de cîțiva prieteni, cari mirosiseră secretul, de ce e vorba. Cu toată puterea sufletului meu eram contra măsurii neîndreptățite și brutale. În drumul spre castelul unde așteptau și dd. Maniu și Vaida, ca și reprezentativul personajiu rural care e d. Mihalache, prelucrat de intriga lui Stere, pus și el la cale de d. Știrbei, care avea motivele sale de a dori să se mintuie cu Prințul, am văzut ieșind în automobilul Preșidenției pe Ion Brătianu. Înfașurat în blana părintelui său, cu căciula trasă pe urechi, sever și palid, el intrupa în acel moment ca privire și atitudine toată politica nemiloasă pe care o dusesese lungi ani de zile, unind binele cu răul, dar totdeauna cu preocupăția, decisivă, a intereselor grupării sale și a cerințelor imensei sale mîndrii. De ambele părți ochii s'au întîlnit cu o expresie care corespundea unei absolute imposibilități de a ne găsi vre-odată pe același drum. În acel moment, eu care nu mă pot opri mult timp asupra persoanelor, mersul lucrurilor însuși interesînd mai ales, cum e și firesc, pe istoric, *uram* pe Ion Brătianu.

Regele Ferdinand, la care am fost introdus după ce văzusem, nu fără greutate, pe regina Maria — și nu e vremea să spun ce impresie am cules din întîlnirea cu aceia a cărui mare operă națională o admirasem și o ajutasem la Iași —, era un om descompus de durere, care,

vorbind, cu neașteptate destăinuiri, îmi uda minile de lacrimi. Fiul său, plecat la Veneția, nu raspunsese cum se aștepta la stăruințele părintești de a se întoarce: era o cumplită luptă de familie, întezită de răuvoitori interesați, care mă îngrozia. Am cerut favoarea de a interveni eu însumi pe lângă Prinț, gata să plec în Italia; am propus cu stăruință măcar o amânare a decisiunii, și mi se paruse că am căpatat-o, ceia ce m'a făcut să o comunic cu bucurie asociaților miei ardeleni, complet desorientați și preocupați numai, ca toți ceilalți, de grija să nu piardă perspectivele de a ajunge la putere.

După amiază, la ceasurile cinci, în trista solemnitate a Castelului Peleş, în sala de Consiliu de pe vremuri, unde cu atita demnitate și regala mândrie presidase regele Carol pe sfetnicii săi din boierime, cari știau să deie decența și actelor celor mai neplăcute, așteptam, miniștri, conducători de partide, cu dd. Maniu și Vaida împreună, sosirea, care întârzia, a Regelui, prins într'o ultimă sforțare de a-l duce la actul iremisibil.

Am descris aiurea neuitata scena, cu șovăirile unor oameni fără caracter, cari căutau în resursele lor intelectuale, nu prea bogate, tot ce putea să fie echivoc și evasiune, — d. Maniu biruind pe toți în această privință, pe cind rotundul provincialism indiscret al d-lui Vaida avea măcar francheță în acceptarea dorinții regale, îmbrăcată în formele cele mai dure, ca să pară că e voință, și că voința aceasta e a lui, numai a lui —, cu lipsa sfatului celui bun de la acel care, în supremă situație ierarhică a Bisericii, ar fi putut vorbi mai tare decât oricine, cirja lui fiind altceva decât bețigașul de orhestră al unui șef de partid, cu îngîmfarea lui Ion Brătianu, lovind cu pumnul și grăseind maieștos felicitările pentru Regele care „încă odată s'a învins“, cu triviala satisfacție a lui Al. Constantinescu, strigînd ca imediat decisiunea să se dea la „Monitoriu“. Regele a trecut în fața acelor cari nu cutezaseră a

împiedeca greșeala și, ajuns la mine, mi-a amintit exemplul lui Carp, care n'a vrut războiul și apoi totul a ieșit bine, iar, față de rechemarea aceasta a omului care n'a știut iubi, eu i-am observat Regelui că în împotrivirea mea de unul singur era la mijloc și iubire.

Afara, bunul general Rasoviceanu, care mă conducea la gara, avea lacrimile în ochi. În tren, ceilalți vorbeau de orice, ca la capatul unei întâlniri fără importanță, d. Mihalache, retras la o parte, făcându-și cuvenitul raport lui Stere, care se vedea revenit pe scena politică prin interesatul sprijin al d-lui Știrbei.

Au urmat acele audiențe din București în care Regele căuta să vada dacă numirea unei regențe e sau ba o necesitate imediată. După o conversație cu d. Hiotu, mareșal al Palatului, care mi-a spus în ce formă nedebace dusesse la Veneția somația întoarcerii, am mers în odaia suferinților și îndoielilor, mascate cu aceiași aparentă energie și luare a întregii răspunderi, numai după ce fusesem asigurat că nu se va încerca a mă face să revin asupra unei nezguduite hotăriri. Îmi propusesem să nu ajut pe Rege a vorbi și să dau un singur răspuns, acela al unei desaprobări definitive a actului îndeplinit. M'am ținut de cuvânt și am căutat curajul care trebuia pentru a fi marturul chinului supra-omenesc. Se pare că Suveranul a socotit ca o ofensă faptul că m'am ridicat după raspunsul unic pe care i-l dădusem, fără să aștept o concediare, și era minie în glasul său când am aruncat acea responsabilitate pe care cavalerismul său jertfitor și-o atribuia, asupra „facătorilor de rele“ cari erau pentru mine miniștrii săi. — „Sînt consilierii miei“ ? — „Și o țară întregă se întreabă de ce nu se desparte Maiestatea Voastră de dînșii“. Ne-am revazut de atunci rare ori, întimplator sau când cerea o neapărată datorie, și regele Ferdinand, așa timid cum se înfașșa, nu era om care să uite, și n'a uitat.

Aceiași rușine ca în Consiliul de la Sinaia a fost la

Cameră, Cutare nu ştia cum să strige mai tare de la tribună aprobarea sa pentru hotărîrea regală, întrecînd şi dîrzenia, cu aceiaşi încruntare de sprincene şi acelaşi gest de pumn, a primului ministru; alţii, ca dd. Maniu şi Argetoianu, nu ştiau cum să găsească o mai subtilă formulă de alunecare şi se straduiau să-mi impună o tăcere pe care, cu o zbuclire de indignare în glas, am rupt-o pentru a-mi striga convingerea. Apoi toata lumea a trecut la grija intereselor momentului, gata fireşte să aclame la ceasul sau pe acela la a carui condamnare contribuise fiecare după puteri, fără ca el însuşi, prins de o crisa de voinţă, să fi facut cel mai slab gest de aparare, ba mergînd chiar pînă la desavuarea formală, în scris, a aparatourilor sai.

Acuma nu mai erau doi stăpîni în România, ci unul singur: Ion Brătianu. Dinastia de la Argeş biruise cu totul pe cea de la Sigmaringen. În neexperienţa patriarhului, în formalismul juridic al magistratului Buzdugan, care totuşi va încerca unele gesturi faţă de cine în legea a-i porunci ca unui subaltern de la un birou oarecare, în lipsa de chemare a prinţului Nicolae, înzestrat totuşi cu o sinceritate şi un loialism care-i vor da în viaţă multe ceasuri bune, el nu putea să vadă nicio îngustare a unei autoritaţi afirmate cu atîta strălucire.

Mai lipsia un lucru pentru deplina asigurare a acestei atotputernicii care nu bănuia că pe lingă prevederile omului sînt şi hotărîrile unor misterioase forţe care distrug cele mai solide edificii ale calculelor celor mai precise şi că împotriva acestor sentinţe nu e mijoc de apărare. Trebuia o lege electorală, împrumutată de la fascismul italian, care avea un întreit avantajiu: acela de a distruge orice valoare a votului pe regiuni, unde se alege omul, pentru a-i substitui votul pe ţară, unde se votează partidul, acela de a reduce importanţa minorităţilor naţionale

și acela de a zdrobi, prin însuși acest vot pe țară, cât și prin clausele care impun însemnate sacrificii bănești, tot ce se putuse înjgheba ca partid mic.

După promulgarea acestei legi, dictatorul se retrase ca să reapară, când ar fi vrut, mai puternic decît oricînd (Mart 1926). Dar, până a nu ajunge la partea pe care mi-au dat-o împrejurările, și acum așa de vitrege, în resolvirea crizei care se deschidea prin aceia că despotul luase vacanță pe cîteva luni de zile, o privire asupra muncii intelectuale din acești doi ani în cari ea a fost singurul meu adevărat sprijin și singura mea mîngîiere.

O mare parte din această activitate, pe care n'aș fi jertfit-o pentru nimic în lume ca să-mi restrîng tot gîndul și fapta asupra unei vieți politice sterpe, numai de intrigi și de interese personale, a fost în legătură cu drumurile mele în Apus.

Provincia francesă o cunoșteam nu numai prin întăiul drum de informație generală. Numit doctor de onoare al Universității din Strasbourg, mersesem, îndată după războiu, în capitala Alsaciei reocupate de Franța, unde am găsit urmele bogate, dar greoaie, ale șfertului de veac petrecut supt dominația germană și călduroasa dorință a Francesilor de a relua legăturile de tot felul cu provincia care li aparținuse două veacuri. O mare operă de restaurare culturală se săvîrșia acolo, în umbra măreței catedrale, în fața Rinului care desparte două civilizații, aproape două lumi, și toate sacrificiile se făceau pentru ca instituțiile de acolo să fie la cel mai înalt nivel. În mijlocul colegilor înveșmîntați în togele lor colorate, după vechea și buna datină, am vorbit despre naționalitățile reale și cele aparente în Sud-Estul Europei și, destul de stingaciu, am vrut să schițez o privire generală asupra artei românești. Începuseră a veni acolo, unde cimitirul de războiu cuprinde pe bieții noștri soldați, puși de Ger-

mani la minele de potasiu, și, de fapt, lăsați să moară de foame, studenți în teologie de la noi — alții mergeau la protestanții din Paris, cu cari am legat apoi relații așa de strinse, devenind și doctor de onoare al Facultății. Am mai revenit apoi la Strasbourg, invitat de bunul general Berthelot care-și isprăvia cariera militară în situația de comandant al acestei Alsacii, și am fost găzduit — cine s'ar fi putut gândi la o asemenea minune! — în chiar palatul de granit roz al lui Wilhelm al II-lea, am fost servit în farfuriile lui împărătești, — și acest mediu pe care i-l dăduse desfășurarea tragediei istorice suggera fostului sol al Franței în mijlocul miseriilor noastre povestiri, cuprinse numai în parte — el însuși o spunea — în notele lui, care ar trebui găsite, despre momentele cele mai delicate și mai supuse discuției din legăturile lui cu șefii armatei românești.

La Lyon, unde mă aștepta, în chiar casa lui, buna primire a prietenului Focillon, mi se acordase aceiași distincție doctorală. Am putut cerceta în răgaz marele oraș unde primarul, un om politic de importanța d-lui Herriot, făcea o așa de lăudabilă operă de ajutorare și înălțare a clasei muncitoare, dînd lucrătorilor, soțiilor și copiilor lor sănătatea și poesia grădinișilor din marginea imensei aglomerații: într'un discurs la Primărie, șeful radical își arăta încrederea în viitorul socialismului rusesc, pe care-l invitase la vestitul bilciu liones și-l credea capabil—generoasă iluzie! — de a-și plăti datoriile față de toți creditorii și, firește, în rîndul întâiu față de democrația francesă. Împreună cu d-rul Cantacuzino, care a ținut un frumos discurs, de o impecabilă rostire, am fost proclamat doctor de onoare în sunetul muzicii militare, cum cere obișnuința pompoasă a locului, și din nou mi s'a oferit prilejul de a lămuri partea care ni revine în desvoltarea artei de după Bizanț.

La Academia din Lyon, care primia și pe tînărul meu coleg și fost elev Oprescu, așa de strîns legat de d.

Focillon, inițiatorul lui în studiile de artă, am vorbit, ca membru străin, despre problema situării regatului dac al lui Decebal în mijlocul lumii barbare și despre adevăratul sens al campaniilor lui Traian, arătând că pentru marele Împărat, continuator al lui August, nu era vorba numai de o acțiune locală, cu atât mai puțin de presupusa rasbunare a onoarei armelor Romei, învinsa supt Domițian, ci era o încercare îndrazneață de a învâli pe la Răsărit întreaga lume barbara, mai ales germanică, întocmai precum, cu atâtea veacuri în urmă, regele asiatic Darius venise la gurile Dunării pentru ca să ia pe la spate incomoda și periculoasa barbarie scita.

O invitație staruitoare a d-lui N. P. Comnen, care în timpul războiului facuse însemnate servicii propagandei românești în Elveția, unde acum se întorsese ca ministru la Berna și reprezentant pe lângă Societatea Naționaliilor, m'a adus în minunatul oraș de supt Alpi, în fața limpedelui lac asupra caruia se abat albe păsări de Mare venite prin larga deschizătură a Rhônului. Acolo, găzduit cu cea mai largă prietenie de acest om atât de primitor, am ținut conferințele despre Sud-Estul european pe care, cu altele, le-am adunat la 1924: „*Cinq conférences sur le Sud-Est de l'Europe*. Am cunoscut acolo o societate corectă, discretă, dușmană a tot ce e frasă și aparență, păstrând din calvinismul strict al secolului al XVI-lea rari însușiri de caracter și o simplitate așa de simpatcă. Voiu mai reveni acolo, de pe urma aceluiași staruinți amicale, spre a vorbi despre cultură și literatura bizantină, despre perioadele acesteia, despre Fotie, sfărîmătorul momentan al legăturilor cu Roma pontificală, și mi se va decerne, în acele forme de o colegialitate fără zgomot, titlul, confirmat printr'un vot, greu de căpatat, al Adunării cantonului, de doctor de onoare al unei Universități unde nu lipsesc Romîni. Între profesorii ei, unul ne cunoscuse de mult prin călătoriile sale de explorație antropolo-

gică în museul de neamuri al Dobrogii, și el ni va reveni, până și în colțul meu de la Vălenii-de-Munte: d. Eugène Pittard, un adevărat și bun prieten, pe care-l întovărășia în excursii nu totdeauna ușoare de făcut soția sa, femeie de un mare talent literar, care a iscălit cu pseudonimul Noëlle Roger pagini adânc dureroase despre spitalele războiului (*Notes d'une infirmière*) și a creat cu o imaginație cutezătoare și absolut nouă o întreagă lume inedită în romanele ei; d. Pittard va fi și patronul expoziției noastre de veche arta la Geneva. Gînditor curajos și spirit de largă sintesa, sufletul omului întrece chiar și opera, atît de solidă, și el se exprimă în marii ochi de calda lumină, în generositatea romantică a bărbii sale larg răspindite, în fiecare din gesturile temperamentului său meridional, excepție în cetatea rezervelor puțintel cam reci. Am colaborat un timp și la *Revue de Genève*, publicație foarte stimată în lumea internațională, a acelui spirit revoluționar care e d. Robert de Traz.

În 1923 și 1924 am primit o îndoită invitație, determinată de sigur și de legaturile noastre politice recente, de a vizita Cehoslovacia și Polonia, dînd conferințe în centrele universitare ale acestor țeri de o așa de energică revenire la viața națională liberă și așa de mindre să arate opera impunătoare realizată în așa de scurtă vreme.

Pregătită de multă vreme, în toate domeniile, printr'o îndărătnică muncă inteligentă, de o perfectă solidaritate, pentru ca, la vremea care ar veni, toate să fie gata și la locul lor, ca să lucreze într'o perfectă armonie, Cehoslovacia, condusă de senina înțelepciune a cugetătorului Masaryk și, în afară, apărată de stăruința și încrederea fostului profesor Eduard Beneș, pe care am avut ocazia a-l cunoaște, descoperind cîtă vitalitate activă și prevăzătoare se ascunde în trupul mic și nervos, în mîntea iscoditoare de proiecte care nu se mai părăsesc odată

formate, putea servi ca model oricărui țeri, cît de veche, din Europa. Masele populare, în care nu lipsia totuși sămînța de nemulțămire, erau ținute într'o ordine exemplară, ajutînd la aceasta și o cultură elementară bine îndrumată, iar puternica minoritate germană, la început cu fireștile aspirații peste hotare, era potolită prin chemarea de a participa la o muncă atît de fecundă și evident folositoare tuturor. Agricultură fusese regenerată științific, și prin strînsa legătură cu o industrie așa de puternică, urmînd pe cea de supt Austria și păstrîndu-i debușeurile, care s'au întins chiar și pînă la hăinăriile din București și la porțelanele cu vederi din Vălenii-de-Munte, pentru România, pînă la depozitele pe care le-am găsit tocmai în fundul Californiei, dincolo de San-Francisco, pe drumul Mexicului. Școala răspundea unor nevoi reale și învățămîntul mai înalt servia cu spor o întoarcere bruscă de la tradițiile subgermanice la orientarea spre Franța sprijinitoare, iar cursuri de limbile popoarelor vecine făceau ca la Praga, unde lucra și profesorul macedonean, așa de primitiv față de noi, Staca, să se găsească și destui cari să fi învățat românește, trimesului la București recomandîndu-i-se chiar o cît de răpede inițiere în limba pe care un Kunzl-Jezerski ajungea să o înțeleagă și să o scrie curat. În sfîrșit, cultul trecutului era întreținut cu o nesfîrșită iubire și, pretutindeni, grijile edilitare erau perfecte.

Am vorbit la Universitatea cehă din Praga, nu numai de relațiile noastre cu Cehii, prin husitismul secolului al XV-lea, trezitor și pentru literatura noastră, ca și prin petrecerea în acél oraș a lui Mihai Viteazul fugar, dar și de raporturile ce putea să aibă acea mare mișcare reformatoare nu numai în domeniul religios, cu Anglia lui Wycliffe firește, dar și cu Franța agitată de idei înnoitoare în epoca, atît de cunoscută mie, și mai ales în această privință, a lui Philippe de Mézières. Am găsit aici, unde ministrul României, d. Hiotu, ni crease o atmosferă așa

de simpatică, și un tînăr industriaș, menit unei triste soarte, a cărui elegantă soție era fiica unui avocat din București.

De la Praga am trecut la Brno, Brünnul austriac, așa de vesel în acele zile de primăvară, cu arborii în floare ai străzilor largi, iar de-asupra cu stînca, plină de prigonitoare amintiri, a Spielbergului, închisoarea politică veșnică de Silvio Pellico ; am găsit casa veche, cu larga curte și zidurile înalte, pe poarta căreia se păstrează, așezat în răgaz pe vine, cu ciubucul în gură și fața fericită de huzurul unei captivități voite la creștini, un Alexandru-Vodă Ipsilanti de piatră.

Puțină lume se putea strînge aici pentru o conferința în limba franceză, în afară de profesorii cari m'au întîmpinat cu atîta prietenie. Și mai puțină însă în vechiul Pojon al strămoșilor noștri, devenit acuma, pe basa unor deducții istorice, Bratislava, centru pecetluit pentru otdeauna cu marca Ungariei teresiane, banal și prăfos, fără monumente, patriarhal și leneș, dar totuși lăfăiat pe malurile Dunării purtătoare de atîta viață și peste albia căreia trece vîntul învietor al atîtor civilizații. Aici am găsit însă pe foasta noastră elevă de la București, răspîditoarea harnică a cunoștinților despre Romîni, mai ales în domeniul literaturii, d-ra Jindra Flajšhansova, fiica unui profesor din Praga, membru al Academiei cehe : era să fiu mai tirziu și doctor de onoare al Universității acesteia din Bratislava.

Stăpînită de marele ei trecut, spre închinarea căruia erau mîinate în lungi cete toate școlile, pînă și la gigilicii din clasele primare, puternic întipărită de un catolicism fervent, care aducea la procesiuni sate întregi cu prapurile și statuile colorate ale Mădonei ocrotitoare și trîntia la pămînt pînă departe de porțile bisericilor, cu sute de lumini care filfiau de cîntecele entusiaste ale mulțimii, pe credincioșii întirziați, hotărîtă apoi să domine, printr'o

cultură chemată la lupta de fiecare ceas, minoritățile ei - cea rusească, pe care o despartia de Moscova prin vraja istorică a Ucrainei, cea evreiască, în ciuda pasiunii naționaliste pentru caftan, perciuni și tichiuța, în care se vede că Evreii poloni admira un fel de folklor special, de un foarte dubios caracter simpatic, țara regelui Casimir și a lui Ioan Sobieski făcea, de la un capat la altul, o impresie de Stat larg și puternic, solid intemeiat, cu toate aprigile certe de partide pe care le-a zdrobit apoi, prin metode care-i sînt proprii, mistica personalitate de visionar incalculabil a mareșalului Pilsudzki, pe o conștiință națională nezguduită.

La Varșovia, am regăsit atmosfera de secol al XVIII-lea, dar cu atita mișcare liberă pe care timpurile rusești n'o cunoscusera, cu atita bucurie de a trăi, masiva catedrală aurită a Rușilor, șora mai mare a celei împlintate în mijlocul Bucureștilor, fiind osindită la darîmare ca „lipsită de trainicie”: dominația rusească de peste un veac părea că n'ar fi fost niciodată. Funcționarul de la Externe care mă întovărașia m'a făcut să cunosc pe șefii, meniți unei existențe efemere, cari dominau atunci viața politică, astfel: pe impresionantul președinte al Seimului, pe pitorescul „Mihalache” polon, care pastrase din costumul de acasă numai lipsa de guler, mulțamită careia ajunsese și președinte de Consiliu, pe cutare marunt, nervos și de sigur nu peste măsură de frumos reprezentant al extremei stîngi. Am fost presintat și președintelui Wojcechowski, bun bătrîn cu barbișon alb, vechiu refugiat prin Elveția, care vorbea încet, obosit, dar cu o patriarhală ațmabilitate, o germana cu accent. Dar, împotriva sfaturilor ce mi s'au dat, am cerut neapărat să vizitez, la retragerea de lingă ora, într'o căsuță cu scara de lemn nevăpsit, păzită de garda lui credincioasă, pe omul așa de puternic și în această abdicare momentană, care pregătia o lovitură de Stat; cu mareșalul Pilsudzki am

vorbit mult timp despre multe lucruri, cu ochii la feresta care se deschidea asupra vastei întinderi a șesului pe care largă Vistulă călătoria spre Marea depărtată.

Data aceasta, capitala polonă mi-a vădit și altceva decât tainele arhivelor și bibliotecilor sale. Am căutat prin toate colțurile urmele de trecut, și, în luxosul castel, de stilul frances iubit de tînăra și neastîmparata soție, al lui Ioan Sobieski, la Willamow, am patruns prin odăile micuțe unde regele ostaș a gus at, între planurile războinice, care l-au dus de două ori în Moldova, huzururi casnice de care era așa de doritor, cu poesia ascunsă într'un așa de voluminos trup; împrejur, copacii bătrîni spuneau din zvonul frunzelor povești din vremile pompoase și eroice. Am avut și curiositatea de a rasbate în ghetto, unde strada nu e decît locul permanent de întîlnire a grupelor în laibere lungi care amețesc învîrtind mărunte afaceri, femeile cu peruca pe capul ras după tradițiile cele mai vechi amestecîndu-se în roiul zbirniitor, pe cînd de la fiecare din ferești cite zece capete cu zulufi se întind ca să auda ceva din ce se vorbește jos.

De la Varșovia am mers la Vilno cea rîvnită de Lituanieni, curios și interesant oraș, în care cîteva minute-ți ajung ca să treci de la cetățuia vechiului cneaz litvan din veacul al XIV-lea, azi în mijlocul unui parc bine îngrijit, la bisericile masive, în stilul iesuit al secolului al XVII-lea, pe cînd supt culoarul întunecos toată lumea se descopere înaintea icoanei Maicii Domnului. Pe străzile pietruite zgrunțuros trăsurile se hurducă zgomotos, și cafenelele adună tot felul de lume, între care și vădiți aderenți ai ideilor Rusiei vecine. Aici am regăsit pe un oaspete simpatic al cursurilor de la Vălenii-de-Munte, autorul unei scurte istorii a literaturii polone pe care ne-am îngrijit să o traducem în românește, tînărul meu prieten Glixeli. Pentru o conferință la Universitatea care poartă numele vecinului nostru de pe vremuri Ștefan Báthory,

cel mai mare Suveran al Poloniei moderne, dar odată simplu Voevod, purtat și prin Moldova, al Ardealului, am luat cu mine iscăliturile de amintire ale colegilor cari peste citva timp îmi vor face onoarea de a mă proclama doctor de onoare al Universității lor.

Am trecut la Poznan, recuperat de la Prusieni, amestec de tradiții ale burghesiei medievale din casele de cără-îmidă roșie cu vîrfuri ascuțite și de „impunătoare“ ziduri ale mîndrului Stat german, care, ca la Strasbourg, înălța palate și puterii împărătești ca și culturii; mare oraș plin de mișcarea unei populații deprinse cu disciplina și puse la muncă din generație în generație: aici dorita îndreptare către Franța era numai la începuturile ei.

În sfîrșit m'am întors prin Galiția, așa de cunoscută mie și unde am regăsit vechi prieteni, a căror primire a fost mai mult pentru oaspetele trimes de România amică și pentru fostul președinte de Cameră, deci deosebit de ceremonioasă, cu primiri în gări, defilări pe stradă și presintări solemne ale colegilor. Abia întors prin faimosul „coridor“, unde revisiile alternative ale celor două țeri nu te lasă să dormi, am ascultat la Universitatea Iagelonică, de glorios trecut, din Cracovia, toate cuvîntările unei ședinți solemne a Academiei pentru ca la urmă să mi se comunice alegerea mea ca membru al ei — și ce bucuros m'am scuturat de toropeala discursurilor pe care nu le înțelegeam! În casa profesorului Morawski, uriaș așa de blînd și atît de harnic cercetător al trecutului școlii sale seculare, am putut cunoaște lumea intelectuală cracoviană, și un foarte priceput profesor de istoria artei mi-a explicat amabil biserici și bisericuțe, colțuri de veche frumuseță care-mi rămaseseră necunoscute.

La Liov am aflat, nu numai ceia ce cunoșteam așa de bine, oameni și lucruri, dar și o primire afectuoasă în cercuri dincolo de cele universitare, vechea nobilime polonă invitînd pretutîndeni, cu bucuria de oaspeți și ine-

galabila ei amabilitate, în care trăiește încă spiritul delicatului secol al XVIII-lea. Și, acolo unde s'a strecurat atîta viață moldovenească, am urmărit-o în piața unde trei Domni ai Moldovei au perit de sabie din ordinul Sultanului, ascultat la Varșovia ca și la Iași, apoi în biserica lui Constantin Corniact, vameșul bogat al lui Alexandru Lăpușneanu, și a lui Miron-Vodă Barnovschi, în aceia pe care a înălțat-o Vasile Lupu și care-i poartă încă zimbrul în frunte, în mănăstirea Basilitanilor, unde s'au coborît, în veacul al XVI-lea, oase domnești. Era o confundare în afacerile ca și în dramele trecutului nostru înainte de a mă întoarce cu atîtea impresii nouă și cu atîtea materiale de istorie românească.

Despre Cehoslovacia am vorbit într'o serie de articole care n'au fost niciodată retipărite, în ziarul „Adevărul“, care, cu cîteva luni înainte, publicase și observațiile mele asupra Parisului de după războiu. Conferințele de la Praga, pe care le-am reconstituit, au fost editate de casa „Orbis“ de acolo, supt titlul *Roumains et Tchecoslovaques, résumé de trois conférences faites à l'Université de Prague en 1923*. Impresiile polone au fost cuprinse în cărticica *Note polone* din 1923, iar conferințele ținute în deosebitele orașe se află resumate în *Choses d'Orient et de Roumanie*, din același an. Academia Romînă a publicat apoi ce găsisem ca informație istorică nouă, în alte „Note polone“, la 1924: acolo se găsește și de mulți neobservata și cu totul neașteptata de mine însumi descoperire din Archivele de la Poznan cu privire la importanta colonie de Romîni macedoneni care trăia în acel oraș, foarte prețuită, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, și în mijlocul căreia funcționa ca păstor sufletesc Ucuta, autorul unei rarissime cărți de gramatică a dialectului său, tipărită tot la Poznan.

Între aceste călătorii se așează, încă în 1924, și oprirea

la Genova vechilor și spornicelor mele studii, unde totdeauna m'a așteptat cu prietenie d-na Tomellini, Romîncă măritată cu un așa de distrat și de simpatic medic și profesor la Universitatea de acolo, care numai a disecator legist de cadavre cu cîntec nu samănă. Primit acolo cu o deosebită afecțiune, am căutat să amintesc la Universitate vechile noastre raporturi cu nobila cetate italiană avîndu-și contoarele la Chilia și la Cetatea-Albă, trimențindu-și negustorii de clopote și piper de la Pera Constantinopolei la Suceava secolului al XV-lea. Un resumat al cuvintării a apărut într'o publicație locală supt titlul de *I Genovesi nel Mar Nero*.

Dar lucrul cel mare pentru mine în ce privește relațiile cu o străinătate căreia trebuia să ne revelam în toate privințile a fost succesul, privit de multă lume de la noi cu obișnuita invidie, care veștejește totul, al congresului, primului congres de studii bizantine, care s'a ținut la București în April 1924, cu durabile rezultate, ce se continuă, pentru cel mai mare folos al științei, și până acuma.

La congresul de științi istorice de la Londra, în 1913, se hotărîse că viitoarea adunare se va ținea la Petersburg și, cuprins în comitetul de organizare, păstrez încă circulara cu frontispiciul acestui comitet „mejdunarodni“. Războiul a zădărnicit însă acest plan, a cărui realizare ar fi fost așa de interesantă. Congresul s'a ținut deci, la 1923, fără participarea dușmanilor noștri din conflictul abia încheiat, la Bruxelles, într'o atmosferă de aliați politici, singur numele orașului ocupat și terorizat atîta timp de Germani ajungînd pentru a aminti teribila tragedie, ca și de, altfel, prezența izbucnitorului mare istoric belgian Pirenne, o bucată de vreme oaspete, pentru credința față de patria sa, al unei fortărețe germane. Cu toată lipsa Germanilor, a Austriecilor și a amicilor lor, afară de cei cari intraseră

în Societatea Națiunilor, în care se puneau atunci, la început, cele mai mari speranțe, congresul a fost plin de viață și de voie bună, într'o atmosferă de o solidaritate perfectă, hrănită de amintiri recente care se întindeau și asupra altor domenii decît ale științei. Venit cu o zi mai tîrziu, am gasit locul meu în comitet ocupat de Elvețianul de Cruce, cercetator al secolului al XVI-lea, dar mi s'a oferit compensația de a ținea cuvîntarea de închidere, la care s'a adaus, fără invitație, aceia a unui Americ n. Aceste cîteva cuvinte, pline și ele de alusii firești la situația morală a lumii în acel moment, au fost primite cu căldură de omul care știa mai multe decît oricare din contemporanii săi și care le avea la îndemină în fiecare moment, Salomon Reinach: de atunci dateaza legaturi care m'au onorat foarte mult, făcînd din el și un colaborator al revistei franceze în care se va transforma în curînd „Buletinul“ Institutului meu.

Atunci cunoșteam întăia oară voioasa capitală a Belgiei, oraș modern în mare parte, lîngă vechile cartiere din margine pline de un umbrît pitoresc; alei largi, străzi bine trase și perfect legate între ele, masive construcții, ambițioase într'o țară care abia era pe pragul centenariului ei; o lume bucuroasă de a trăi și înfățișîndu-și cu mindrie bogata viață de familie. După măreția puțin cam sumbră a Parisului, marele oraș belgian părea că trăiește, și în zilele reci ca de toamnă, supt razele unui soare care nu se obosește.

Voiu reveni acolo, regăsindu-mi cunoștințele, în curînd prietenii, pe cari mi-i făcusem în timpul congresului. În primul rînd al lor era d. Henri Grégoire, cea mai uimitoare figură de răscolitor al tuturor problemelor din toate locurile și timpurile, iar, în materie de limbi, știînd rușește și gata să învețe românește, trecînd tot așa de ușor de la versul elenic din tragediile pe care le-a tradus la forțele artificiale ale bizantinismului și ajungînd pînă la

greceasca de azi, pe care fostul membru străin al Școlii franceze din Atena o vorbea ca pe propria sa francesă, precum și prietenul său, un distins arheolog, d. Graindor, ambii representanți ai unui tineret belgian, grupat la revista de actualități *le Flambeau*, care intra în viață plin de energia trezită de suferințele și încordările războiului.

În secția destinată studiilor bizantine s'a ivit într'o zi, dintr'o conversație cu d. Grégoire, ideia unui congres special pentru această materie, așa de bogată și mai ales cu atâtea prelungiri în viața popoarelor care se găesc pe teritoriul fostului Imperiu de Orient și care au moștenit atîta din formulele și manierele Bizanțului. Am oferit ca prim loc de întîlnire, pe care l-ar desemna și inițiativa mea din 1913 de a uni în aceleași cercetări pe toți epigonii bizantini, Bucureștii, și propunerea a fost primită cu căldură, rămînînd să se capete asentimentul unor factori așa de hotărîtori ca d. Diehl și descoperitorul rosturilor iconografiei bizantine, ale cărui linii le-a fixat de la început, printr'o carte de neînchipuită răbdare, d. Gabriel Millet.

Foarte răpede, în deosebire de alte pregătiri care țin ani întregi de zile, am luat primele măsuri pentru adunarea care era să se ție în 1924. Guvernul român, influențat de obișnuitele interese și pasiuni politice, nu se arata de loc bucuros să sprijine o inițiativa a cărei îndeplinire, fie și în ciuda multora, trebuia să facă onoare României. Dacă ministrul de Instrucție, bunul meu coleg dr. C. Angelescu, un amoretz de școală, a acordat o neînsemnată sumă pentru a preintîmpina bine socotitele cheltueli, dacă ni s'a acordat gratuitatea pe căile ferate și vagoane cu paturi pentru excursia finală, care trebuia să lase neuitate amintiri oaspeților noștri, Ion Brătianu declara că Statul nu poate patrona ceia ce i se părea o aventură ușuratică a celui Iorga căruia numai după succes era să binevoiască a-i recunoaște singurele însușiri de

„animator“ (și cum s'a prins de răpede calificativul pentru a mărgeni cit mai strîns rostul ce aș putea să-l am, și în orice!). Cînd însă învățații francezi și belgieni au aderat cu plăcere, cînd s'au anunțat participări italiene, cînd s'au înscris vecinii noștri, chiar și Bulgarii, prin meritosul arheolog Filov, — Sirbii, Iugoslavii în genere, până la un simpatîc German de la Liubliana-Laybach, care nu ne va uita niciodată, anunțîndu-se în număr mare, iar Grecii avînd a fi represințați prin maestrul studiilor de arheologie medievală la ei, d. Sotiriu, și prin profesorul Kugeas, care, ce e drept, a obiectat că nici țara, nici omul n'ar fi trebuit să vie în primele rînduri ale bizantinologiei —, cînd s'a aflat că din Anglia va veni ilustrul bătrîn Ramsay, în drum spre Asia Mică a studiilor sale permanente, și chiar America și-a ales un participant, acea otrăvită lume politică a înțeles că nu-i rămîne decît să dea adunării concursul oficial. Regele și Regina erau în călătorie prin Țara Apus, și ni s'a refusat în lipsa Suveranului o recepție la Palatul Regal, dar Prințul Moștenitor și grațioasa lui soție au primit cu atenție pe congresiști, cărora această tinără pareche, atît de unită încă, li-a făcut cea mai bună impresie; prințul Carol a schițat chiar frumosul gest de a aduce cu banii săi pe gloriosul bizantinolog rus, patriarhul studiilor de arta în acest domeniu, Condacov, refugiat la Praga, de unde a întreprins la noi ultima sa călătorie pentru a ni face o conferință, bogat ilustrată, despre costumul bizantin.

Temele tratate au fost foarte felurite, și de un deosebit interes. Eu am vorbit despre „originile iconoclasmului“, semnalînd neașteptata potrivire a politicii religioase urmate de Împărații dușmani ai icoanelor adunătoare de averi și hrănitore a legiunilor de calugări cu aceia pe care fața de monahismul budist au urmat-o, din aceleași motive fiscale și în general laice, Împărații depărtatei Chine; scrisorile familiei Doamnei Ecaterina, gasite

odinioară la Veneția, au servit pentru a semnala unele fenomene din greceasca vulgară. Tînărul istoric Gheorghe Bratianu, abia întors de la studiile făcute în Paris, dădea cele d'întaiu concluzii, privitoare la Pera, culese din cercetările sale privitoare la comerțul Levantului. Organisorul de fapt al congresului, fostul meu elev C. Marinescu, cel mai bun cunoscător după Rubio i Llúch, — care și el și-a trimes comunicarea, al relațiilor Aragonului cu Orientul, și-a atras, cu statul sau major de ambe sexe, recunoștința tuturor, în același timp cînd a luat o parte foarte onorabilă și la lucrările științifice; d. Gh. Murnu a încercat să ciștige pentru Romîni pe Comnenii imperiali, și în discuțiile de drept între d. Paul Collinet, de acum strîns legat de noi, și un tînăr adversar italian a intervenit profesorul cernautean Spulber, care era să publice și să traducă unul din textele juridice bizantine. Numai profesorul de studii bizantine la Universitatea din București, d. Demostene Rousso, om de cunoștinți așa de vaste, dar și insondabile, rezervîndu-și totdeauna ceva neștiut pentru a-l scoate înaintea oricui s'ar ocupa de același subiect, și proprietarul unei imense biblioteci, s'a ținut, afară de relații personale cu consingeniile săi, total la o parte: dacă n'ar fi păstrat aceeași atitudine față de congresele următoare, s'ar fi putut atribui această separație unei jîgniri de amor-propriu pe care nimeni n'avuse de gînd, și n'avuse de ce, să i-o aducă.

După cele trei zile ale congresului, în cursul cărora chiar au fost recepții și excursii — și la casele de țară, așa de luxoase, ale d-ilor Știrbei și Valentin Bibescu, fostul rege al Greciei, Gheorghe, și princessa Elisabeta, găsindu-se în fața celor doi republicani din clanul care-i răsturnase —, și totul s'a încheiat prin daruri făcute de noi oaspeților, în produse ale artei populare, au urmat excursiile, potrivite în așa fel, încît în cel mai scurt timp și fără nicio osteneală să

se vadă ce posedăm ca artă post-bizantină, tot așa la mănăstirile Domnilor moldoveni în Bucovina, unde, de la copacii înfloriți ai Capitalei românești, ne-am trezit într'o întârziată fulgurală de munte, ca și la creațiunile stăpînilor Țerii-Românești, și în Oltenia, de la Neagoe Basarab până la celalt Basarab, din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, Brîncoveanu. Pretutindeni această revelație a impresionat adînc, putîndu-se verifica în ce privește frescele bucovinene părărea mai veche, așa de admiratoare, a unui Strzygowski; intram din acel moment în conștiința de frumusețe a atîtor frunțași ai științii apusene; de pe platoul cetății Sucevei d. Gay, de la Universitatea din Lille, privind în amurg largă desfășurare a satelor albe cu ascuțitele turnuri ale bisericilor răsărind din mijlocul livezilor, totul așa de potrivit cu această țarină galbuie din care se desfăceau cele d'întăiu tufe de iarbă deasă, nu s'a putut împiedeca de a spune că e una din cele mai frumoase priveliști pe care le-a văzut. Lumea participa, primăriile ca și particularii, în chipul cel mai călduros la întîmpinare, și mesele oferite erau prilejul unei adevărate înfrățiri a sufletelor: rare ori în viața mea m'am simțit așa de mîndru și de fericit ca față de această spontanee realizare. Vintilă Brătianu el însuși a fost prins de o patriotică emoție și prin nepotul său Gheorghe mi-a declarat că pune la dispoziție cîteva milioane pentru a se întemeia la București un Institut de studii bizantine, pe care nu-l avem nici acum, el pretinzînd mai tîrziu că voia să facă dintr'însul un fel de adaus la Seminariul respectiv de la Universitatea bucureșteană, adaugîndu-se, după părerea, lui, și represintanți ai celorlalte, cari nu s'au adunat însă niciodată.

Iugoslavii au cerut al doilea congres la Belgrad, unde erau să se adune peste trei ani și represintanții Statelor până ieri dușmane, care intraseră până atunci în tovărășia e pace. Înainte de a ne despărți, dd. Diehl, Millet,

Grégoire și cîțiva încă din principalii reprezentanți naționali s'au întîlnit în casa mea pentru a decide că, pe lingă așa de meritoasa revistă bizantină de la Munchen a lui Krumbacher, la care colaborasem și eu cu un studiu despre „Latini și Greci în Orient în secolul al XIV-lea“ și cu care avusem multe legături trecătoare, să se creeze încă una, de limbă franceză și de un caracter mai puțin strict filologic; s'a ales titlul de „Byzantion“ și se oferiră s'o organizeze și s'o conducă dd. Grégoire și Graindor: ctoria aceasta a primului Congres de bizantinologie, care a adus mari servicii științii, trăiește și pană acum, bine asigurată pentru viitor și bucurindu-se de o largă colaborație, și din partea Rușilor, de toate categoriile. Și alte planuri se întrevedeau încă de atunci. Din parte-mi, cu acest prilej am prefăcut suptîrele mieu „Buletin al Institutului sud-est european“ într'o mult mai încăpătoare revistă trimestrială, *Revue Historique du Sud-Est européen*.

În anul următor, 1925, cînd am vorbit la Sorbona despre „Scriitorii realiști în Romania ca marturi ai vieții sociale din vremea lor“, popularisînd astfel, după teatru, considerat supt același raport, și nuvela și romanul nostru, am călătorit în provincia franceză și la Bruxelles pentru a duce unora din principalii participanți ai congresului decorațiile pe care li le acordase Regele, exemplu care nu s'a putut urma, și din cauza unei participări tot mai largi, la următoarele congrese de studii bizantine. Am fost deci la Lille, marele centru nord-estic de industrie și de comerț, unde am găsit o altă Franță decît cea din Paris, cu aplecarea locală către viața gustată puternic și familiar și către asociațiile strinse. Am ținut acolo, unde studenții trăiesc ca la Universitățile germane, în cluburi pline de fum și de zarvă, o conferință de care nu-mi pot aduce aminte fără părere de rău: în sala rece, goală, tristă în care am vorbit și altă dată, dar totdeauna apăsător de mediu, deci prost, cîteva persoane apărîndu-se contra curentului

ascultau o expunere al cărui fir s'a cam încurcat. La spate, unde erau colegii miei, un medic mai puțin tolerant a lăsat să se audă judecata : *Une bien mauvaise conférence*, ceia ce bunul, prietenosul rector a căutat s'o acopere, și apoi chiar judecătorul meu la masa de sară, unde mi-a lăudat trista exhibiție, gura furându-mă să zic : „O spui d-ta fiindcă ești politician, dar alții, mai puțin politicoși, au spus altfel“. Dar meritata jignire s'a uitat în atmosfera prietenoasă a serii, cu discursul înflăcărat și popular al consilierului comunal socialist și cu cîntecul, facut anume pentru decorare, de un vesel profesor de literatura engleză. O excursie la Roubaix în același aier de funine mi-a vădit cîneasca muncă a postăvarilor continuînd seculare tradiții.

La Clermont-Ferrand, am mers să găsesc pe unul din cei mai simpatici membri ai Congresului, viitorul meu prieten Louis Bréhier, căruia niciun domeniu al vieții bizantine nu i-a rămas închis, arta, cu nesfîrșitele și delicatele ei legături, pasionîndu-l mai ales, într'o operă care se îmbogățește neconținut. Într'o elegantă veche clădire de locuință din secolul al XVIII-lea el ținea lecție la o masă îngustă cu cei cîțiva studenți cărora li făcea istorie antică. Supt o călăuzire așa de competentă și de prietenoasă, am cercetat orașul ridicat pe țerna vechii Arvernii, țara vulcanilor stinși și a ultimei lupte de independență galică supt Vercingetorix, cu impresionanta catedrală sumbră și vecinătatea, peste cimpul pe care-l ocupă fabrica de cauciucuri de automobil, cu lucrătorii în mare parte iefteni Italiani, a medievalului orașel Ferrand, păstrînd fațadele pirlite și umedele, dar așa de pitorescile curți interioare. Și aici publicul de provincie era deosebit de prevenitor pentru străini, și cercetarea împrejurimilor am făcut-o cu automobilul și participarea unui ofițer superior.

La Bruxelles, unde era să revin pentru o conferință

despre învățămînt, d. Grégoire a făcut, atunci și pe urmă, imposibilul pentru o bună primire. M'am putut întîlni mulțămîtă d-sale cu literați belgieni căror li-am vorbit familiar despre poezia noastră. La Universitate am căutat să explic crisa economică provocată de prima cruciată. O societate închisă mi-a cerut o expunere despre figurile reprezentative ale istoriei Romînilor, și ministrul nostru la Bruxelles, d. Henry Catargi, a venit, foarte emoționat, să-mi anunțe că printre ascultători va fi însuși regele Belgiilor. N'a fost numai Albert I-lea, care mă primise și pe vremea congresului și care este pentru noi toți cei ce am trecut prin suferințele și încordările războiului, imaginea însăși a celui mai resistant, dar și mai discret eroism, ci și regina, care susține din darurile sale explorațiile din Egipt ale unui Capart, pe care-l vom asculta la București, și prințul moștenitor și simpatica princesă care era să fie în curînd soția prințului de coroană al Italiei.

Am avut, împreună cu soția și fiica mea și cu d. Grégoire, deosebita onoare de a fi invitat la masă seara în castelul Laeken. Monarhia modernă, mai presus de toate luptele de partid și de clasă, inseninînd prin dreapta ei măsură și atmosfera politică cea mai întunecată și păstrîndu-și, printre atîtea pietre ce se aruncă și noroiu ce se improașcă, tot prestigiul pentru care nu se mai poate recurge astăzi cu folos la „grația divină“, nu poate fi represintată mai desăvîrșit decît de acela care a știut să fie așa de sus demnitatea și să intruzeze așa de deplin onoarea unei țeri mici asupra căreia, contra dreptului, se prăbușise brutalitatea unei mari Împărății. Până târziu noaptea din gura monarhului cu aparența încă tînără, blond și miop, cu o înfățișare în care serioșitatea era străbătută de o ușoară undă de zîmbet, s'au înșirat amintiri din ceasurile grele, pe care le ascultam cu un respectuos interes. Păstrez încă vie impresia acestor momente în care unul din principalii protagoniști ai celei mai grozave

drame din istoria omenirii atingea singeroasa poveste cu calmul unei conștiinți perfect împăcate și cu modestia cui are destul ca să nu pretindă nimic.

În cursul aceleiași călătorii am mers și la Gand, unde erau mari serbări cu participarea familiei regale, și la Malines, pentru a auzi aceleași lucruri de pe buzele cuiva care, prin energia sa patriotică și spiritul de sacrificiu, prin mindria cîrjei sale de păstorie sufletească, înfruntînd grosolănia și amenințarea soldatescei germane, al cărui spirit insufleția și pe generalii comandanți, s'a așezat între noii sfinți ai epocii noastre tulburate, cardinalul Mercier, și de la dînsul, nobilul bătrîn, care mai avea așa de puțin de trăit, am auzit, în odăița din umbra vechii catedrale, toată îndurarea unui popor care a știut să răspundă la orice ofensă și să înfrunte orice amenințare : lagărul de concentrare al femeilor, flămînzirea populației, care „avea voie să cumpere orice și oricît“ după ce garnisona golise piața, răspunsul lui von Bissing că nu-i pasă nici de judecata istoriei chemată în sprijin de episcop : „Istoria ? Dar noi o vom scrie“ !. Chipul cardinalului Mercier este și astăzi înaintea mea, și acasă la București și la Fontenay-aux-Roses, cu cuvintele de dedicație ale colegului la Academia de Inscricții.

O invitație în țerile scandinave, pe care nu le cunoșteam în de ajuns, a urmat în 1926. Pentru Danemarca ea îmi venise de la o veche cunoștință, un îndrăgît de limba românească, pe care o preda la el acasă, alături de lecții generale de romanistică, un oaspete de pe vremuri la București, d. Sandfeld Jensen, cu care mă întîlnisem și la Fontenay-aux-Roses, unde mi-a vorbit românește. Din Copenhaga, de mult cunoscută mie și care păstra aceeași înfățișare de muncă mulțămîtă și perfect ordonată, am mers cu consulul nostru, un stîmat negustor, de la care n'am știut niciodată să luăm tot folosul, în împre-

jurimi pentru a descoperi căsuța de țară, împodobită și cu lucruri românești, pe care tânărul profesor danes a voit s'o numească, în limba noastră, „Vatra“, și unde l-am găsit, puțin schimbat de vristă, în mijlocul familiei sale. La conferințele, tratând despre subiecte de Sud-Est european, pe care le-am dat la Universitate a alergat — și ce înduioșătoare a fost această dovadă de simpatie ! — și un alt Danes care călătorise în România, d. Erling Stensgård, bibliotecar la Århus, care la Vălenii-de-Munte îmi arătase cât de plăcut l-a surprins în fragila casă a țeranului nostru aleasa zestre de artă ca și însușirile de adevărat nobil, de „cavaler rustic“ ale locuitorului ; nu trece an fără ca depărtatul prieten să-mi dea o dovadă că nu mă uită. Am cercetat și unele din localitățile vecine, cu vechile castele regale prefăcute în muzee și am găsit numele și armele lui Carol I-*u* al României în capela unde sînt stemele membrilor ordinului „Elefantului“ ; ba erau și cele trei „picle“ ale ministrului nostru pentru tustrele țerile scandinave, d. Picleanu, care mă invita telegrafic la Stockholm pentru seara în care dădea un bal la care, spunea telegrama, vor asista și prinții dinastiei. Am vizitat acolo, la Copenhaga, și bogatele expoziții comerciale, care se schimbă la citeva zile, și laboratorul unui fisician danes care e o glorie a științei și la care lucra și un profesor moldovean, și am fost primit la Adunarea Deputaților, așa de cuminte, cu femeii cu tot, cu interminabile discursuri pe care presa și le însemna răbdător, și președintele mi-a dat un dejun, mie și d-*u*i Ianculescu, care pe sama sa voise să mă întovărășească, gustînd noi astfel nesfirșita bogăție a felurilor picante pe care bucătăria danesă știe să le fabrice din peștii de toate spețele.

Am trecut de Stockholm, unde, la întoarcere numai, vom revedea pe bătrînul prieten Westrin, care, după un accident, își petrecea în pat ultimele lui luni de viață, dar cu cartea românească la căpătăiu, și am mers drept la Up-

sala, unde eram aşteptat. Peste cîmpiile de un alb imaculat, din care se ridicau în iarna clară plină de soare căsuţele de lemn ale unei ţerănimi viguroase, şi printre brazii solemnî ca făclii negre ale eternei slujbe pentru zeii nordici lunecau skyurile drumeţilor. Am ajuns la bătrînul centru universitar care—şi înşiră supt seninul îngheţat marea biserică gotică, puternica bibliotecă, zidirile universitare, şcoala de fete, cu eleve de la odrasla de muncitor până la moştenitoarea generalului şi a bogatului negustor, pe care, din singura dorinţă de a face bine prin educaţia integrală şi reală a tineretului feminin, o crease, în aşa de largi proporţii şi cu un aşa de cuminte program, un profesor universitar de filologie slavă ; ici şi colo se mai păstrează micile clădiri de lemn. Noaptea era limpede, liniştitoare, cu o lumină care nu se stingea niciodată, fiindcă imensele zăpezi o retrimeteau cerurilor fără nori. Am vorbit unui public care înţelege gluma, despre şederea la Bender a lui Carol al XII-lea, învederînd ciocnirea firească între două concepţii deosebite ale vieţii şi ale politicii, şi despre arta noastră populară, a cărui soră bună din aceeaşi maică tracică o găsim în covoarele şi pestelcile acestei lumi rurale suedese. Arhiepiscopul Sudiei, al cărui secretar îl cunoscusem în Bucureşti şi-l purtasem prin mănăstirile din împrejurimi, a dat, după un altul la rectorul Universităţii, un dejun la care, venit târziu, după ce văzuse primirea ce mi se face, a venit şi masivul, blajinul, dar neexistentul ministru al României. Un episcop luteran lîngă soţia şi în mijlocul copiilor săi, în costumul nostru al tuturor, vorbind de opera de înfrăţire religioasă căreia i se consacrase, nu era un lucru obişnuit şi amintirea ceasurilor petrecute în această răpede casă ospitalieră al cărui stăpîn era să plece aşa de răpede dintre cei vii o păstrez neatinsă.

În tot acest timp contribuţia la istoria Romînilor s'a

oprit la articolele din „Revista Istorică“ și la memoriile publicate de Academia Română. S'a adaus o reeditare cu unele schimbări a „Istoriei literaturii românești“, contopind într'o singură desfășurare cea ce până atunci fusese publicat în fragmente. S'au reeditat colecțiile pentru școli din „Scrisori de Domni“ și „Scrisori de boieri“ și s'au adunat „Scrisorile de negustori“.

Literaturii îi dădusem, împreună cu articolele de direcție la „Ramuri“, cu care contopisem „Drum Drept“, două piese în care am căutat să presint probleme actuale : cea agrară, care nu cere reforma condițiilor materiale, ci prefacerea omului, a omului din lăuntru, și conducerea celui care odinioară a fost coordonatorul și conducătorul muncii țărănești, exploatată supt steagul democrației de cei mai urîți și mai netrebniți din demagogi (*Omul care ni trebuie*), și cea muncitorească, în același sens al înlăturării profitorilor de tribună și de club prin tot acela care singur poate stringe împreună toate puterile și e capabil să poarte răspunderea rezultatului (*Sarmală, amicul poporului*). Ambele s'au represintat la Teatrul Popular, întreprinderea la care n'am putut atrage, cum aveam în vedere de la început, un public de școlari, de funcționari, de soldați chiar, căruia să se facă o educație prin puterea scenei. Pentru cursurile din Vălenii-de-Munte am dat bucăți satirice și șarje în formă dramatică, pentru a caracteriza și osîndi pretențiile de tot felul, ele trebuind să fie considerate și judecate deci din acest punct de vedere ca lucrări de critică și continuare a propagandei care mă stăpînia de atîția ani și care, de și nu după așteptările mele, nu rămăsese cu totul fără efect ; mai târziu le-am adunat, pe cîte nu s'au pierdut, în volumul, rămas cu totul neștiut, „Trei piese simple pentru oameni modești“ (București 1931).

Din trecutul nostru, în legătură cu noile revelații despre Tudor Vladimirescu, luasem figura, care mi se părea că tre-

buie corectată și întregită, a eroului revoluționar de la 1821 pe care am presintat-o într'o dramă în prosă, de la 1921 încă; o ediție sibiană s'a adaus la aceia ieșită din chiar tipografia mea. În relație cu congresul de la Argeș al Ligii Culturale, în care pentru prima și ultima oară au apărut fruntașii Sașilor, am scris „Zidirea mănăstirii Argeșului“, căutînd să-i dau un sens mistic, în legătură cu Doamna slavă a lui Neagoe, opunîndu-l legendei, naive și teribile, care, venînd din Balcani, s'a prins de această ctitorie; „meșterul Manole“ n'are aici niciun rol. Tot așa comemorarea lui Dante îmi suggerase actul în versuri de care am vorbit, și la aceia a lui Molière am încercat să înviez mediul de nobilime decăzută și expusă ridiculului peste care a trecut pătrunzătoarea privire a omului de geniu, care prin condamnarea rostită de dînsul pe scenă poate fi privit ca un precursor al revoluției franceze (*Molière se răzbună*). Mai ales pentru întăia dîn aceste lucrări, pusă în fața zgomotului trivial al fabricației dramatice pentru efect și succes, cite unul, uitînd că autorul n'are dreptul la nicio atenție, a găsit cuvinte de laudă.

În cursul călătoriei mele prin Scandinavia, în Februar 1926, primisem vestea, prematură, a retragerii lui Ion Brătianu, în mijlocul zbuciumului revoluționar, și o telegramă din Viena indica succesiunea mea în fruntea partidului a cărui conducere de fapt o acaparase de la început, cu metodele sale lente și sigure, d. Maniu. Nu știam că în acest timp se lucra la București tot odată pentru două scopuri: pregătirea pe lingă regele Ferdinand, prin intimitățile pe care și le atribuia d. Argetoianu, a succesiunii partidului însuși și înlăturarea mea, care devenisem desagreabil Suveranului, cum fusesem, totdeauna, și altora.

Abia sosit însă, mi s'a comunicat, în fața demisiei, care se produsese, a atotputernicului prim-ministru, că Regele dorește un guvern al „partidului național“, — acesta fiind titlul unei nesincere fusiuni —, dar că a repetat

confidentului său: „cu Maniu, nu cu Iorga“, adăugînd că, dacă se destăinuiește această dorință, va fi silit a o tăgădui.

A urmat un schimb de vederi și, în starea mea de spirit de atunci, profund desgustată, situația de șef de guvern n'avea nimic care să mă atragă, trebuînd a lucra cu oameni cari vădit nu mă voiau. Jignirea era însă așa de grosolană, încît trebuia pentru demnitatea mea personală o satisfacție, pe care d. Davilla a găsit-o: voiu conduce singur partidul atita vreme cit d. Maniu va avea presidenția Consiliului. La sfîrșitul unei intrigării așa de josnice, în care se amesteca, din nenorocire, și onoarea Regelui, puteam, în sfîrșit, să răsufliu.

Misiunea care-mi răminea părea ușoară. Voiu recomanda Suveranului un Ministeriu Maniu, și atit. Am găsit înaintea mea, la omul pe care nu-l văzusem de mult, dorinți neprevăzute, retractări, — dacă e să se dea crezare afirmațiilor d-lui Argetoianu despre refuzul de a mă accepta, — retractări jenante, și acele șovăieli care nu erau nouă la acest suflet chinuit. Ar fi vrut un Ministeriu al tuturor celor cari, în zgomotoasele, brutalele alegeri comunale, biruiseră pe tiran, și a trebuit să arăt că generalul Averescu e socotit, după anume noi manifestări ale sale, ca nesincer. În ce mă privește, fiindcă-i pomenisem de preferința pe care o manifestase, m'a asigurat că „nu se amestecă“, precum nici Carol I-iu nu s'a amestecat între Ion Brătianu cel bătrîn și fratele lui, Dumitru. În orice cas, vrea în noua formațiune și pe țerăniști, cu cari de la întoarcere n'avusem nicio întilnire, ei însăși necăutînd un prilej de lămurire, poate pentru că, după primirea la Palat a lui Stere, pe care Regele mi-a spus hotărit că-l crede primejdios cu planuri ascunse, și că nu-l vrea, ei căpătaseră impresia că ar putea succeda și singuri. Trebuia să-i aduc o listă cuprinzîndu-i și pe dinșii.

Am căutat s'o capăt și, pe cînd d. Maniu manevra ca să-i înlătore, fără să aibă însă aierul, dînd asigurări afectuoase și glaciale în dreapta și în stînga, am rugat pe d. Mihalache să mă vadă și am ajuns, după o scurtă sfătuire cu dînsul, care în acea fasă nu se credea unsul lui Dumnezeu pentru a cîrmui, cu țerani și pentru țerani, ca și cum n'ar fi decît un singur fel de țerani, România nouă, la o deplină înțelegere. Regele voia o listă comună : să i se deie deci o listă comună, dar atît, fără a o întovărăși de nicio explicație, puîndu-i însă în vedere toate tulburările ce s'ar produce la alegeri dacă s'ar da puterea generalului Averescu, a cărui popularitate se împrăștiase aproape cu totul.

Dar peste o oară d. Maniu îmi venia indignat că i-am stricat socotelile ; i se părea matematic sigur că puterea o va avea el, și numai el, cu cei de aproape ai lui, pe lîngă cari ar mai fi miluit și pe cineva din jurul mieu. Firește, i-am lăsat, ca viitorului prim-ministru, decizia în ce privește condițiile guvernării, care, credea el, îl așteaptă negreșit. Dar oara trei, pentru care fusesem chemat la Palat, se apropia, și d. Maniu nu venia cu lista viitorilor miniștri. În ultimul moment, a sosit cu dînsa : pentru locurile rezervate țerăniștilor numele lipsiau atunci cînd Regele ceruse acea listă comună, acea listă completă, de un caracter unitar, și imediat, pentru a nu se prelungi o crîsă care putea să devie periculoasă.

Cu această hirtie inoperantă m'am presintat din nou lui Ferdinand I-iu, care părea foarte bine dispus, și o puteam interpreta în folosul grupării din care nominal mai făceam parte. Mie personal, mi-a arătat multă bunăvoință, și, cînd am făcut aluzie la sfaturile pe care le-am transmis fiului său, s'a arătat mișcat și mi-a mulțămît pentru sentimentele statornice pe care i le-am arătat. Dar lista nu-l mulțămia : acele goluri în care se putea ascunde ambiția imensă și intriga dibace a lui Stere, îl

neliniștiau; în zădar puneam în perspectivă un Ministeriu al Basarabiei nu pentru neobositul uneltitor, ci pentru meritosul și plinul de omenie Halippa, pe nedreptul ridiculizat de spiritul de stradă și de cafenea al Bucureștilor. *Lassen sie mich übernachten*¹ a fost hotărîrea sau mai bine formula prin care ascundea lipsa de hotărîre. Deci numai mine se va rosti hotărîrea, și-mi luam rămas-bun de la Suveranul pe care nu era să-l mai văd curînd, în dispozițiile cuiva care, cum adăugiam, spera să-l poată servi altă dată.

Dar peste citeva ceasuri, în chiar seara aceia, supt influența lui Brătianu, care întrebuița pe obișnuitul său ambasador d. Știrbei și se folosia de dibăcia nesfirșită a lui Al. Constantinescu, înțeles cu d. Goga, inchipuitul șef real în noul regim, totul era terminat. Generalul Averescu căpăta, a treia oară, puterea, dar, după dorința Regelui, cu o colaborație ardeleană, acei doi membri ai „partidului național” cari i se adăugiau fără a se înscrie în altă grupare — și Regele glumise cu mine asupra prezenței lor pe amîndouă listele — : d. Goldiș, căzut pradă unei târzii dorințe de a se valorifica din nou pe banca ministerială, și părintele Lupaș, care-și simția o vocație politică de conducător; d. Ioan Lapedatu, fratele, cu lungă experiență în bănci, al lui Alexandru, li se adăugia ca sub-secretar de Stat.

Seara, telefonul m'a chemat printr'o greșeală, căci de fapt se căuta de la lași casa unuia din noii miniștri, și am putut afla și componerea Cabinetului. O oarecare îndoială mai putea să rămîie totuși; încredințat că d. Maniu va fi cel ales, trimesesem și un articol pentru foaia mea populară, anunțînd acest Ministeriu, și a trebuit să scap de ridicul, punîndu-l în sama unui colaborator din provincie, care se înșelase. Dar la opt ceasuri

¹ „Lasă-mă să mă gîndesc peste noapte.”

de dimineață ale zilei următoare, glasul speriat al celui care trebuia să se îmbrace în caftanul mult așteptat mă întreba dacă am fost invitat la Cotroceni. — Nu. — Domnul general e acolo. Era acolo, de fapt, și presta jurământul.

A fost atunci, după pedeapsa care atinsese atîta nehotărîre, nesinceritate, neloaialitate și atîtea rezerve mentale, la mine acasă, unde fusesse crisa terminată așa de lamentabil pentru speranțele amicilor miei, o scenă de un înalt comic, care mă face să zimbesc de cite ori mă gîndesc la dînsa. D. Maniu, care-și luase și cele din urmă măsuri, strecurîndu-mi la ureche, cînd l-am cercetat în goala-i celulă de otel: „dar Ardealul tot eu îl conduc“, se închisese în acea chilie și nu cuteza să meargă la clubul plin de postulanți cari stăteau îmbrăcați în costumele de circumstanță, și a căror furie a fost cumplită. D. Argetoianu venise însă, și odaia mea de lucru era prea îngustă pentru largii pași cu cari o străbătea, plîngîndu-se aproape cu lacrimi că „i s'a înfipt un cuțit în spate“, ba chiar cruzimea mergînd pînă acolo că mareșalul Palatului și d. Știrbei, care la visita congresiștilor de la Buftea îmi spusese ironic că fusiunea cu noul meu amic era „bună pentru *acesta*“, îi dăduseră asigurări de ultimul moment, pîrînd, în inocența lor, foarte mirați că „a ieșit așa“. Iar d. Potircă, al cărui aspect fizic e tot ce poate fi mai puțin potrivit pentru a exprima melancolia, declara formal că nu mai înțelege a lucra în cadrele unui partid care nu se pricepe la mai mult: de fapt, ca și d. D. R. Ioanițescu, om activ și înzestrat cu cele mai rezistente coarde vocale pe care le-am cunoscut, el și-a descoperit îndată o vocație țerănistă, și originile lor neted și onest țerănești îndreptîndu-i, după stagiul aiurea, în această direcție.

Un pronunțament la club, participînd, în virtejul primului moment, și atîția dintre Ardelenii cari păreau

mai siguri, a decapitat pe omul despre care, cu autoritate de medic și de antropolog, bunul său amic și admirator d. Valda spunea că are „cea mai mare” conferință craniană din tot Ardealul“. După consfătuiri la care a luat parte și spiritul realist al d-lui Popovici s'a luat hotărîrea de a-mi încredința numai mie soarta viitoare a unui partid care până atunci voise așa de puțin să mă cunoască. D. Argetoianu a fost însărcinat să-mi aducă această veste, cerîndu-mi chiar ca, printr'o scrisoare față de „fostul” șef, care de sigur prin retragerea sa înțelegea să proteste contra lipsei de cuvînt a Regelui, să arăt că primesc sarcina așa de nouă pentru mine. Am scris deci d-lui Maniu, asigurîndu-l că niciodată nu voi decide ceva fără a fi luat mai întăiu sfatul său. Oh, aceste tradiții boierești cit rău mi-au făcut totdeauna într'un mediu dispus a considera orice politejă, orice amabilitate ca o dovadă de slăbiciune!

Tărzii după amiazi — acestea petrecîndu-se pe la oarele unsprezece — am primit visita d-lui Maniu. Doria să știe exact „ce a fost“, ce a spus d. Argetoianu; notele mele, pe care știa că le ieau, l-ar putea lămuri; să i le arăt! Era prea mult și pentru omul cel mai politic, care însă nu e deprins să se joace cu atitudinile și hotărîrile. L-am făcut să înțeleagă că nu sînt dator să arăt totdeauna, după cerere, însemnările mele intime. „Atunci să rămîie așa“, dar să-l las să convoace pe „Cel o sută” pentru o duioasă scenă de despărțire, — Dar ei nu există. — Nu există, dar să-i mai chem odată. Și mi-a explicat motivele pentru care fixează cutare dată din April, după care era să urmeze Congresul partidului și instalarea mea la o conducere unică. Cum se poate refusa o revărsare sufletească așa de naturală și care trebuia să fie atît de duioasă!...

Că știam ce se va petrece o dovedește rugămîntea pe care i-am făcut-o amicului politic al meu foarte de

aproape, atunci, d. Tașcă, eminent profesor de drept și vorbitor de frunte, pe care apoi l-am pierdut în diplomație, l-am recuștigat în Cabinetul meu din 1932 și l-am pierdut pe urmă, poate nu definitiv, din nou, de a merge la Blaj ca să verse și din partea mea asupra despărțirii fatale o caldă lacrimă. S'a întors povestindu-mi că, în cercul celei mai stricte intimități, cu nepoții săi în frunte, d. Maniu a vorbit, a fost aplaudat, apoi rugat să rămie și, ca bun unchiu și prieten, ce să facă omul?, a cedat. D. Tașcă fusese chiar rugat să-mi comunice că d-sa, d. Maniu, nu mă va lipsi de frățescul ajutor. Ia o conducere în care mă va cruța de orice osteneală.

Bine înțeles afară de aceia, care mi s'a pus îndată în spinare, — tovarășul meu știind evita orice răspundere—, de a negocia cu țerăniștii asupra felului cum am participa ca opoziție unită la niște alegeri pe care d. Goga, ministru de Interne și săltat din călcăie cu un șfert de metru măcar, trebuia să le facă așa cum le anunțase: cu jandarmul pentru sine, cu soldatul pentru d. general. Atunci, reinstalatul neexistenților „O sută“, contînd pe singura mea generozitate, a fost atins de o gripă așa de grozavă încît a intrat în Sanatoriu, la București însă, de unde se puteau urmări lucrurile ce se vor petrece.

Eram la țară, hotărit să nu mă mai amestec într'o viață de partid așa de onestă, într'o viață politică așa de civilisată, între oameni pentru cari nimic n'are valoare dacă se interpun interesele personale cele mai cinic exhibate. Un suprem desgust mă cuprinsese, pe mine care înțelesesem înainte de războiu că amestecul în viața publică nu e un mijloc de a folosi ca avere sau ca notorietate, ci îndeplinirea unei stricte și grele datorii față de țară, fără să aștepti nicio răsplătire. Ce căutam eu în această zgomotoasă harmalaie a unor suflete atît de urite?

Dar cîtiva din vechii iniei naționaliști, printre ei și cite unul care, pe lîngă atitea pretenții înghițite, îmi va face la

cel d'întăiu prilej ca mulți alții, au venit să mă roage din partea d-lui Vaida, scos înainte de „fratele“ său Iuliu de cîte ori lucrurile se îngroșau, să mă împlor din partea lor, cu gîndul la situația ce vor avea în alegeri, ca eu să fac un ultim sacrificiu venind la București pentru a presida congresul. Mașina cu care sosiseră m'a furat chiar în acea seară.

Odată ajuns, mi s'a spus cum va fi congresul căruia trebuia să-i dau numai concursul unei simple prezențe, dacă se poate cu totul mută. Se va ceti un „exposeu“, redactat firește de d. Lugoșianu, apoi se va da cuvîntul la cît se poate de pușini vorbitori, și d. Vaida, care știe cum se anulează o adunare înăbușind-o în protocoale, va încheia „desbaterile“ acestui neplăcut congres care acum, după manifestarea „Celor o sută“, nu mai avea niciun rost și de care trebuia să scăpăm cît mai răpede.

Dar, dacă lipsiau mai toți Ardelenii, al căror rol se terminase prin îmbrățișarea singurului șef pe care și-l voiau, cei din țara veche veniseră, și unii din ei foarte hotărîți, cu garda lor de țerani împrejur, să nu plece de acolo pînă nu se va decide o legătură cît mai strinsă, o fusiune mai curînd, cu țeraniștii, pe cînd altă aripă, a foștilor tașiști, cîți mai rămăseră, căci alții se îndreptaseră la liberali, nu voiau de loc această alunecare spre stînga.

Odată ce venisem, am vorbit, și am căutat să dau viață adunării. Problema, de care Sanatoriul de la Șosea avea atîta frică, am pus-o deschis, și ne-am ales cu mărturisirea francă a dorinții de colaborare, și chiar de unire.

Dar cei cari o voiau — și, în anume condiții, dar numai în anume condiții, fără a primi doctrina luptei de clasă și a o înscrie în numele însuși al noii grupări, o voiam și eu — nu-și dădeau sama în de ajuns ce viitor își vedea d. dr. Lupu, căruia prietenii îi vorbeau de o misiune specială ca a lui Abraham Lincoln în Statele Unite, ce îngust și îndărătnic își fixase drumul, în rîndul

întălu pentru sine însuși, ca viitor dictator financiar, d. Madgearu, secretar al partidului și, în ultimul rînd, dar nu ca învierșunare egoistă, ce rancune seculare contra „clasei conducătoare“, ce sovietism revoluționar hrănește, în decorul de operetă al costumului său pitoresc, d. Mihalache. Ținînd samă de ce represintă amicii d-lui Maniu în Ardeal, unde acești țerăniști „regățeni“ încercaseră fără folos a-i concura pentru a-i distruge apoi în basa ideii sociale, și gata să-i închidă momentan, până la cine știe ce nouă ofensivă, în marginile provinciei lor, ei n'aveau însă decit cel mai mare despreț și pentru grupul de „ciocoi“ al takiștilor foști conservatori și pentru mîna de oameni de carte care mă mai încunjura.

Fustiune, da, mai tîrziu, cu împărțirea țerii în două, Carpații deosebind provincialismul unora de demagogia revoluționară a celorlalți, tot restul fiind strivit în această voinică îmbrățișare: creațiuni personale, fără vlagă, „fără program“, fără misiune, incurcă-lume. Deocamdată, alianță electorală, și tot pe această basă. Iar, pentru a nu se pierde timpul, o hotarire grabnică și sigură. Oricît de brutală părea atitudinea, acolo era cel puțin o viziune netedă și curajul de a lua o responsabilitate.

La aceia pe cari așa de puțin îi puteam considera ca ai miei, spectacolul era deplorabil în toate privințele. Veniți din toate părțile, oamenii erau însuflețiți de sentimentele și mînași de interesele cele mai deosebite. Takiști timizi, ca d. Mironescu, de un spirit așa de împăciuitor, dar știînd să-și cîștige cu dulceață moldovenească de la Vaslui un rol important, aprigi luptători pentru mișcarea maselor, care hotărau în spiritul lor, ca d. Davilla, care ni învedera că puterea adevărată este numai la noua democrație rurală, intelectuali cu multe rezerve ca d. Tașcă, specialiști în alegeri ca d. Ioanițescu erau chemași să discute asupra lucrului care de fapt îi interesa singur pentru moment: șansele electorale în colaborația care se

urmăria. Schimbul de scrisori cu d. Mihalache, necontestatul șef de dincolo, ne putuse lămuri asupra imenselor pretenții ale unui țerănism care știe să lupte; rîndurile învățătorului muscelean nu sunau ca o prietenească propunere, ci ca o imperioasă somație: omul n'avea vreme să aștepte cînd puștile d-lui Goga se încărcău și se alegeau lemne pentru bitele cele mai eficace. Solii noștri, — între dînșii și blindul Munteanu-Rîmnic, a cărui haină de profesor sărac cu mulți copii constituia o ofensă pentru eleganta democrație a d-rului Lupu, care i-a și spus-o, — n'aveau nici siguranța manevratorilor de căprării, nici entuziasmul pentru o idee, învierșunarea unei pasiuni.

Priviam neputincios, mai neputincios decît d. Maniu, care avea telefon lingă patul suferinților sale și risca foarte mult primind delegații și vizite, la această acțiune bolîndă, care nu se putea termina decît cu acea înfringere la care, din moment ce i se asigura Ardealul său și ceva locuri pentru doi, trei taciști mai generoși la cheltuieli, lucra tovarășul meu însuși. D. Ioanițescu i-a adus o formulă, distrugătoare pentru noi ceilalți, și, sigur, în candoarea sa, că eu am aprobat-o, șeful ardelean, în fața căruia stătea cu degetul la minutarele ceasornicului somația de Tudor Vladimirescu a d-lui Mihalache, a iscălit. Ce mai puteam face față de un asemenea gest!

Ă fost o mirare că m'am ales, cu un singur tovarăș din vechii miei aderenți. Dar și așa era prea mult. Oneștii miei camarazi ar fi fost încîntați dacă orice acțiune a mea ar fi fost de la început împiedecată de zgomotoasa intoleranță a masivelor majorități averescane de-asupra cărora șuiera, în beția stăpinirii puterii, biciul d-lui Goga; intrat tîrziu acolo, numai cînd prietenul Stahl, acum șeful stenografilor Camerei, mi-a spus ce se crede: că mă tem să înfrunt adversarii pățimași și adesea foarte rău crescuți, am găsit însă o atmosferă care permitea manifestarea altor opinii, ba, mai tîrziu, chiar, la mulți, o reală și cu totul

desinteresată simpatie, ceia ce m'a făcut să suggerez acestora o legătură contra liberalilor pe care generalul, deprins ca militar cu singura comandă fără greș a unui singur front, o refusă, târăgănind, altfel decît în forma unei fusiuni, la care a izbutit, nu fără trudă, să mine pe orfanii naționalilor ardeleni, colaboratorii din cabinetul său.

Dar, pentru a face ca orice acțiune a mea asupra minorității să dispară, s'a creat, la noi, un comitet parlamentar, în care trebuia să nu însemn nimic, nemai chemîndu-se comitetul de partid, în care jumătate era a fostului grup naționalist al poporului. O singură lovitură mai era de dat, și d. Maniu, complect restabilit, o pregătia cu metodele sale de circulație subterană: înțelegerea cu țerăniștii pentru o fusiune în orice condiții, lăsîndu-se restul pentru manevrări ulterioare, și, prin aceasta sau prin consecințele acestei fusiuni, debarcarea tuturor concurenților autocrației sale plănuite, de la așa de „țerănistul“ dr. Lupu până la d. Argetoianu, așteptătorul de dictatură atît de pușin „țerănistă“, și mai ales până la mine, acela care trebuie să dispar fără urmă dintr'o viață politică în care erau atîtea din ideile mele și atîta din însăși munca mea.

Pe d. Maniu l-am avut odată la Vălenii-de-Munte, (de a căror „misiune“ culturală vorbise așa de sincer, poate, măcar în acel moment, d. Argetoianu). Mi-a vorbit de ce rol mare a avut, simplu locotenent care da ordine în Ministeriul de Războiu din Viena, la desfacerea Monarhiei dualiste, și de șansele pe care le-ar fi avut de a fi chiar președintele republicii austriece. Dar doi soli, unul țerănist, d. Madgearu însuși, decis să curățe terenul de ultimele mele pretenții, celalt, doritor de a fi cît mai răpede și mai deplin țerănist, d. Ioanișescu, m'au cercetat acolo ca să-mi puie în față invitația, somația aproape, de a abdica de la ce era socotit că mai aveam; pentru orice propuneri, cumînți și prevăzătoare, de împărțiri utile

a rolurilor nu mai era loc : un singur partid, un singur șef. Acela trebuie să fie, mi se spunea, d. Maniu, fiindcă-l împing Ardelenii ; fiindcă-l cer pe dinsul țerăniștii, mi se spunea din colțul Ardealului, poate încă mai puțin sincer decit celalt.

Că au plecat fără niciun rezultat, n'avea importanță. D. Maniu, sigur pe sine, și încheiase acum. O scrisoare a mea, în care protestam contra arogării, așa de insolente, a unor drepturi care nu-i aparțineau n'a avut niciun efect. Fără să admită măcar convocarea singurului for competent, congresul, șeful înviat al Ardealului a lucrat cu de la sine putere, delicateța sa aparentă acoperind unul din sufletele cele mai brutale pe care le-am cunoscut vreodată.

Comitetul de conducere, atita vreme neglijat, a trebuit totuși să fie strins pentru a da o formă convenției prin care d. Maniu înțelegea să-și anexeze pur și simplu ultima rezistență politică a țerii celei vechi ; d. Argetoianu, care declara că „știe singur să facă politică“, era cîștigat cu speranțe care i-au fost tăiate de a doua zi, în felul cel mai necruțător ; restul nu conta, amicii miei personali înșii fiind cîtva timp șovăitori.

Perfecta siguranță a rezultatului care nu putea lipsi a făcut pe învingător să cuteze și afirmația că eu însumi m'am învoit cu ce era să se petreacă într'un act de comedie perfect aranjat. A trebuit atunci, înștiințîndu-l prealabil că, „dacă-i trebuie un măgar ca să între în Ierusalim, să și-l caute, căci eu nu sînt acela“, să-i cetesc protestul meu, pe care omul calm față de orice s'ar putea întîmpla și care crede că o astfel de peliță a obrazului e o chiurasă de voinic l-a ascultat fără o tremurare din sprincene sau o sclipire rece din ochii fără expresie. Cum obiectam că nu se poate lua o decisiune de un partid care nu-și are încă statutul, acela al Ardelenilor singuri neavînd valoare, d. Argetoianu s'a pre-

tat, necunoscânduși soarta ce-l pîndia a doua zi chiar, să puie la cale în zece minute acest act, pe basa căruia s'a primit desființarea unei grupări în care ideia și solidaritatea națională erau mai presus de preocupățile de clasă și de demagogia agitatoare prin care se pot ameți mințile simple ale sufragiului universal.

Ă doua zi, cu ce biete mijloace aveam, am reluat, păstrînd mult timp numele, acum părăsit, de „partid național“, o foaie care întălu n'a mai putut să apară zilnic; de altfel „Neamul Romănesc“ fusese de mult sacrificat, în împărțirea subvențiilor, „Patriei“ ardelenae, mergîndu-se pănă acolo încit s'a încercat a provoca dispariția unui organ legat de așa de lungă și de onorabilă tradiție. Mai tărziu numai, se va putea asigura reluarea apariției zilnice a foii, atit de iubite, căreia niciodată nu i-a lipsit colaborația mea de fiecare clipă, ba une ori și revisia tipografică.

Pentru politică păream un om mort, dar la apelul meu au răspuns mai toți vechii prieteni, dovedînd că totuși a mai rămas ceva sănătos într'o societate deprinsă a trăi prin minciună și trădare; cîțiva dintre prietenii d-lui Argetoianu, care, rămas un timp în aier, se va lăsa să cadă pe sigurul teren de aterisare al liberalilor pănă ce un nou zbor i se va părea cu puțință, și cite un Ardelean ca păr. Pușcașu și profesorul Matieșanu au rămas în mica noastră tovărășie devotată. Împrejurările vor dovedi fără multă zăbavă cit de folositoare țerii poate fi o asemenea rezervă de forțe.

Deocamdată vacanța acestui an așa de tulburat îmi dăduse puțința de a lucra intens la opera cea mai grea și mai însemnată, poate și mai riscată, din scrisul meu științific, aceia pe care am intitulat-o, cu oarecare îndrăzneală, *Essai d'une synthèse de l'histoire de l'humanité*.

Reuniam într'o singură expunere, strîns legată, tot ce

de aproape douăzeci de ani stabilisem ca legături între deosebitele acte și aspecte ale istoriei omenirii, considerată ca o singură dezvoltare, în care oameni hotărâtori, oameni reprezentativi, acțiuni de masă, influențe ale naturii și ale trecutului se amestecă pentru a produce acel puternic curent în care toți și toate își au partea lor, dar întregul, „ansamblul“ e al omenirii înseși. Pentru întâiul volum, privit mai mult ca o prefață, ca stabilirea primelor baze și recunoașterea primelor impulsuri, trebuiesc — și aceasta a fost un bine pentru carte, excluzând orice influență a lucrurilor știute, a învățaturii după alții, a unei cugetări mai târzii, influențată totuși de această învățătură —, trebuiesc, zic, după hotărârea mea de a culege din izvoarele înseși nu numai faptele, menite a se pierde în sintesă și neavînd decît valoarea relativă în legătură cu aceasta, dar *sensul pe care li-l atribuiau contemporanii*, să recurg la aceste izvoare. Am întrebuințat destul timp pentru aceasta, dar am avut puternica impresie a unui prim contact, ca și cum ce mi se spusese sau ce cetisem înainte n'ar fi existat niciodată. Mi se ridica astfel înainte, și aceasta poate fi, în orice cas, valoarea acestui prim volum, în locul antichității arheologice, cu compartimentele tuturor instituțiilor, în mare parte simple forme, și filologice, cu tot felul de considerații asupra cărora se insistă mult, de și ele sînt de fapt *alătura*, fără a mai pomeni rămășițele unei antichități de predică moralisatoare sau de presintare a eroilor, și în singurele momente eroice, — altceva: viața cu adevărat istorică a antichității. Cea orientală și cea clasică nu stăteau neîmbinate, ca plecînd de la principii cu totul deosebite și cerînd fiecare altă metodă, ci rîul imens al civilizației umane trecea fără intrerupere de la una la cealaltă.

Pentru evul mediu, în care caracterul de continuare a civilizației antice, cum pe altă cale a văzut-o, afirmînd aceasta cu atîta putere și răsunset, Dopsch, trebuia să do-

mine începuturile, aveam rezultatele unor osteneli de patru decenii. Și aici însă, peste fapte, cunoscute, am spus-o, de la sorgintea lor chiar și pline deci de mireazma care pleacă numai din viața însăși, iar nu din *mijlocirea* ei, oricare ar fi aceasta, ceia ce mă interesa, ceia ce am căutat să pun în lumină mai mult au fost câteva idei conducătoare care mi se desfăcuseră din însăși presintarea fără preocupărilor aprioristice a curentului ce-mi trecea înainte, albia fiind a formelor de unitate, adecă Biserica lui Hristos, încorporată în cele două puteri care, în aparență rivale, se complectau de fapt, Papalitatea Sfintului Petru și Imperiul lui Davjd uns de Samuil: rolul covârșitor pe care-l joacă Bizanțul, aruncat de obicei, afară de strălucitorul capitol al lui Justinian, în câteva biete pagini complementare, pline de incidente tragice, acel Bizanț care e *Imperiul, tot Imperiul*, față de Apusul fără coroană împărătească sau improvisînd una de simplă usurpație, contra căreia legitimismul constantinopolitan a protestat totdeauna, regalitățile, ele ineseși fragmente ale unui Imperiu nelegitim, avînd a fi considerate supt acest aspect, iar nu supt acela de creațiuni „naționale“, și, al doilea, elementul de viață care se desface de la sine, spontan, liber, capabil de orice creațiuni, din injghebările *originale* ale acestui fecund mileniu: cetăți de sine stătătoare și capabile de a se uni în tot felul pentru organisme mai puternice și „Romanii“ țerănești pe văi, ca în Scoția, în Elveția și la noi, dar nu numai în aceste regiuni caracteristice, care au rezultat firește din retragerea, rămasă definitivă, a vechiului Imperiu roman fără ca să i se substituie, în teritorii fără valoare actuală și imediată, stăpînirea regelui barbar.

Pentru istoria modernă, — căci păstram împărțirile vechi, destul de îndreptățite, în locul cărora mă întreb ce s'ar putea pune cu folos, pentru alt motiv decît acela, foarte răspîndit astăzi, de a afișa o originalitate de formă —, materia era pregătită, pusă pe linii mai puțin clare decît

pentru evul mediu, dar totuși preferabile iluziei unei așa de îndepărtate dezvoltări naționale. Faptele au trebuit să fie multe; am căutat să fac însă așa încît ele să nu existe singure, ci să concurgă la acea unitate fără care ele rămîn doar incidente, care se pot salva numai prin mijloacele înșelătoare ale talentului literar. Combinațiile dinastice, atunci cînd dinastiile stăpînesc umanitatea europeană despoiată de organele ei firești istorice, apoi influențele unificatoare de civilizație, a antichității, formal înviată, și a Franciei, stabilesc în destul, mi se pare, indispensabile legături. Și aici Imperiul otoman, continuare bizantină și exponent al vieții multor popoare, era pus la locul ce i se cuvine, așa de mare.

Pentru vremea contemporană, pe care n'o începeam prin Revoluția francesă, care se sprijină așa de mult pe exemplul american, avînd și el aceeași basă și care a dovedit că *așa ceva se poate face*, încurajînd astfel o imitație violentă, haotică și singeroasă, oricîte efecte bune ar fi putut să plece, în neștirea, de obicei, a conducătorilor, dintr'însa, am căutat să atribuim fiecărei națiuni, — căci națiunile, ca organisme, există acum, lucrează și isprăvesc prin a decide —, exact ce i se datorește, nu ca întindere a teritoriului și număr al populației, ci ca lucru nou pe care-l aduce și ca influență pe care o exercită asupra mersului general al lumii.

Din acest nou sistem de presintare, poporul românesc apărea altfel: nu în ceața evului mediu, așa de deasă, încît s'a putut contesta pe rînd existența lui pe toate terenurile unde ar fi putut trăi, și unde a și trăit în adevăr, fără de care nu s'ar putea explica o vitalitate ce se constată, cînd ici, cînd colo, înaintea anului 1200, apoi nu ca apărătorul de un moment, supt aripa Ungariei sau a Poloniei, al frontului creștin în Orient și, pentru partea modernă, ca o „provincie“ oarecare a Imperiului otoman, iar pentru cea contemporană ca un element politic „libe-

rat", împreună cu alți „supuși“ - „balcanici“, la o dată care e aceia a simplei afirmări și recunoașteri formale de către Puterile mari europene, la 1878 — deci odată cu Sirbii, Muntenegrenii, Bulgarii, și mult după cîștigarea aceleiași libertăți de către Greci —, ci ca un factor original, bine determinat și continuu activ, al vieții europene în toate domeniile: moștenitor al mării civilizații geometrice a celor mai depărtați strămoși, Tracii, și păstrător în arta populară și până astăzi al acestei prețioase eredități — Pirvan era să puie în lumină și meritele, în protoistorie, cu luptele ei, de gîcit din hîrburi, ale teritoriului însuși, ca și ale rindurilor de oameni ce s'au strecurat pe dînsul—; alcatuitor al unei forme politice care ar fi putut să rămîie, alături de Galii, — cum o arătase așa de bine Camille Jullian, puind pe Boirebista alături de Vercingetorix—, o strecurătoare a barbarilor, dacă n'ar fi intervenit distrugătorul plan militar al lui Traian; apoi nestrămutatul păstrător, în forme rurale, și al tradițiilor noi venite de la colonizarea și influența romană; creatorul unei ordini de libertate țerănească pe sate, văi și ținuturi — singura Românie care a izbutit să formeze, de la sine, fără nicio influență străină, un Stat, de teritoriu bine mărgenit și de o singură rasă —; iar, pe urmă, cas unic de p r f ctă autonomie, după normele bizantine, în organismul, de fapt roman, al Împărăției Sultanilor. Mă simțiam mîndru, eu care lucrez cu oameni vii, iar nu cu nisipuri „obiective“, că am putut astfel situa națiunea mea în acel complex al istoriei universale din care era exclus pană atunci.

Va continua și de acuma să fie exclus, până ce se va ajunge, cum se observă de fapt din ce în ce mai mult, a se înțelege pe deplin adevărurile pe care am căutat să le stabilesc. Căci cartea de o așa de lungă trudă și de o concepție așa de îndrăzneată care a apărut în patru volume, până la 1929, în editura d-lui Gamber, la Paris, a întîmpinat, cum mă puteam aștepta, adesea, surprindere

și tăgăduire din partea tuturor acelor cari erau obișnuiți cu vechile sisteme în care totul era pus, metodic și comod, dar fără o posibilitate de adevărată pricepere, în săltarele și săltărășele teritoriale, naționale și mai ales strict cronologice, cu „Istoria Franciei“, „Istoria Germaniei“, „Istoria Italiei“ și așa mai departe, de la cutare la cutare dată, toate atingându-se ușor cu coatele fără să se poată simți nimic dintr'o așa de vastă și de intimă colaborație. Dacă, la noi, un băiețaș, cu falsul misticism care înlocuiește religiile definite și idealurile umane folositoare, își bătea joc într'o revistă studențească de cartea fără sens și orizont, scrisă într'o proastă limbă francesă, de cineva care copie două, trei cărți ale predecesorilor — și nicăiri n'am mai găsit un cuvânt, unul singur, în românește despre cea mai importantă sforțare științifică a vieții mele, iar tînărului i-am continuat bursa în valută forte pe vremea cînd eram ministru —, un alt tînăr, Frances acesta, d. Poquet du Haut-Jussé, mărgenit la studiul Bretaniei în secolul al XIV-lea, publica în „Revue des questions historiques“ o notiță de douăzeci de rînduri în care condamna cartea „de o compunere mai puțin decît embrionară“, cu frase lungi, de nedescurcat, asupra unui fond de o dubioasă autenticitate. În „Revue historique“ colegul meu d. Halphen, care-și publica și el o „Istorie Universală“, se arăta întăiu uimit de cită noutate, de păstrat sau de lăsat, e în primul volum prin care, în domeniul pe care-l posed mai puțin, s'ar fi deschis noi orizonturi, apoi revenia după trei ani ca să treacă ușor, cu cîteva observații de simplă formă, asupra unei cărți care n'ar fi meritat mai multă atenție. Numai un critic belgian, în „Revue d'histoire et de philologie“, își dădea sama, recomandînd călduros volumul medieval, că în ea este *un alt sistem de gîndire*, și o apreciere analogă o exprima prietenul meu frances d. Jacques Ancel, în „Revue d'histoire moderne“, pentru cel consacrat istoriei mai

nouă. Păstrez cu cea mai mare îngrijire lunga scrisoare a altui prieten din Paris, care-mi mărturisia folosul ce a tras din cetirea unei interpretări originale a istoriei omenirii, în care — vorbia tot de evul mediu — propoziție de propoziție e legată în așa fel încit ele nu se pot desface din chinuita lor înlănțuire. De atunci însă, lucrarea și-a făcut drumul, și nu odată o găsesc întrebunțată din deosebite puncte de vedere. Cineva începuse chiar a o traduce în Italia, unde teoria „Romaniei“ am expus-o prin „Rivista di storia e di filologia“; de o traducere românească mi-a vorbit în treacăt iscusitul traducător al „Istoriei Romînilor și a civilizației lor“, apărută și în limbile italiană, englesă și germană, nuvelistul Lascarov-Moldoveanu, dar cine să se îngrijească de așa ceva la un popor *care nu are o singură istorie universală în limba sa, necum, așa cum au făcut-o toate popoarele celelalte, în sensul său!*

În astfel de împrejurări mi-a fost de mare mîngiere publicarea de acum-colegul meu pentru istoria universală la Cluj, d. C. Marinescu, a unei culegeri de articole franceze în acest domeniu, contribuind eu însumi cu cercetări despre cruciata burgundă în secolul al XV-lea, (era să retipăresc și paginile lui Wavrin), care, arătînd la bibliografie ce dădusem istoriei universale, punea volumul în legătură cu numele meu, în ajunul unei deslănțuiri sălbatece de hulă indigenă contra a tot ce am făcut.

Anul 1927 era să aducă cele mai mari schimbări în oamenii hotărîtori, și ele se vor traduce și în fenomene politice pe care cu dreptate le-am numit revoluționare —, și altele cu același caracter vor urma și până astăzi —, dar el a început și s'a continuat pentru mine, până în luna Maiu, cu însemnate realizări în domeniul cunoștințelor și lucrărilor mele.

După ce lecțiile la Școala Superioară de Războiu dă-

duseră o întreagă „Istorie a Românilor prin călători“, în trei volume, reeditată pe urmă, la Paris presintasem, în anul trecut, pe călătorii franceși, cu totul uitați, și unii dintre ei foarte interesanți, cu o adincă pătrundere și o mare seninătate de apreciere, cari străbătuseră din secolul al XIV-lea înainte regiunile din Sud-Estul european în curind supuse definitiv puterii otomane. Textul stenografiat și corectat al acestor schițe mi-a fost cerut de cunoscuta publicație parisiană „Revue des cours et des conférences“, unde, cu inevitabilele zăbăvi, nu s'a putut isprăvi până în 1928, scoțându-se și un extras; adaugă că din partea alor miei m'am învrednicit numai cu o notiță peste umăr, în care e vorba și de incapacitatea literară a erudiților, la „L'Europe orientale“ din Praga, din partea d-lui G. Munteanu, fost elev la acea școală din Fontenay-aux-Roses unde o anume atitudine urită față de mine, creatorul și conducătorul ei, ajunsese încă de atunci să fie o tradiție, aproape chiar o datorie. În anul următor, am luat seria cealaltă, mult mai puțin bogată, a călătorilor orientali în Franța, cea ce mi-a permis să înfățișez, pe lângă Turci mai mult sau mai puțin caraghioși în momentul cind erau puși în față cu o viață inspirată de cu totul alte principii și avind deci și aparențe cu totul altele, și drumeți de-ai noștri, aduși la Paris de alte nevoi, în legătură cu prefacerea culturală a societății din care făceau parte: astfel cei doi Kogălniceni, Mihail și uitatul lui frate Alexandru. Publicate în revista mea francesă, și aceste conferințe au apărut în extras. Și, pe urmă, în cursul unor descoperiri întâmplătoare, la un anticvar din Madrid, unde mi-a ieșit înainte un călător spaniol din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, care mi-a fost o adevărată revelație prin notele, variate și vii, de viață turcească pe care le dă, orînt casa primitoare a prietenului meu Karagea, deveni consul al României la Stockholm și ținind acolo o parte

din marea sa colecție de cărți rare, între care volumele de descripție a Orientului datorite pelerinului științific suedes Björnstal, am mai adunat această informație cu privire la Răsăriteni, trecînd, cum se vede, de pe singurul plan frances, potrivit pentru comunicări în Paris, la acela al universalității europene. Mai târziu numai, am găsit lucrări analoage pentru Franța și Spania, evident în legătură cu alți călători.

Două drumuri în Apus se adăugiră în acest timp la experiența mea despre lume. Invitat pentru întâia oară la Universitatea din Roma, de rector, învățatul jurist d. Giorgio del Vecchio, cu care mă va lega o caldă amicitie, pe un timp cînd începuse a lucra neobositul și priceputul Bucovinean d. Isopescu, căruia și eu îi datoresc mult, dar și mai mult țara, am vorbit acolo despre legăturile noastre de rasă, firește, despre locul nostru în latinitate, supt forma „sintesei românești” în ansamblul latin, dar și despre aspectele pitoresci ale României, iar, în alt cerc, despre Eminescu, încercînd și o prefacere a lui în italienește, cu păstrarea măsurii, ritmului. Tot după îndemnul tînărului meu amic, reținut apoi ca profesor la Universitatea romană, m'am coborît până la Neapole pentru o conferință despre raporturile noastre cu acea Italie meridională, și, aici, dacă am găsit o primire oficială foarte onorabilă, și cu participarea comisarului, care făcea minuni într'un mediu așa de neglijat, al marelui învietoar al nației sale, d. Mussolini, ascultarea în marea sală ce mi s'a pus la dispoziție a fost ceva mai puțin atentă. Am redactat apoi aceste conferințe, pe care le-am reunit în volumul ilustrat *Conferenze italiene sulla nazione romana*. Soarta lor n'a fost strălucitoare: de și le supusesem la multe revisii, și a uimitorului tînăr filolog poliglot d. Tagliavini, care vorbea românește ca și mine fără să fi fost în România, forma lor a fost criticată, și până și sfortă-

rile mele tipografice n'au fost prețuite de marele editor milanes Hoepli, care publicase ediția italiană a „Istoriei Românilor“. Pentru legăturile mele cu Italia însă, și nu fără devotata participare a d-lui Isopescu, vor veni însă și zile mai bune.

Spectacolul pe care-l înfățișa în acest moment Italia era admirabil și plin de învățătură. Și rectorul din Roma, așa de sigur de viitorul poporului său, și comisarul napoletan, om tinăr, cu înfățișare de ofițer în activitate, care, încunjurat din toate părțile de obișnuitele pocloneli înaintea puterii, le răspingea, în fața mea, a străinului, dintr'un singur gest, cerînd fiecăruia nu complimente, ci muncă pentru marele plan de refacere a orașului, îmi arătau ce e acest spirit nou, de îndemn optimist, de avînt către creațiune, de credință față de omul care reprezintă această lume nouă, pornită pe lucru. Nu mai era nimic din acea dibaciu scormonită ură socială care făcea cu cîteva luni înainte ca muncitorii înarmați să păzească pe zidurile fabricilor „averea lor“, căreia nu voiau să-i dea munca, și făcea pe găzduitoarele studenților din Turin, unde învăța fiul meu, să se întrebe la fiecare pocnire de armă în stradă dacă nu li s'a ucis oaspetele. Mergînd cu d. Alexandru Lahovary, încărunțit de ani, dar cu aceeași nesfîrșită dorință de a îndatori, până acolo încît ne găzduia în Palatul însuși al Legației, mergînd deci cu el în jurul Romei, prin acea tristă Campanie mucedă, cuib de țințari dătători de friguri, prin acele grupe de sate în care era odată mai multă lume în cîrciume decît pe ogor, am găsit pretutindeni o desăvîrșită ordine și un început de conștiință că oricine, și ultimul dintre ciobanii pitorești al „agrului roman“, e un Italian mobilizat în serviciul patriei.

Era în zilele acelea așteptarea recunoașterii de guvernul italian a unirii cu Basarabia, și bunele legături ale ministrului României cu „ducele“ duseseră până foarte departe negociațiile. Într'o seară, foarte bucuros, d. La-

hovary mi-a anunțat că ele fuseseră încheiate; se pregătia să meargă la d. Mussolini pentru a-i mulțami. Și m'a întrebat dacă n'aș dori să fiu primit eu însumi de făcătorul de minuni, care spera ca în România supt regimul Averescu să se creeze ceva analog la noi — și ajutorul financiar al generalului, d. Manoilescu, tinăr de o mare energie și de o cugetare personală, pe care-l cunoscușem încă de la Iași, unde inginerul începător vorbise la o întrunire a asociației create de mine „Moldova întregită“, stăruia în acest sens. Am primit cu plăcere propunerea.

Ăstfel, în altă seară, după întoarcerea mea din călătoria spaniolă de care va fi vorba mai departe, am fost introdus, lăsindu-se la o parte alții cari așteptau de mult, la omul pe care zelul amicilor sai entusiaști îl presinta cu o înfățișare romantică: ochii învîrțiți supt fruntea înaltă încreștită, gest de comandă, tot ce trebuie pentru a influența, și mai ales într'o țară meridională, mulțimile, care trec pe lingă zei dacă nu consimt a primi omagiile obișnuite pentru idoli. În largă odaie unde un birou se ascundea modest în colțul de către fereastră, stătea în picioare, în dosul hîrțiilor nenumărate pe care le rezolva singur, un om de talie mijlocie, sigur de sine, dar absolut calm, plin de bunăvoință, dar fără falsă preveniență. M'a întrebat de drumul pe care-l încheiasem, de ce înseamnă în Spania un regim „dictatorial“, pe care nu-l puneam lingă al său, a pomenit intenția sa de a lega Italia mai strîns, pe Mare, de țara latină de la Ăpusul ei, și conversația a ajuns la sensul regimului său. A înlăturat ideia unei apăsări, „anti-democratice“, observînd că datoria unui bun democrat nu e, mai la urma urmei, decît să ajute la ridicarea acestui popor, ale cărui nevoi de viață le servește el, Mussolini, care n'a fost ridicat de capitaliști, aceștia neavînd pe departe o astfel de putere. Orice om din stradă, dacă este onest, nu va putea tăgădui că as-

tăzi, supt noua conducere, e mai bine decit altă dată, și aceasta-i ajunge.

Am văzut și pe Suveranul adînc înțelegător, care-și dădea samă că pentru astfel de împrejurări poporul italian are nevoie și de altcineva decit un monarh care iscălește hotărîrile trecătorilor miniștri, în mare parte absolut mediocri, pe cari-i ridică și-i coboară învierșunatele lupte „constituționale” de partid, și accepta astfel ca opera de guvern să fie făcută, supt auspiciile sale, de omul extraordinar pe care soarta-l dăduse dinastiei de Savoia ca și Italiei.

Regele Victor-Emanuel e în condițiile pe care i le-a făcut istoria și căroro marea sa înțelepciune li-a dat o loială acceptare, care un singur moment n'a fost întreruptă, simbolul cel mai curat și mai încunjurat de respect al națiunii pe care o iubește și pentru care, în marele războiu, a riscat totul. Suflet studios, numismatul care stăpînește așa de deplin tot ce privește moneda italiană din toate timpurile, știa și ce ban cu inscripție grecească băteau în secolul al XIV-lea emirii turci din Asia Mică, și am avut surprinderea de a primi la Legație, într'un imponent plic de la Curte, însemnările privitoare la această curiozitate numismatică, necunoscută mie care scrisesem istoria Imperiului otoman. În gura iubitorului șef de familie cuvintele *casa mia* aveau un sunet deosebit de simpatic. Poate că, dacă regalitatea modernă nu poate intra însăși în luptă pentru a rezolvi cu un așa de mare risc teribilele probleme pe care vremea le pune înainte inexorabil și dacă sfătuirea continuă cu șeful de guvern e imposibilă, e preferabil ca ea să păstreze într'o astfel de atitudine acel înalt prestigiu de care pentru cine știe ce zi de mine, cu alte cerinți, nația ar înțelege că are nevoie în primul rînd.

D. Comnen, ministrul pe lîngă Vatican, mi-a vorbit de o audiență la Sfîntul Părinte, și ea mi-a fost acordată

intr'o săptămână de rugăciuni, cind audiențele sint de obicei suspendate. Datoriam această favoare excepțională studiilor mele de istorie, pe care fostul bibliotecar al Ambrosianeii din Milan le cunoștea, și revistei mele franceze, pe care el arăta dorința s'o completeze.

Aici, prin lungile coridoare pline de soldați purtind pitorescul costum din timpuri, prin vastele săli în care garzii așteptau împreună cu lunecoasele umbre negre ale clericilor cari-și încunjură căpetenia supremă, peste praguri unde fervenți catolici stăteau în genunchi, puteam să prevăd acel misterios ieratism în care ar pluti amintirea șefilor medievali ai Bisericii romane. După îndeplinirea stîngace și, frică-mi-e, poate și necomplectă, a riturilor omagiale, m'am găsit inaintea unui înțelept care culesese din lungile lui cetiri, mai mult decit dintr'o viață abia întrevăzută, sfaturile sale senine, îndemnurile care păreau că vin de peste hotarele tuturor realităților. A fost vorba, îndeplinindu-mi mai mult sau mai puțin datoria, absolută, de a asculta numai, de literatura tulbure și adesea cu voință stricătoare a epocii noastre, de răspunderea pe care o poartă fiecare pentru continua înveninare a sufletelor, de pretențiile oricui de astăzi față de acel fecund ev mediu în care, la o lumină slabă, între părății de piatră rece, cugetători cu mintea de multe ori mai tare decit a filosofilor noștri deslușiau, fără ajutoarele pe care gînditorul le află așa de bogat în jurul său acuma, problemele cele mai grele care se presintă pe rînd tuturor veacurilor. Cu aureola sfințeniei adunate într'o ființă omenească unică în rang și rost, era același ultim rezultat la care, și în modestele contingențe ale traiului nostru, ajunge în ultima esență cugetarea cui se poate abstrage de la tiraniile de multe feluri ale mediului și e capabil de a se ridica în lumea unde nimic nu vorbește decit adevărul desfăcut din toate formele lui trecătoare.

În acești doi ani ai răsturnării vieții noastre politice,

care mă putea atrage din ce în ce mai puțin, ne mai fiind de niciun folos în mijlocul atitor turbate îndușmăniri, am găsit câteva săptămîni pentru a vedea cele două țeri iberice către care mergeau de mult rîvnirile mele.

Un prim drum în Spania m'a adus, prin văile Pirineilor, prin harnicele orașe basce răsărite în umbra muntelui, creațiune a unei rase dîrze și îndărătnice, de o stăruință care nu se arată numai prin vitejia cu care apără causele ce și-a ales, în largile cîmpii de piatră goală, pustii, arse de soare, ale Castiliei, unde centrele orășenești au mai mult caracterul unor oaze sămănate de-a lungul deșertului, Madridul ei însuși fiind, tocmai în capăt, dincolo de hotarul cu lumea arabă de pe vremuri, una din aceste insule de verdeață și de viață umană.

Multe inriuriri se amestecă pe acest pămînt, așa de adese ori străbătut de oamenii Sudului african în luptă cu descălecătorii pe cari-i coboară văile muntelui, teren de continuu conflict între cele două concepții atît de deosebite ale vieții în toate aspectele ei pe care le aduce Berberul de o parte, Germanul sau Francul romanizat, de la vitejii lui Carol-cel-Mare la ostașii lui Napoleon, de alta. Am găsit aici pe un prieten din anii de după războiu, diplomatul și poetul de origine bască Ramon de Bastera, care cercetase și adăpostul meu de la Vălenii-de-Munte și sărise cu mine pietrele de pe Valea Teleajenului, care-i plăcuse așa de mult acelui ce cîntase într'o prosă ritmată, plină de frumuseți inedite, „Opera lui Traian“; bolnav o bucată de vreme de o apăsare nervoasă, el părea acum cu totul înzdrăvenit, și supt călăuzirea lui am văzut, nu numai atîtea colțuri din Madridul așa de arhaic și așa de american, așa de legat de regalitatea care l-a creat și așa de frămîntat de neconținute porniri revoluționare, așa de fanatic în catolicism și așa de aplecat la sugestiile unui ateism luptător și gata de profanare, așa de solemn și sumbru în bisericile sale ale căror trepte le suie

femeile în dantele negre, cu pieptenele înfipt în cozile groase, și așa de vesel seara, când, pentru a petrece până după miezul nopții în răcoarea de care e complet lipsită ziua, valul popular, setos de distracție și gata de iubiri fățișe, se revarsă de-a lungul străzilor întortochiate. Am cercetat biblioteci puțin vizitate, și într'una din ele, la „Centrul” de studii, invitat de un coleg cunoscut la Paris, am vorbit despre țara mea unui public foarte restrâns; am trecut prin birouri în care până spre amiazi, de pe urma nopții nedormite, nu întâlnești pe nimeni; am dejunat prin restaurante care nu sînt de fapt decît o bucătărie în odăița de sus a căreia ți se suie mîncările spaniole cu șofran și cu piper; și ne-am abătut chiar la unul din teatrele, pline, în care se juca o *zarzuela* plină de tragic singeros și de spectacole populare vesele, în care refrenul voios era cîntat de sala întreagă.

Bastera m'a dus și la Toledo, cu prăpastia leneșului riu Taño, cu porțile visigotice și casele îngrămădite în cetățuie, cu mahalalele unde se vînd, în țara portocalilor, fructe de mult veștede, lîngă hanurile orientale mirosind a muced și a vin vărsat pe piatră, și cu aleile moderne în care elevii școlii militare, în atrăgătoare uniforme, se trudesă fără mare folos să cîștige o privire din ochii strălucitori ai fetelor care din trecutul arab știu încă aceia că face să te uiți numai la cine caută nevastă. O taină pe care ca multe altele mi-a destăinuit-o fata oacheșă și sprintenă, puțin cam tristă pentru că-i era bolnav viitorul soț, pe care nu-i era iertat să-l vadă la dînsul, și care, totuși, la sfîrșitul dejunului, ni-a propus să cînte ceva pe care ea însăși îl compusese pentru fericitul acela.

Cu oarecare curaj, îngăimînd o spaniolă pe care n'o cunoșteam decît din cărți, am răsbatut și în restul acestei țeri care din ce în ce e mai puțin legată de Europa noastră rece și formalistă, îmbumbată și mascată; ici și colo ni servia o recomandație, dar ea nu era cu totul

necesară într'o lume unde după zece minute de la prima cunoștință poți vorbi cu intimitate oricui, și ca simplu ghid al oricărui străin, ți-a răsărit în cale. Așa am trecut, în Sudul cu arborii verzi, grei de fructele de aur în luna lui Februar, cu bogata vegetație de cactuși grași și țepoși înfipti în țerna roșiatică, la Sevilla, cu minunatele grădini ale vechiului palat, apele vii curgînd supt plăcile de ceramică arabă și înviorînd flori deplin desfășurate ca în luna lui Maiu; la Cordova, așa de musulmană cu tot castelul lui Carol Quintul, strînsă în jurul moscheii cu pădurea de coloane imitate de la antichitatea romană care a înrîurit așa de mult și pe trimeșii pustiului african; la Granada, cu Alhambra, din ale cărui încăperi acoperite de toate capriciile stucului minuit de degete dibace se părea că a plecat abia de ieri, de lingă țîșnirile fintinilor din mijlocul covoarelor scumpe pe care ațipesc odaliscele, ultimul rege maur, *el rey chico*, pierzînd moștenirea, de acum robită creștinilor profanatori, a unui așa de lung șir de imperiali califi:

Paseaba et rey moro
 Por la ciudad de Granada
 „Ay de mí „Alhama“!

Cîntecul de durere al învinsului și izgonitului îmi suna în urechi, pe cînd un călăuz familiar, ignorant și netot, răspundea la întrebările mele distrase despre viața și familia lui, în care nevasta n'avea voie, cu toată sărăcia, să între în vre-o fabrică, — precum, în atmosfera maură, păstrată peste atîtea secole, unele femei credeau că nu trebuie să apară la teatru, *corrida de toros*, cu caii bălăbănindu-și mațele după dinșii și cu buhaiul înțepat în spate, e, firește, altceva —, de și o mulțime inebunită de carnaval se acoperia, țîpînd din trîmbiți, cu fragmente multicolore de hîrtie și se lega din balcoane cu fășii ca din hîrzoabe, măștile defilînd spre satisfacția mulțimii venite până și din marginea unde Țigăncile așteaptă pe călă-

torul străin ca să-î arăte cum se poate danța îndelung fără să se ofilească foaia de trandafir pusă supt călciul săltăreț. Cum barba și blana mea erau lucruri cu totul neobișnuite, am putut să par întâia oară, în acest carnaval— a doua a fost cînd am guvernat cu cine am guvernat —, drept ceia ce *nu sînt*. Și atunci intram fără voie în vălmășagul măștilor, de și nu pusesem pe mine nimic pentru a mă costuma.

Era să mă întorc însă în acel Madrid, de neuitate amintiri, pentru o conferință cerută de „Casa Studenților“ și la care am adaus alta, despre politica mediteraneană a stăpînilor vechii Spanii, jertfită pentru scopuri care întreceau cu mult adevăratele ei interese. Primirea a fost deosebit de simpatică și, data aceasta, am intrat în legătură cu cîțiva colegi, dintre cari unul a căutat să mă lumineze asupra lipsei de popularitate a regelui, care-mi era presintat ca unul care măgulește fără sinceritate și cîștigă astfel pe cine intră în contact cu dînsul, și asupra inferiorității regimului de dictatură al lui Primo de Rivera, ofițer vesel, care n'avea în figură, în atitudini și în cuvinte nimic din înfățișarea tipisată a „tiranului“; mi se profetisa apropiata dispariție a unui regim care, pe lîngă alte pacate, ar fi fost închinat intereselor catolice pînă într'atîta încît un colț de mănăstire iesuită putea să oprească necesara aliniere a unei străzi. Toate acestea, în ciuda dictaturii, spuse public, în mijlocul restaurantelor și cafenelelor.

Întăiași dată, fusesem condus numai de consulul nostru, un bogat fost negustor, care mi-a arătat în frumoasa, incapătoarea sa casă interesantă o colecție de artă și de istorie. Acuma am găsit la ministrul României, d. Anton Bibescu, fină înfățișare aristocratică, distras atîta cît trebuie ca să-î șadă bine și, cu toată unica sa modestie, un scriitor de teatru foarte prețuit în limba primei sale educații, tot ce poate da o primire oficială: în

salonul Legației am putut vorbi deci unui public restrins, dar ales, între care și Infantul, cumnat al reginei Maria, despre vechea noastră artă și am căutat în marginea Capitalei, între plantațiile de stejar-plută cu frunzele sumbre, o societate amică, în mijlocul căreia o coboritoare a Sturzeștilor era soția unui duce spaniol. Am găsit la Museul Prado, într'un culoar întunecos, amestecat cu picturi banale, acel tablou pe care l-am putut atribui ușor lui Franz Franken I-*iu*, — comparat cu un altul din Viena, în care soția mea a recunoscut imediat, drept în mijlocul serbării lui Irod și Herodiadei, căroră li se aduce capul Sfintului Ioan Botezătorul, pe Mihai Viteazul însuși jucînd, cu căciula prefăcută în turban de-asupra sprințelor negre și a impresionațiilor ochi, rolul regelui Iudeii, precum în pinza vienesă el figura între curtenii lui Cresus arătîndu-și cu mîndrie comorile; întrebuițarea figurii lui pentru acest rost se explică, de altfel, nu numai prin caracterul așa de personal al neobișnuitelor trăsături, prin aspectul lui de luptător oriental, dar și prin amintirea presintării înaintea Domnului român după cucerirea Ardealului a capului lui Andrei Báthory. La o redacție de ziar madrilen am căutat informații complementare, pe lângă desemnurile, neașteptate, pe care le aveam din altul, pentru războiul nostru de la 1377-8, și, lucrînd acolo, am avut prilejul să văd cum se făcea, de un tînăr, supțirel și foarte amabil ofițer, censura foii. În margene, pe piatra seacă, în care cu sila s'au sădit copacii, am căutat scoica imensă de piatră pe care Filip al II-lea a dat-o seniorului său Dumnezeu și odăițile de smerenie umană care i-au cuprins munca și durerile proprii.

În Palatul, așa de credincios modei secolului al XVIII-lea, cu garda, îmbrăcată în vechi costume, care defila pe străzi în pasul de paradă al vechilor datini, am fost primit de Alfons al XIII-lea, și am găsit pe un gentleman foarte modern, de înfățișare încă tînăr, simpatic în atitudine și

în vorbă, a cărui siguranță de judecată contrazicea cu desăvîrșire ceia ce mi se spusese de dușmani cari erau să dărime peste puțină vreme un tron al cărui rol s'a dovedit ce greu poate fi înlocuit.

De aici, cu cît mi se dase pentru conferința mea, am putut îndrăzni un drum în Portugalia, despre care-mi vorbise la Paris, vădîndu-mi și farmecul cîntecului popular portughes, soția, portughesă după tată, a unuia din fiii lui Émile Picot.

De la granița chiar a acestei lumi cu totul necunoscute, unde din fericire voiu găsi la consulul român, d. Santos Bastos și la soția sa, ea însăși scriitoare, cea mai bună întîmpinare, am putut simți enorma deosebire, în ciuda asămănării de limbă, care există între cele două civilizații, la baza cărora este, de altfel, și o mare diferență, în baza etnică Iliri de o parte, Celți de alta, ca și în proporția singelui arab; de unde, aici o vioiciune, o cochetărie, un neastîmpăr, o bucurie de a trăi care contrastează cu gravitatea temperamentului spaniol.

Din mijlocul muntelui sămănat numai cu aceiași stejari-plută, ne-am coborît în paradisul coastei Oceanului, mai bogată decît a Rivierei italiene. Cățărata pe malul înalt, cu amestecul de „avenude“ moderne și de strădîțe în care nu poate intra o trăsură, unînd palatele pustii de regalitate, ucisă, izgonită, sfîrșită în exil, care-și ridică fațadele din secolul al XVII-lea între palmierii purtînd smocul de frunze în vîrfurile gîtului de girafă, cu casele burghese tapisate de ceramica albastră, verde, brună a arabicelor *azulejos*, pe cînd în margene se desface, sumbru de-asupra apelor, cite un uitat turn medieval, cu mănăstirile fără călugări, și ele exhibînd cu mîndrie căptușeala faianței acoperite de un întreg surogat trainic de pictură, care se fălesc de tufișul de piatră, nestrăbătut, în care tradiția gotică se leagă de bielșugul de imaginație indian pentru a forma stilul

„imperial“ al epocii regelui Manuil, Lisabona e, de sigur, în totalitatea ei, mult mai interesantă decât Madridul, creat de Bourboni. Am vorbit la societatea de geografie despre împărțirea de roluri în latinitate, dar nu cred că ascultătorii, între cari și Evrei din Rusia, să se fi interesat prea mult.

I-am văzut împrejurimile, cu vilele fermecate, cu bogăția plantelor meridionale, cu visiunea infinită a Oceanului, cu pitorescul femeilor care vin la țirg purtând elegant pe cap greutatea supt care al fi crezut că trebuie să se îndoiaie. Am mers și la Porto, plin de biserici care se coboară și până în adîncul evului-mediu, și am simțit un sentiment de jenă cînd, într'o margene, am găsit, așa de departe, bieți țerani basarabeni, din părțile bulgarești, cari, ispitiți la teribilele plantații de cafea din Brasilia, se întorseseră în așa hal și cu atîtea greutate, sperînd că-și vor putea revedea vetrele, de care cu lacrimi rîvniau femeile cu copiii în brațe. Toate intervențiile mele la întoarcere au fost însă zădarnice : nenorociri au trebuit să fie deci trimeși de Portughesi în Uganda, unde li s'a pierdut urma.

Și, din călătoria spaniolă și din aceasta în Portugalia, au ieșit două conferințe, foarte ascultate, la Teatrul Național, cite o publicație românească : aceia despre Spania s'a învrednicit numai de aspra judecată „științifică“ a unui filolog ieșean.

Tot în 1927 s'a ținut, la Belgrad, al doilea congres de bizantinologie. Romîni au fost foarte bine reprezentați, și cu participarea d-lor N. Banescu, Balș și C. Marinescu, a parintelui N. Popescu, a arhitectului P. Antonescu, creatorul „stilului românesc“. Guvernul ni-a pus la dispoziție un vas al Statului, cu care delegația a mers pe Dunăre, așteptînd în portul Belgradului până la întoarcere, ceia ce ni-a îngăduit să luăm cu noi atunci și pe prie-

tenii dintre congresiști cărora am avut prilejul să li arătăm Severinul și împrejurimile, mergînd până la mănăstioara Topolnița ascunsă în fundul văilor: încă una din acele înfățișări ale țerii, fără pregătiri și fără ascunsuri, care face mai mult decît orice broșură de propagandă, care poate fi totdeauna bănuită. Între acei cari nu fuseseră niciodată în România era și numismatul austriac Kubicek, cu soția și fiica, și profesorul belgian Smets.

Congresul a fost foarte cercetat și foarte vioiu. Rivalitatea dintre nații, participînd acum și cei neinvitați, pentru motivele arătate, la București, s'a împăcat prin aceea că s'au dat locurile de fruntă represintantului Papei, sprintenul Monsenior frances d'Herbigny, care aducea și amintiri din recenta călătorie în Rusia, unde a văzut ruina cuprinzînd pe încetul masivele palate din „cetatea lui Lenin“, și mie, ca inițiator al acestor adunări de specialitate. Totuși Strzygowski, marele archeolog austriac, s'a simțit jignit de nu știu ce atitudine și a plecat, iar, cînd, la a doua ședință a secțiunilor reunite, simpaticul șef al delegației germane, Heisenberg, îndemnînd către reluarea legăturilor științifice, a pomenit de participarea sa personală la războiul care trebuia să se uite, aceasta a stirnit oarecare indispoziție la Francesi. Amintirea celor de curînd petrecute era prea vie pentru ca înfrățirea să poată fi deplină. La fiecare pas, conflicte pe șopotitele se produceau, și trebuia tot tactul Sirbilor, Iugoslavilor în general, elevi ai lui Heisenberg, formați la școala germană, ca să potolească măcar în aparență lucrurile. S'a făcut, astfel, de mine propunerea de a depune o coroană pe mormîntul de pe înălțimea de la Avala al soldatului necunoscut iugoslav: chiar din delegația francesă unii au stat la îndoială dacă trebuie s'o facă, ajungîndu-se, înainte de a se ordona și o coroană francesă, la adăugirea tricolorului lor la coroana noastră; nu s'a ținut niciun discurs, ci numai Monseniorul d'Herbigny

a rostit o scurtă rugăciune. Și, în cursul ședințelor, d. Bănescu a găsit în fața sa, la discutarea vechilor State românești dunărene, hursuza împotrivire furioasă a Bulgarului Mutafciiev, injurios campion al nației sale. Orice alusie irita și durea pe unii din participanți. În ce privește pe Slavi, erau mulți refugiați ruși, cari se duseseră și până la Scoplie, crescînd prestigiul Universității în subordine de acolo; un sentiment de rasă însuflețea vădit publicul, care a aplaudat și pe Bulgari, manifestînd oarecare nerăbdare cînd un reprezentant al Poloniei a întrebuițat în discursul de salutare limba germană. Altfel, peste aceste atingeri neplăcute, opera științifică a fost foarte variată, și de mare însemnătate. Din parte-mi am vorbit despre chestiunea dacă există ori ba un ev mediu bizantin și am semnalat importanța unei povestiri pe jumătate legendare despre cucerirea Constantinopolului de Turci, pe care o găsisem și într'o versiune românească. Viitoarea adunare a cercetătorilor lumii bizantine a rămas să se facă la Atena, Bulgarii nelipsind să ceară, de altfel foarte amabil, să li se reserve locul după acesta.

Ca și pentru congresul din București, s'a organizat o serie de excursii, în aceleași condiții comode și plăcute. Am putut vedea astfel măcar o parte din monumentele unei vechi și solide arte, în care influențe apusene, venite din Italia prin Dalmația, învrîstează adese ori, în forme de o sintesa originală, de și nu cu totul deplină, țesătura bizantină care alcătuieste basa. Am ajuns astfel la Ravanița, la Nagoriciani, întîlnind ici și colo o populație românească, a carii așezare era destul de veche ca să nu-și mai dea sama de condițiile în care a venit, sau oameni cari lucraseră, cari invașaseră a ceti la noi și cari-și amintiau cu plăcere de o țară unde ci, țigaseră bani și experiența și-și aveau încă rude. Apoi ne-am coborît în Macedonia, unde, la Scoplie, cu atita rivnă prefăcută, am fost întîmpinați de un primar, d. Sapungî, care era și se

mărturisia Român, ca și farmacistul care-și creștea în bun spirit românesc copiii, bazarul fiind plin de negustori bogați vinzând și punguțe cu mărgelile în care era ținut tricolorul nostru (la Lipian am găsit un negustor macedonean care ținea să-și depuie la București toate economiile). La întoarcere, ne-am oprit la Crușevaț, unde biserica din veacul al XIV-lea era originalul Coziei noastre și unde totul părea așa de asemenea cu viața de provincie de la noi. Notele luate în cursul acestui drum așa de lung și de folositor pentru cunoașterea artei pur bizantine le-am publicat apoi, cu desemnuri bune, facute, cu o uimitoare răpezițiune, de arhitectul Comisiei Monumentelor Istorice, el însuși Român din Macedonia, d. Becu, în cărticica *În Serbia de după războiu*.

La Belgrad avusem onoarea de a fi primit de regele Alexandru, în odaia sa de lucru plină de cărți. Asupra tuturor chestiunilor la ordinea zilei, și asupra celor care puteau părea mai delicate, Suveranul iugoslav se rostia cu o informație deplină, cu o siguranță de vederi, cu o francheță de expresie care nu se întâlnesc des la stăpînitorii de țeri. Cum, atunci, relațiile cu Italia erau foarte încordate și spiritul public arăta foarte iritat, regele mi-a mărturisit bunele sentimente pe care le hrănește pentru Victor-Emanuel al III-lea, o rudă prin soția sa muntene-greană, pentru marea operă ce se îndeplinește supt regimul mussolinian, pentru poporul italian, cu care erau în ordinea economică legături atât de numeroase; dar, șef al unui Stat național, se arăta hotărît a apăra toate drepturile poporului său.

Astfel, în mijlocul frământărilor politice de la noi, pe care le voi califica de „cazanul Satanei“, în care smoala nu mai isprăvește de fiert, cu ciți draci, de multe feluri, suflă turbat în focul de dedesupt, aveam în aceste studii, în aceste drumuri o neconținută putință de refacere și de întărire, fără care nu știu dacă energia, pornirea spre

înfăptuiri a unui suflet care înlăna neconținut atât de abrașe împotriviri s'ar mai fi putut păstra.

Aveam, iarăși, în fiecare an, mulțămirea cursurilor de vară, pe care îndată după războiu le reluasem, cu o mare nesigurantă dacă, după dispariția iredentismului, și în mijlocul unei continue crise, de multe feluri, ele vor putea fi cercetate. Nu mai putea fi vorba de cultivarea sentimentelor care le animaseră în prima perioadă, de pregătire a unității naționale. Dar pentru a face ca noul Stat să fie stăpinit de aceeași cultură, de o cultură vie, înrind orice acțiune a societății românești, mai era atita drum de făcut, — de și neînțelegerii, cari credeau și Liga Culturală isprăvită, atunci cind congresele ei, prin deosebitele centre, se țineau încă vioaie, socotiau că nu mai e nimic de lucru după tragerea cu sabia a hotarelor largi, — și modestele silinți de la Vălenii-de-Munte nu puteau fi deci cu totul zădarnice. Se cerea îndeplinit apoi un lucru mare și nespus de greu: naționalitățile, care formau o parte așa de importantă din populația „României Mari“, ne cunoșteau numai prin funcționari cari nu erau totdeauna nici cei mai destoinici, nici cei mai onești, prin petrecătorii ușurateci cari se abateau vara la Brașov și în stațiunile lor balneare, prin tot felul de aventurieri și exploataatori, printr'o frământare politică provocatoare de anarhie și printr'o presă care, cu o valoare literară din ce în ce mai reală, nu făcea prea adesea decît să înțelească pasiunile ori să ațîțe instinctele rele. M'am gîndit că ar fi o faptă în adevăr de folos dacă li s'ar vădi că sîntem și altceva: un popor primitor și bun, gata de înțelegere, care se lipește ușor de inima străinului, și că stăpînim o cultură adevărată, pe care am adunat-o, frământat-o și organizat-o cu multă trudă și cu o deosebită inteligență de-a lungul unor veacuri pline de cele mai mari primejdii și de cele mai grele suferinți. M'am în-

trebat dacă o întâlnire de câteva săptămîni cu Ungurii, cu Secuii, cu Saşii de la noi, arătîndu-*ni* şi nouă ce mari calităţi, demne de imitaţie, au conlocuitorii noştri, n'ar contribui să creeze alte legături, de ordine morală, decît aceia a simplei prezenţe materiale în aceeaşi ordine de Stat.

Am văzut aşteptările mele îndeplinite, mai ales în primii ani, cînd pentru cele ce se puteau vedea şi dobîndi în aceste cursuri, felurite, cu o bogată participare de conferenţieri, s'a arătat recunoaştere şi recunoştinţă şi în foile minoritare din Ardeal. Cunoştinţile ce se legau între cursişti apropiiau statornic suflete care pînă atunci stătuseră închise, aproape duşmane, unele în faţa celorlalţi, cu desăvîrşita indiferenţă a organelor de Stat în această privinţă. Făceam din partea mea tot ce era cu putinţă pentru a evita jîgnirile, şi foarte rari au fost ca-surile în care totuşi ele s'au produs. Cutare Saşi venişi ca pentru „Munte“, cu haine verzi, jambiere, cizme potcovite şi pălărie tirolesă, convinşi că se poate găsi la Vălenii-de-Munte numai posibilitatea unor excursii în ţinuturi sălbatece şi neumblate, cu cine ştie ce indigeni inediţi buni de fotografiat, îmi arătau după câteva zile surprinderea plăcută că au descoperit atîtea de învăţat. La sfîrşitul lecţiilor, în seara de despărţire, une ori am văzut pe pieptul celor de altă naţie din aceeaşi ţară colorile lor naţionale înfrăţite cu tricolorul românesc, şi nu odată un Báthory de pe la Orade, un tînăr Hovány, fiu de profesor maghiar la Universitatea din acel depărtat oraş cu populaţie aşa de străină, mulţămiau, ca şi participanţii saşi, pentru primirea pe care o întîlniseră. Ce buni sînt oamenii cînd ajung a se cunoaşte bine, peste lecţiile de ură pe care li dă şcoala, ziarul şi cartea!

La această împărtăşire a minoritarilor contribuia — şi nu-mi ascundeam aceasta — şi impunerea pentru profesori de a-şi însuşi răpede limba romînă, şi de aceia li se fă-

ceau cursuri speciale în fiecare dimineață. Când examenele, așteptate cu atita frică, s'au încheiat, firește că și numărul Sașilor și Ungurilor, spre marea mea părere de rău, a scăzut, pe cînd în primele timpuri am avut și din Basarabia-de-jos, de unde a venit și cite un Elvețian de limba franceză ca simpaticul domn Laurent, un întreg grup, perfect disciplinat, de Germani, cu preoții în frunte, atît de discreți, încît numai după cităva vreme am descoperit cine erau ascultătorii, bărbați și femei, cari se țineau așa de strîns atenți, totdeauna în același colț.

M'am gîndit că ar fi bine ca represintanții naționalităților să și vorbească la aceste cursuri, întrebuițînd, dacă nu se poate altfel, însăși limba lor, în care, oricum, să pot exprima mai bine și mai deplin. Nu s'a vorbit ungurește în sala care purta săpată în marmură lozinca primelor serii de conferinți, „pentru Romîni de pretutîndeni“, dar d. Árpád Bitay, profesor din Alba-Iulia, perfect cunoscător al istoriei noastre, mai ales în domeniul literar, pînă la ultimele amănunte neștiute de noi, a prezentat în fiecare an subiecte de cultură maghiară, de multe ori în cea mai strînsă legătură cu a noastră, și era de ajuns să se privească figura grasă, roșcovană, bucuroasă a conferențiarului ca să-și dea sama cineva că el nu vine la noi cu războiul în inimă. Dintre Sași, au vorbit în limba lor, une ori dînd-o și pe românește, un Friedrich Müller, care a scris în limba germană, fără prejudecăți naționale, admițînd, contra bătrînilor dintre ai săi, și preexistența Romînilor în momentul colonisării germane, o escelentă istorie a Romîniei pentru școli — prima tentativă de acest fel, și reușită, — un Gustav Rösler, cea mai vioaie și îndrăzneată minte dintre cei tineri, soțul unei femei de distinsă cultură, care a tradus cartea mea franceză de Istorie a Romînilor, și mai ales părintele Roth de la Sas-Sebeș, autorul unor studii adîncite asupra artei germane în Ardeal, cleric voinic și sangvin, cu porniri de Nemrod,

pe care-l aducea la Vălenii-de-Munte și pasiunea de vinătoare.

Nu ni-au lipsit la cursurile de vară nici oaspeți străini. Unii veniau ca să deprindă limba pe care o judecau folositoare pentru compozițiile lor sau care li se părușe interesantă și simpatică. Ei erau, firește, mai ales din țerile prietene, căutînd și astfel atingerea cu noi și strîngerea sufletească a legăturilor la care noi nu ne gîndiam de loc. Au lipsit Sirbii, Iugoslavii, dar am avut Cehoslovaci veniți une ori în grupe, fie și numai pentru cîteva zile — și-i avem și până acuma, an de an —, ba unii știînd chiar așa de bine românește, încît ni-au ținut prelegeri în limba noastră despre țara lor, și pe cîteva le-am și publicat; am avut, de și în număr mai mic și în general mai puțin pregătiți de acasă, și Poloni, unul dintre dinșii, profesorul Glixeli, de la Universitatea din Wilno, pomenit și mai sus, care ni-a devenit răpede un așa de bun prieten, facîndu-ni chiar, în limba francesă, pe care o posedă așa de bine, conferințe despre literatura poporului său. Iar din erbia ni-a sosit, trimes oficial, autorul unei largi monografii despre poetul Hérédia, d. Ibrovaș, de la Universitatea din Belgrad, și atit de vioaia și inteligenta sa soție, flica profesorului Popovici, crescută și ea într'un mediu frances, așa încît limba francesă îi era tot așa de familiară ca și a nașiei sale. Colegul sirb ni-a presintat, nu numai o literatură, atit de bogată, în epoca romantică, influențată puternic de epopeia eroică a evului mediu, dar și în cea contemporană, de un modernism cu înriuriri francese, pastrînd o delicată notă de misticism care-i e proprie, — și am tradus mult, după vîrsuri francese, din poesia unui Rachici, unui Ducici și a contemporanilor lor — ci și monumentele țerii sale, pe care le-am văzut apoi la fața locului, după ce regăsisem acasă la dinșii pe așa de simpatici, neuitații noștri oaspeți.

Dintre cei veniți mai de departe, am avut Italieni, și

ca ascultători și ca profesori, și de la o bucată de vreme continua și rodnică propagandă a d-ului Isopescu a tot crescut numărul lor, simțindu-ne unii față de ceilalți, din marea asămănare de temperament, de gusturi, de atitudine, ca și cum ne-am fi cunoscut de o viață întreagă. Am avut astfel între noi pe traducătorii literaturii noastre în limba italiană, pe Nella Collini, care s'a făcut aproape Romîncă, stînd doi ani și la școala mea de la Fontenay-aux-Roses, pe un Lupi de la Milano, care a compus un dicționar romîno-italian, pe viitorul istoric al epocii războiului de independență și al celei de după dînsul, d. Cialdea, care a și rămas multă vreme la București, pe d-rele Vera Molajoli și Lide Bartoli, care s'au legat de școală de fete din Văleni, despre care va fi vorba îndată, și care amîndouă, ca și d-ra Collini, vorbesc bine românește, pe atîția studenți, veniți în grup ca să rămînă săptămîni întregi, ba chiar pe marele romanist de la Turin, pe care l-am cercetat și în primitoarea lui casă, prietenul Bartoli, culegător și codificator al acelei limbi romanice care a perit în zilele noastre pe cutare insulă de lîngă coasta Dalmației. Mare și folositoare operă de apropiere sufletească între două nații care de la cea d'întăiu cunoaștere ajung a se iubi, cu atît mai folositoare, cu cît interese care nu pot fi permanente ne depărtează în politica alianțelor de azi, fără să atingă, din fericire, ceia ce se află în conștiința intelectualilor și în instîntul sănătos al maselor.

Visitatori și profesori francesi au fost mai puțini, și din cauza mării distanțe. Dar, încă de la început, în cursul cercetărilor sale prin munții noștri, cel mai bun cunoscător al lor și unul dintre cei mai călduroși prieteni ai țerii noastre și poporului nostru, d. de Martonne, a poposit la Vălenii-de-Munte cu elevii săi, dintre cari doi au rămas la noul Institut frances creat în București, păstrîndu-ni și pînă astăzi cea mai fidelă amintire, iar o elevă care n'a putut să între în acest așezămînt a primit să stea în școala

mea de fete, de unde din nenorocire prea răpede a trebuit să plece de pe urma unei vechi boli, zgîndărite de asprul frig al iernilor supt munte și care în curînd i-a scurtat zilele. Fruntașul geografilor francesi, care posedă foarte bine și limba românească, a și vorbit, foarte ascultat, la cursurile noastre, și încă de aici am ajuns a cunoaște ce comoară de prietenie e ascunsă supt înfățișarea sa rezervată. A mai trecut pe la Vălenii-de-Munte și profesorul Ancel, care, cum am spus, a purtat un așa de călduros interes teoriilor mele despre lumea din Sud-Estul Europei și care s'a ocupat cu pricepere de noi în cartea sa de sintesă despre Balcani, făcîndu-ni un loc și în manualul său de școală, așa de îndrăzneț ca alcătuire și ca spirit. Ba, odată, am avut o întregă ceată de tineri neo-catolici, pe cari-i conducea un medic din Sudul frances și abatele Botinelli. Cei doi conducători și cîțiva dintre studenții lor ni-au vorbit de viața provinciei francese, de cîntecul popular, de noile direcții spirituale din țara lor, abatele făcînd o netedă deosebire între cugetătorii cari pot folosi străinilor, cei catolici, și aceia cari pot primejdui sufletele, de la Renan până la Taine, ceia ce m'a făcut să-i observ, mulțămindu-i, că noi sîntem deprinși a prețui și a iubi „Franța întregă“. Părintele n'a prea părut mulțămit de discreta noastră rezistență la oferta, făcută mai stăruitor fetelor, de a intra în legătură cu anume cercuri de propagandă catolică. La Paris, pe urmă, dacă am ascultat, la o conferință dată de unul din acești tineri, cuvinte de simpatie pentru România și Rămîni, în schimb abatele, vorbind înaintea unor venerabile *douarière* foarte pioase, carora, la auzul cuvintelor lui de condamnare, li tremurau florile din pălării puțin demodate, denunța „lipsa de religiozitate“ a poporului nostru, care merge așa de departe, spunea el, încît în Ardeal a cunoscut un preot—un preot!—care era președintele unui *casino*, — de fapt nu un local unde fe-

meile joacă goale, spre scandalul abașilor propagandiști, ci nevinovata casină îndătinată, unde se cetesc ziarele și se face, în acele orașe ardelen, mica politică locală.

După indemnul lui Murgoci, unul dintre cei mai statornici sprijinitori ai cursurilor și mai frecvenți vizitatori ai orașelului meu, unde avea și cite una din nenumăratele lui legături sentimentale, ni-au sosit pe neașteptate și Englesi, cari au vorbit în englezește: unul, un tânăr matematic foarte distins, care ni-a expus teoria, atunci așa de proaspătă, a lui Einstein și, cu soția sa, venerabilul lingvist Craigie, autorul marelui Dicționarului engles, care nu ne-a mai pierdut din vedere și în a cărui casă de la Chicago, unde-și petrece luni de iarnă, lucrînd, cu elevi americani, la aceiași vastă și grea operă, era să ne întîlnim peste cîțiva ani.

Ă strînge într'o mică localitate din podgoria munteană astfel de oameni veniți de pretutîndeni, și ca să plece, de pe urma vizitelor prin împrejurimi, cu o cunoștință reală și simpatică a vieții adevărate a adevăratului nostru popor, nu e fără îndoială unul din lucrurile cele mai ușoare și nici din cele mai indiferente pentru prestigiul și bunul nume al poporului românesc.

Ăceasta nu s'a băgat însă de samă, ca și multe altele pe care am ajuns, nu totdeauna peste măsură de ajutat, a le îndeplini. Și, de altminterea, participarea publicului românesc la aceste cursuri și la așezămîntele adause, create din bani puțini și țînute și din daruri cu greu ciștigate, lăsa foarte mult de dorit. Ăceasta în ciuda silinților pe care ni le-am dat, cu ajutători așa de devotați ca d-na Popescu, soția fostului meu elev și acum coleg la Universitate și la Academia Romîna, un timp și secretar al Patriarhiei, părintele Nicolae Popescu, și d-na Dela Baia, al cărui soț, Sucevean, mutat la Cluj, la o societate de asigurare, e un delicat poet și unul din cei mai buni traducători din limba germană, util colaborator pentru

mine oriunde a putut fi de folos. Oaspeții erau găzduiți la școlile din localitate și, pentru a li ușura petrecerea, se întemeie și o cantină, în curind stăpînă pe terenul și pe clădirile ei. Silințele unui Ardeleanu, secretarul secției din București al Ligei, și, un timp, ale tinărului profesor Ioan Singiorgiu se adăugiau acestui devotament.

De la început, ceia ce a fost dureros pentru mine a fost lipsa aproape totală a Ardelenilor și Bucovinenilor, cari uitaseră așa de răpede ce cîștigaseră înaintașii lor la Vălenii-de-Munte și ce putea să li folosească și lor; mai des veniau Basarabeni și mai ales Basarabence, și de origine rusească, aducînd cea mai lăudabilă dorință de a învăța, multe suflete increzătoare și calde formîndu-se și prin lecțiile și îndemnurile noastre. Din Ardeal, doar secția Ligii trimetea anual un număr de tineri, dintre cari unii au făcut apoi, prin politică, o carieră uimitor de răpede.

Odinioară, ascultătorii erau în cea mai mare parte oameni maturi, cărora li se puteau presinta altfel problemele zilei, în legătura strînsă cu care era tot acest învățămînt al cursurilor, numite apoi, din ambiția unora dintre prietenii miei, „Universitate“ și, adăugîndu-li-se, fără să mă întrebe, numele meu. Acuma, nu atît nevoile vieții, din ce în ce mai grele, dar un fel de convingere dirză și naivă că nu mai are nimic de învățat ținea la o parte acest public asupra căruia influența imediată poate fi mai prețioasă. Nu mai erau preoții, profesorii, militarii de pe vremuri, cu sufletele formate, cărora li se putea vorbi cu totul altfel. Doar vechile mele cunoștinți personale, legate de mine și prin participarea la aceiași tivatate politică, dacă mai luau, și numai pentru puține zile, drumul Vălenilor-de-Munte, cite unul, ca d. N. N. Lenguceanu, format în colile parisiene, soț al fiicei lui Duiliu Zamfirescu, ambii , de bun prieten ai noștri, înscriindu-se între conferențieri.

O bucată de vreme, am avut mulți învățători. Îi îndemna și „Asociația“ lor, condusă de d. Țoni, pe atunci nu încă minat de o extraordinară ambiție, care l-a purtat și pe la Paris, cu speranța de o situație culturală acolo, să întemeieze din aderențele membrilor școlii primare, pe care de fapt o părăsise de mult, o armată politică pentru a-l sălta. Plecarea în 1927, supt un pretext oarecare, de lingă omul al cărui nume îl strigase continuu timp de peste douăzeci de ani nu fără folos pentru cariera sa politică, a însemnat și o stăruitoare silință de a îndepărta pe aceia cari numai folos puteau să aibă venind la vechiul profesor de Universitate, care avuse atâtea legături, total desinteresate, cu dișii. Pe de altă parte, Statul, dominat de partide, făcea tot ce-l ajuta bugetul pentru ca să cheme pe învățători aiurea, la o pedagogie neinsuflețită, de pur formalism pretențios, și la o cultură generală făcută pe sărite, de oameni cari n'aveau nimic comun între dișii.

Am avut, în schimb, și aceasta cu toată smomirea tineretului spre mișcările violente pe care nu m'am obosit să le desaprob, studenți, tot mai mulți studenți, și mai ales dintre aceia cari mă ascultaseră la Universitate, unde cursul meu recîștigase popularitate. Elevii de curs superior, greu de supraveghiat, s'au desgustat răpede, lăsîndu-mi un auditorlu bine pregătit și al cărui suflet curat era deschis celor mai bune sfaturi pentru viață. Ei pot constitui și cea mai bună tovarășie pentru strălnii culți ce vin la noi.

Aproape în același timp, lingă tipografia dusă înainte cu atîtea greutăți și sacrificii, care a reușit să-și creeze un nume prin marea îngrijire, din partea unor lucrători formați în mare parte de vechiul ei conducător, C. Onciu, a unui tipar artistic și științific la care a venit și „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice“, se ridicau două

așezăminte cărora li-am dat așa de mult din timpul meu, din munca și din iubirea mea.

Cel d'intăiu a fost școala de fete pe care am intitulat-o: „de misionare naționale și morale“, puind-o supt scutul reginei Maria, care a și vizitat-o, luind chiar masa împreună cu elevele, pentru ca apoi, mergînd la cursurile de vară, să împartă premii elevilor din școala primară și, răspunzînd la cuvintele mele de salutare, să facă discursul cel mai elocvent, ducînd mîna la inimă și spuînd celor de față că îi are pe toți acolo. Cu gîndul la lipsa de educație sufletească a fetelor noastre, ieșite din școli cu capul năuc de o învățătură zădarnică și împovăraătoare, adevărat balast pînă dă Dumnezeu de se uită, la ținuta, pretențioasă sau umilă, fără demnitate umană și fără unitate de caracter, a celor care au fost deprinse atîția ani de zile cu impunerea de pe catedră, cu frica de pedeapsă, cu mijloacele degradante de a evita munca, și în dorința de a arăta ce se poate face cu un suflet tineresc atunci cînd i se îmbie părintește cunoștințele, fără a „scoate la lecție“, a „pune nota“ și a „trece clasa“, și iarăși fără preocupării de carieră, care țin sufletul la gură într'o concurență sălbatecă, și cînd elevele se găsesc ca în familie, în casa lor proprie, înțelegîndu-se și iubindu-se ca niște surori, ca să capete și una de la alta, fiind din clase și de nații deosebite, o învățătură folositoare pentru toată viața, m'am gîndit a întemeia, în niște vechi case boierești, puse la dispoziție pentru acest scop de „Banca Al-mășanu“, căreia Cihodariu i-a cladit alături un alt sediu, o instituție care e astăzi la al doisprezecelea an, biruînd încă toată dușmănia și neînțelegerea de care a fost neconținut încunjurată.

Planul era acesta: în jurul unor lecții de istorie, cuprinzînd toată viața omenească și ducînd astfel ele înseși la toate ramurile celelalte de cunoștințe, afară doar

de matematică, de fizică și chimie, care și acestea se pot preda într'o formă *umană*, cum o face un G. G. Longinescu sau un P. Sergescu, o inițiere treptată în cultură, fără nimic școlăresc și pedant; am luat asupra-mi, vorbind -zi de zi în Septembre, Octobre, Iunie și jumătate din Iulie, aceste lecții. La ele se adaugă altele, făcute, nu de profesori secundari oarecari, ci de universitari, și în special de oameni, cari ca un Moisi în numismatică, sint creatori în materia lor, de care vorbesc astfel cu un entuziasm de care sint incapabili compilatorii și recitatorii de profesune. Elevele ascultă ce li se spune, fără catedră, în mijlocul lor chiar — și, până n'am moștenit staturile de la desființatul Teatru Popular nu erau nici bănci —, și-și notează ideia ori ce li se pare mai caracteristic în formă. Aceste note și le compară și caută să alcătuiască astfel, dintr'o discuție, dintr'o colaborație vorbită, resumatul cel mai corespunzător cu spusele profesorului. Iar, pe lângă aceasta, lecturi cu totul libere, și din romane, care li sint recomandate chiar, apoi exerciții fizice la voia lor, fără comandă, excursii întâmplătoare, totul în mijlocul unei naturi aproape ca la țară, în aierul bun de supt munte, între livezile bogate. Corul se formează de la sine și, la sfârșitul anului, ai cele mai frumoase jocuri, la care ieau parte, în costumele lor sau în cele românești, dacă singure și le-au vrut, minoritățile înfrățite cu ale noastre.

Am început școala în Novembre 1923, reparațiile, foarte importante, fiind plătite dintr'o sumă pe care mi-o dăduseră la împlinirea de cincizeci de ani Rominii americani, ca o răsplată pentru că, mult timp, colaborasem la foaia lor, așa de îngrijit făcută, prin articolele pe care le-am strins apoi în volum, supt titlul „Scrisori către Rominii din America“; unde nu s'a ajuns, mi-a dat un ajutor, de la Ministeriul Muncii, Mirzescu, care a păstrat până la sfârșit cele mai bune legături cu mine. Astfel am putut înveli din nou clădirea cea veche, care mergea spre risipă, și

am refăcut frumoșii stilpi cari încunjură terenul. Mai târziu, nu știu cu ce bani, tot din dar, poate de la Banca Națională, care n'a uitat niciodată așezămintele mele, am putut adăugi clădirea cea nouă, în care sala de cursuri și cea de mâncare sînt de sigur printre cele mai întinse și mai luminoase ale așezămintelor școlare din țară; am putut adăugi și cite ceva din pinzele pe care le-a lăsat acel tînăr pictor, așa de înzestrat, Horațiu Dimitriu, care la Iași ilustrase ziarul meu și pe care, apoi, la București, am căutat să-l sprijin cit am putut, și care ne-a lăsat prea răpede.

Erau, cînd am pornit acest învățămînt, de un alt caracter decît cel obișnuit, vre-o patru fete numai, dintre care una din țara veche, o Bucovineancă, fiică de profesor și două Basarabence, din regiunea bulgărească a Bolgradului: pe aceste două din urmă le-am regăsit apoi la Cluj, în școli de specialitate. Fără a mă gîndi la numărul mic al ascultătoarelor, la pregătirea lor de sigur insuficientă, am făcut lecțiile mele de istorie ca pentru un număr însemnat de studente și am avut plăcerea să constat că, dacă învățămîntul oficial e aproape cu totul sterp și, nu dă adese ori, ca lucruri care rămîn, nici măcar basa solidă pe care să se poată clădi mai departe, necum un edificiu desăvîrșit și armonios, în schimb orice expunere sîmpede, caldă, în care, mai ales, să vibreze umanitate și din care să radieze o părintească bunăvoință, își atinge scopul, folosul fiind—cu mult mai mare decît al unei instrucții de pe catedră, formală, anonimă, întovărășită de grija examinărilor și de frica pedepselor. Ajungeam astfel inauguratorul sfios și modest al unei pedagogii nouă, ale cărui precepte le culesesem numai din inima mea, și mi-am putut da samă că, oricare ar fi fost valoarea cunoștințelor însușite, sistemul meu contribuia esențial la formarea aceluî fond moral de unde pot pleca apoi toate inițiativele. Aceasta se putea, și se poate, observa ușor, după citeva săptămîni chiar, cînd, cum li spun eu elevelor, „li se deschide

capul", în chiar ținuta lor, din care a dispărut stîngăcia, jena, care diformează și pe cele mai înzestrate fisecește și li dă sau o înfățișare de cerșitorie sau una de revoltă.

Numărul elevelor mele a crescut apoi an de an, avînd eu mulțămirea de a face ființe sănătoase și vesele din atitea epave ale unei școli nemiloase, inconștientă de ruinele trupești și de descurajările, de oboselile permanente de care se face vinovată. Din ce în ce mai mult m'am convins că e bine ceia ce fac, și, cînd înaintea oaspeților cari-mi veniau și ascultau cîntecele bucuroase ale fetelor sau se amestecau în conversația lor — căci se făceau lecții de limba francesă, elevele germane, printre cele mai bune, începînd cu atit de distinsa profesoară din Sighișoara, d-na Siegmund, puteau transmite colegelor lor cunoștința a încă unei limbi, iar, la urmă, Statul italian trimetea profesoare de această frumoasă și iubită limbă, care sînt, pentru românește, ele inelele eleve — ori la Paris, înaintea unor profesori cu experiență, arătam care sînt înoirile mele, căpătam aprecieri care mă îndemnau și mai mult.

Astfel, venerabilul rector al Academiei din Paris, Appell, de care ajunsese a mă lega deosebite sentimente, îmi spunea într'un rînd că sînt fericite țerile tinere care pot face astfel de experiențe, acelea așa de vechi în cultură ca Franța fiind neapărat legate de glorioasele lor tradiții, care pot fi și o piedecă.

Legătura dintre ale noastre, Romîncele, și fetele naționalităților, între care, pe lîngă escelentele ascultătoare care au rămas totdeauna Germanele, — adaugîndu-se une ori la cele din Ardeal și cîte una din Banat, erau și Maghiare, a căror inițiere în românește era mai grea și a căror preparație școlară chiar mult mai slabă —, și destule Rusoaice din Basarabia, deosebit de doritoare de a ști, se făcea rapede și era sinceră și durabilă. Ar fi fost de dorit ca ea să fi continuat și după părăsirea

școlii în care cu toatele arătaseră că se simt așa de bine. Cum ajutam pe cele mai capabile și mai onest ambițioase să ajungă la Universitate prin examenul îngăduit de lege învățătoarelor — și căpătasem și admiterea, cu studii corespunzătoare, a minoritarelor —, și, pentru a le feri de un mediu tulbure și periculos, li dadeam locuința, în vechile odăi sărace ale Institutului sud-est european, devenit astfel, cum fusese și trecătorul sălaș al Ligei, și un Internat de fete, ele se puteau găsi și mai departe împreună, continuind prietenii legate la Vălenii-de-Munte.

Între eleve a fost cîndva și o Elvețiană de limbă francesă, de la Șaba, în Basarabia-de-jos; și d-ra Olga Laurent, acuma învățătoare acolo, care nu știa decit foarte puțin românește, pe lingă rămășițe de francesă amestecată cu multă rusească, a ajuns în cîteva săptămîni să poată urma lecțiile întocmai ca și colegele ei. Ba am făcut odată, nu în ce privește limba, ci cultura, o experiență pe care mi-a plăcut adesea s'o menționez, și care-și poate găsi locul și aici.

Într'un sat de către munte din județul Bacău, la serviciul religios făcut cu deosebită grijă, din cauza concurenței preotului catolic din aceeași localitate, în care erau și Romîni și Unguri, am auzit „Tatăl Nostru“ cîntat cu o deosebită evlavie de un glas fără îndoială foarte frumos. Mi s'a spus că e al unei tinere țerance, trecută de vîrsta obișnuită a măritatului, foarte săracă și neavînd nicio cunoștință de carte. M'am gîndit că această voce ar putea fi cultivată, și am chemat pe Paraschiva la școala mea. Mi-a fost adusă tîrziu, frumos gătită de săteni, în starea de spirit a mediului ei de acasă, mirîndu-se de ce mare e Capitala țerii, „de n'ar ști cum să umble la apă“. Am așezat-o alături de Germane, fete din burghesie, foarte bine crescute. Era ca bună-cuviință și îngrijire trupească la același nivel, și în curînd a început a vorbi cu o deosebită observare de sine. Asculta lecții

care au ajuns să-î smulgă interesul, și începusem acum a o pregăti pentru examenul primelor clase primare. Din cînd în cînd, cu prilejul excursiilor școlii, care, ca totdeauna, aveau un program musical și chiar de teatru — și ce talent dramatic dovediau unele din școlărițele mele !—, ea cînta înaintea unui public de care se sfia grozav, cu atîta mai mult, cu cît neprieteni îi spusese la plecarea din sat că am de gînd s'o pun „să cînte pe bani la iarmaroace și la panorame“, și cîntecul popular cel adevărat, cu ochii plecați la pămînt și fața concentrată, severă, impresiona publicul pînă la lacrimi. Mi-a plecat la Crăciun și, din nenorocire, nu s'a mai întors, legături care-mi fuseseră ascunse reținînd-o în satul ei. Dar am făcut astfel o experiență care s'ar putea relua în mai mare, de alții, în momentul cînd se tot vorbește, în discursuri și la zile mari, de „Universitățile țerănești ca în Danemarca“.

Dacă, deci, acel dar al Americanilor, apoi ideia mea veche a altei școli, așa cum o schițasem de mult, înaintea lui Haret, interesat, dar și speriat pușintel, la cercul profesorilor secundari, în conferința „O utopie didactică“, pe care unii n'au uitat-o și care mi-a fost amintită cu prilejul celor cincizeci de ani ai miei, și, în sfîrșit, amintirea pierderii fetițelor mele Elena și Adriana mă îndemnaseră să întemeiez școala aceasta fără catedră și fără salarii, cu un mic ajutor de la Stat, dat mai mult ca o favoare personală decît ca o dovadă de înțelegere de la comandamentul suprem al căsărmilor școlare de ambe-sexe, serbarea aniversării de șaizeci de ani a regelui Ferdinand, care arăta încă așa de voinic, nimeni nebănuind ce boală cumplită era să cadă asupra-î, m'a făcut să creez, anume pentru găzduirea la cursurile de vară a minoritarilor, o bucată de vreme atît de numeroși și atît de distinși, iar, în restul anului, a fetelor de altă nație, care, pe lîngă o pregătire specială, ar urma lecțiile Școlii de misionare, un așezămînt deosebit.

Un Sas, de mult așezat în Vălenii-de-Munte, crease, pe o mică bucată de pământ cultivată cu dragoste, o fermă-model, cu copaci de spețe rare și în mijloc cu micile lui căsuțe pitorești. El se gândia să plece la Viena, după o fată măritată acolo, încheind o lungă viață de trudă, în care-și hrănise familia din ce dăduse cu o bună îngrijire acel petec de pământ. Mi-ar fi părut rău să ajungă în mâini leneșe și distrugătoare, și astfel am ales această modestă proprietate pentru așezămîntul meu, încredințînd administrația directorului școlii de băieți din localitate, ajutat de o soră deosebit de harnică, d-ra Popescu, care dădea și lecții de inițiere minorităților. Mai târziu am cumpărat un teren de complectare, tot așa de întins.

Banii i-am căpătat dintr'o subscripție pe care a îngăduit-o „Universul“, și, cum ei nu erau îndestulători, m'am gândit la suma adunată de Camera de Comerț pentru un „Așezămînt Ferdinand“. La început, cererea mea a fost admisă, dar, pe urmă, politica de partid a descoperit că, Statul gîndindu-se și el la o astfel de creațiune, într'acolo ar trebui să meargă ce mi se promisese mie. A trebuit intervenția Regelui însuși pentru a mi se liberă suma.

Cînd, mai târziu, principesa Elena a rămas singură lîngă fiul ei, care va fi regele de o clipă, și cînd am putut să aduc puțină mîngîiere acestui bun suflet stîngher, cum ea își arătase mulțămirea pentru felul cum fusese primită la cursuri și lăudase o climă mai dulce decît a Sinaii și mai potrivită pentru sănătatea copilului, am întreat-o dacă i-ar plăcea un popas de vară la noi. Cum propunerea mea a fost primită cu plăcere, am căutat, tot fără bani la început, ca totdeauna, dar isprăvind prin a-i găsi la urmă, oricît de greu, să descopăr ceva potrivit.

Iarăși ca totdeauna, multe piedeci mi-au fost puse în

cale, până ce am nemerit un frumos teren, pe care l-am căpătat cu 800.000 de lei, și, după planurile arhitectului prieten care e d. Toma Socolescu, care mă ajutase gratuit și pentru noua clădire de la Misionare, am început clădirea frumoasă care nu s'a isprăvit până acuma, dar pe care trag nădejde să o pot duce, și pe aceasta, până la capăt. Princesa se interesa și de liniile aleilor de care era să se îngrijească artistul grădinar al Cismegiului, d. Rebhuhn. S'a întâmplat însă ceia ce, cu durere, știm cu toții. Ea a părăsit România, și, dăunăzi, a dăruit micul palat și terenul încunjurător așezămintelor mele, iar eu îl pastrez și pentru dinsele și, cind vor fi alte vremi, și pentru aceia căreia-î era menită clădirea.

Cu aceeași îndrăzneală am început la București Palatul Ligii Culturale, a căruî plănuire are o lungă poveste. Pentru aceasta organisasem serbările de 'naintea războiului la Parcul Carol și adunasem vre-o 200.000 de lei aur, cari au luat, ca multa altă avere romanească, drumul Moscovei, pentru a nu mai reveni. După întoarcerea din Iași, în odăile cu chirie, din care ocupanții luaseră totul și din care, pe urmă, cu sentință judecătorească în toată forma, proprietarul ne-a dat afară, rămânind ca sediul central al societății, cu cărțile și tablourile ce mai putuseră fi salvate, să se adăpostească la dărăpănatul Institut sud-est european, am reluat ideia, și, cu bieți 150.000 de lei hirtie, plus admirabilul optimism al prietenului Cihodariu, am început, pe un teren dat de Primărie și pe care l-am fi pierdut altfel, căci se găsiu destui amatori, înălțarea, după planurile arhitectului Trajanescu, a unei imense clădiri de șase rinduri, care e astăzi una din podoabele Bucureștilor. A trebuit toată ingeniositatea nesfirșită și continua muncă a casierului Ligei, d. Scraba, minte preocupată de multe și înalte probleme și în același timp cel mai desinteresat prieten și administratorul cel mai vigilent, pentru a se găsi mijloacele de a

continua : nu odată am crezut că ne vom opri definitiv, lăsînd ca dovadă a bunăvoinţei noastre ziduri ruinate, ca ale Statului şi în Bucureşti şi în atitea alte locuri ; de fapt, n'am putut întinde clădirea pe tot locul, şi pentru desăvîrşirea ei aşteptăm timpuri mai bune. O loterie rău condusă n'a adus decît foarte puţin. Guvernul Averescu ni-a îngăduit un împrumut la Casa de depuneri, cu promisiunea că suma va fi apoi preluată de Stat, ceia ce nu s'a făcut, aşa încît datoria de zece milioane ne apasă şi astăzi. O altă datorie s'a contractat la Creditul Industrial, şi chiria plătită de Caile Ferate, chirie neconţinut scăzută şi nu odată ameninţată, e luată întregă de creditorii noştri, împiedecîndu-ne de a lucra potrivit cu scopurile societăţii. Dar, oricum, după atita trudă şi atitea griji, am avut marea satisfacţie de a inaugura clădirea în prezenţa Princesei şi a multora din lumea oficială, cari, aceştia, ne-au lăudat destul şi ni-au făgăduit atitea fără a se îndeplini, fireşte, nimic. Dar frumoasa zidire rămîne, şi, dacă nu noi, ctitorii, alţii după noi, pe cari-i dorim oneşti şi lipsiţi de preocupăţiile de partid, pretutindeni pingaritoare, vor putea să ajute, din bogatele ei venituri, dezvoltarea culturii populare şi naţionale, de care avem atita nevoie.

În sfîrşit, drumurile dese la Veneţia, cunoştinţa tesaurului pe care-l cuprinde şi cu privire la istoria Romînilor, dorinţa de a împartăşi pe cit de mulţi Romîni de ceia ce poate da ca frumuseţă, în toate domeniile, natură, artă, oameni, cetatea unică, m'au făcut să plănuiesc întemeierea acolo a unei case de cultură românească. Mi s'a oferit întăiu locuinţa, cu mult prea scumpă, în care stătuse atîşia ani de zile prietenul meu Horaţiu Brown, care se stînsese de curînd în ţara lui, unde se retrăsese. Un simpatic bătrînel, care-şi petrecuse mulţi ani în România ca şef de musică militară, d. Marin, pe care-l cunoscusem întimplător, mi-a vorbit de un apartament

în palatul Correr, apoi Revedin, de pe piața Santa Fosca, împodobită cu statuia inimosului luptător Paolo Sarpi. Cele câteva odăițe de supt coperemint, în care era așezată modesta familie tânără, foarte primitoare, a unui căpitan de corabie, mi-au plăcut de la prima vedere, și, cu o sumă a Institutului sud-est european, cu bani de subscripție, cu ceva ajutor de la Banca Națională, am putut peste câteva luni să deschid acest adăpost. Apoi lucrurile au mers de la sine. Ministeriul de Comerț, gândindu-se la burse care nu s'au dat până astăzi, a cumpărat mezzaninul, puindu-l la dispoziția noastră, adecă a Institutului, care rămânea stăpîn pe toate achizițiile, și pe prăvălia de jos, ce putea să ni creeze un oarecare venit. În sfîrșit, cum pe același palier al primului apartament se deschidea intrarea într'un șir de odăi luxoase, cu uși de nuc vechiu și plafondul împodobit cu stuc din secolul al XVII-lea, care făceau parte din palatul vecin, m'am riscat și la această cumpărătură. Răminea numai un etaj, care ni-a fost dese ori oferit, fără a-l putea căpăta până acum, acela căruia-i aparțin marile ferești gotice din fațadă. Cu alte jertfe am putut face, supt îngrijirea consulului prieten d. Bombardella și cu entuziasmul elevului meu Barbu Teodorescu, și mobilarea palatului nostru, devenit o „Casa romena“, răpede popularisată, și până la ultimul hamal. Deschiderea solemnă s'a făcut în 1930, și am avut mulțămirea de a putea găzdui în pacea elegantă de acolo — un ministru parvenit, cu gîndul la milioanele cheltuite pentru marele palat al Școlii romine din Roma, va striga însă: „ce miserie!“ —, nu numai studenți, și membri ai Școlii de la Fontenay-aux-Roses, cari vor face frumoase lucrări de istorie, dar și cete întregi de pelerini romîni, chiar și de la cursurile de vară, cari altfel n'ar fi îndrăznit să încerce drumul la Veneția, apoi personalități culturale distinse și alți vizitatori de la noi, ba chiar mulți străini de distincție, cari au ajuns astfel să

între în legătură cu țara noastră, și-î păstrează o bună amintire. O Chiogglotă harnică, așezată acolo de la început, dă cercetătorilor o altă masă decît aceia; așa de scumpă, de la restaurante.

Mă bucuram de aceste creațiuni pentru alții, pentru nația mea întregă ca și cum ceva s'ar fi adaus la averea casei mele. Cu multă osteneală am reușit să-mi clădesc un adăpost de munte pe locul care de multă vreme îmi fusese vindut de Eforie la Sinaia, cînd terenuri au fost oferite funcționarilor: temelul modestei zidiri a fost pus prîn conferințe publice înaintea unui public compus în mare parte de „plaisiriști“ de mai multe națiuni, cari ascultau și nu prea ascultau. Astăzi mă pot retrage une ori, la o parte și de datoria corecturilor din fiecare seară — de vre-o treizeci de ani de zile! — ale tipografiei mele, acolo, în mijlocul codrului care-mi vorbește în diminețele singerate de-asupra muntelui și în misterioasele amurguri fișiitoare, cu glasuri pe care-mi pare că le cunosc de mult și le înțeleg, venind din aceeași mare ființă care este și în bradul care-și mișcă àcele la vînt și în cugătarea și simțirea mea înseși; aici se poate căpăta cea contopire în totalitatea, cu multiple înfățișări, a lumii din care noi facem cu atît mai rău, cu cît ne deslipim egoist, prin mîndria noastră umană, mai mult, atunci cînd, de fapt, la o înțelegere mai adîncă, toți și toate sîntem tot una și la ansamblul comun trebuie să raportăm orice. Senină și supremă împăcare, pe care numai în astfel de locuri singuratece și tăcute poți să o capeși. Sau, pe un loc luat tot împreună cu altă sărăcime intelectuală în fața Mării singuratece de la Mangalia, cele citeva odăițe din virful cărora poți privi, pentru același sîmț integral al tuturor vieților, Marea singură, măreț de calmă în zilele bune, cînd pescărușii o brăzdează cu un colț din alba lor aripă veșnic călătoare, ori furios spumegătoare, cînd o bate

furtuna prinsă în cazanul malurilor închise, care mușcă lacom din înaltul mal galben căptușit cu algele putrede.

Sînt oameni buni cari cred că pentru atîta trudă de o viață întreagă, care, pentru sine și pentru ai săi, și-a interzis aproape orice distracție — nu știu de cîte ori, într'o așa de lungă petrecere la București, am călcat cu ai miei într'un teatru și am stat la o masă de grădină, și în tinereță n'am știut ce e un vagon de dormit ori un prînz la un restaurant de gară, mergînd pără la Paris cu provisiile de acasă în hîrtie! —, e prea mult ceia ce numai aceste păgîne osteneți de pînă la zece ceasuri pe zi au putut să-mi deie mie care am intrat în cariera mea cu hainele singure de pe mine. Ba chiar au socotit milioanele, o, cît de multe!, pe care le-am întrebuințat pentru „vilele“ pe care nu le-am văzut niciodată, și li-au și gasit originea: în ce am răpit Statului ca ministru de un an de zile. S'a întîmplat chiar ca, la Mangalia, unde se știe că am îndemnat pe orice datornic, pe orice învățător, pe care *eu* nu l-am plătit, să se arunce în Mare, niște suflete caritabile s'au oprit înaintea casei mele, încă ne-complect plătite, și cu glas tare înaintea copiilor miei și-au arătat părerea că am clădit-o din banul public, pe care am avut cutezanța să mi-l însușesc,...

Marile schimbări politice

În timpul cînd adunam în străinătate materiale de studii sau îndeplineam îndatoriri care tindeau să răspîndească știința românească și știința despre Romîni, ori lucrăm din toată inima la așezămintele pe care am ținut să le las după mine, împrejurări neprevăzute schimbau cu desăvîrșire, prin lovituri ale soartei și prin izbucniri de fapt revoluționare, toată înfățișarea vieții politice românești.

Generalul Averescu se credea asigurat pe mult timp de o guvernare căreia nu i-au lipsit și succesele în ordinea legăturilor cu străinătatea, prin întregirea prieteniei italiene, și în ordinea financiară, prin descoperirea lipsurilor lăsate de liberali, prin silințele de a le acoperi, intrînd într'o sinceritate bugetară nepracticată până atunci, ca și printr'un plan de fixare sistematică a salariilor, datorit concepțiilor noi ale d-lui Manoilescu, și chiar prin menținerea unei ordini publice mai stricte decît atunci cînd, supt liberali, „mișcările studențești“ găseau o oarecare încurajare, și bănească, la unele Ministere. Șeful guvernului era foarte mîndru că „a învățat a guverna“. I se atribuiau chiar intenții dictatoriale, pe care le cultiva, de fapt, ambiția aprinsă a colaboratorului său de la Interne, d. Goga, invocîndu-se portul de uniformă, căpatat de la

favoarea Regelui, și anume atitudini, care îngrijorau. Cum Suveranul era foarte greu bolnav, până într'atita încit trebuise să fie rechemată din America regina Maria, doritoare de a cunoaște o lume atit de nouă, și o operație suportată cu o răbdare de martir nu dăduse rezultatele așteptate, așa încit, adăugându-se o receală, în April 1927, se putea aștepta ce e mai rău, dușmănia liberală contra acestui provisorat care arăta că vrea să se permanentizeze se făcea tot mai ascuțită. Din umbra în care-i plăcea să se retragă, incunjurându-se de prestigiul ei, Ion Brătianu calcula, cu metoda sa de inginer pusă în serviciul pretențiilor incomensurabile ale unei adevărate dinastii, cea care chemase pe cealaltă, momentul exact cînd iluziile locțiitorului său vor trebui să se împrăștie.

Cunoscusem personal pe general în ultimul timp. Am găsit un om foarte socotit, observîndu-se în cele mai mici detalii, lucrînd pe cîmpul politicii ca pe acela al meseriei sale, extrem de fin și găsind cuvinte de o tăioasă ironie, pe care le sublinia strălucirea curioasă și temută din ochii săi de ghiață, o fire foarte distinsă prin multele atingeri cu ce are viața mai înalt, mai sever și mai plin de răspundere altceva decit un avocat meșter în frase și decit un poet care se simte neconținut în vedetă și, pe lîngă aceasta, cu toate dibăciile ce i se atribuiau și care erau pentru dînsul detalii de „strategie” și de „tactică”, o oarecare sinceritate, lipsită în orice cas de acea pretenție brutală, de acea atitudine dîră și de acea magnilocvență jignitoare și ridiculă care se observă la alții. Era de sigur mai cavalier, de și fără generositate, decit alții, și cuvîntul lui însemna ceva. Ca și pentru Take Ionescu, cînd am ajuns a-l cunoaște, multe prejudecăți mi s'au înlăturat de la sine, și unele devotamente mi se lămuriau tot așa de bine ca și unele trădări, din acelea pe care, și nu o singură dată, am avut să le sufăr și eu.

A fost vorba-cu șeful guvernului, pe care-l căutam

pentru interese ale Ligei, de unele din problemele, așa de grele, ale zilei. Generalul avea în vedere o dispariție a Regelui și, în lipsa Moștenitorului, contra căruia nu arăta pasiunea feroce a liberalilor, el se gândia la o regență care să nu fie marcată de o ambiție personală și să nu facă jocul nimănui de la spate, preferind onestitatea, spiritul drept, iubirea pentru fiul său a principesei Elena, de care-i vorbiam.

Pe regele Ferdinand nu l-am mai văzut decit odată la Academie după înscăunarea regimului Averescu. Trezindu-mă de la un academician la altul, s'a oprit și la mine. Cum țineam mina pe o carte, m'a întrebat ce este. Era un manual de istorie germană și am explicat-o astfel: „E o istorie din care se vede cum strămoșii Maiestății Voastre știa răsplăti pe aceia cari-i serviseră cu devotament“. O audiență n'am cerut; de ce s'o fi făcut, odată ce eram așa de puțin amestecat în politica dominată de sfătuitoarii lui, cari nu erau totdeauna și cei mai buni prieteni și cei mai cu grijă de interesele țerii? La ultima mea întoarcere din străinătate, am aflat că el ar fi dorit să mă vadă. Mă temeam însă că va fi ca să mă cerceteze despre relațiile cu fiul său, pe care, în împrejurări asupra cărora e firesc să nu divulg nimic, îl îndemnasem cu toată căldura unei vechi și sincere afecțiuni să revie în țară, cum era evident că însuși doria, dar lângă soția și fiul său, ceia ce era pentru mine un articol de crez pe care conștiința mea, nesupusă intereselor politice, mă împiedeca, și m'a împiedecat statornic, să-l părăsesc, și același punct de vedere l-am arătat totdeauna public, în cuvântări care s'au însemnat. Din această cauză, și numai din aceasta, am declarat d-lui Hiotu că nu doresc să fiu primit, dar i s'a raportat Regelui, a cărui stare de sănătate mă durea, — și încă din Septembrie al anului precedent întrebasesm pe președintele de Consiliu de ce nu se consideră boala în toată gravitatea ei —, că eu n'aș dori să-l văd, din sen-

timente rele față de acela lângă ale cărui suferinți stătu-
sem atît de adese ori, și cu așa de puțini din aceia care
acum se aflau în jurul celui greu bolnav,

Mă întorsesem abia de la un foarte vioiu congres al
Ligei la Tirgul-Murășului, oraș ținut admirabil de un
primar secuiu, unde văzusem unul din cele mai fru-
moase conducte etnografice, cu toate datinele noastre
vechi, organizat de căldurosul Român și credincios prie-
ten politic, protopopul Cîmpeanu, cînd d. Hiotu m'a
cercetat din partea Regelui, despre care știam că e extrem
de slăbit, abia putîndu-se ținea pe picioare pentru a-mî
cere să intru într'un Ministeriu național, căruia, vădit,
voia să-i lase țara în samă după apropiata sa dispariție,
privită de el cu un admirabil stoicism. I-am făgăduit că, ori-
care ar fi dorința Suveranului, sint gata să contribuie la
îndeplinirea ei, și, pentru a pregăti publicul, a doua zi
chiar am publicat în foaia mea un articol în care arătam
imperioasa nevoie a unirii tuturor puterilor politice. Peste
cîteva ceasuri mi s'a comunicat confiscarea „Neamului
Romănesc“, cum se făcuse, de altfel, și cu alte ziare, din
ordinul d-lui Goga, care credea foarte serios că dicta-
tura sa, de mult dorită, a și început.

Am căutat fără zăbavă pe d. Hiotu pentru a-l întreba
dacă în adevăr mi-a propus din ordinul Regelui să intru
într'un cabinet de concentrare națională. Mi-a cerut să
întrebe întăiu pe Suveran ca să-mi poată da asigurarea
oficială de care aveam nevoie pentru a pretinde satisfacția
ce mi se cuvenia. A doua zi am avut răspunsul, fi-
rește afirmativ. Generalul Avenescu și-a exprimat regrete
la telefon și m'a căutat acasă, pentru întăia oară, expli-
cîndu-mi cum i s'a arătat dorința regală, pe care n'o cre-
dea că e așa de hotărîtă și că trebuie să aibă urmări imediate.
Încă odată președintele de Consiliu mi-a părut un om
cu cele mai bune intenții,—fără planurile de dictatură care
i se atribuiau și care influențaseră la Scroviște pe re-

galul bolnav —, cu un spirit de multă chibzuială și o inimă simțitoare la sentimentele bune care i se arată.

Îi recomandasem ca, la invitarea, pe care o avea în vedere, a șefilor de partide, să ia măsura de prudență de a-i aduna pe toți împreună și de a li cere să puie în scris răspunsul lor la oferta de colaborare, pe care generalul, cu multă părere de rău, ajunsese a o accepta.

M'am dus la ceasul arătat, dar nu venise nimeni decît d. Cuza, foarte bucuros că se recunoaște în sfîrșit „Liga“ sa, care făcuse atîta zgomot și cîștigase, prin metode pe care nu le pot întrebuița, oricît ar fi să pierd, aderenți numeroși, și cu o importantă represintare în Parlament, — și se înțelege ușor că nu i-o invidiam. Ceilalți, orî nu dăduseră niciun răspuns, ca Brătianu, care făcea toate sforțările pentru a grăbi ceasul unei noi dominații, acuma fără un rege de care să se lovească une ori, fie și foarte rar, ci cu o regență în care credea că președintele Casașiei, Buzdugan, îl va urma, iar de Patriarh și de prințul Nicolae, orice ambiție ar fi la spatele lui, credea că nu trebuie să se teamă, orî, ca d. Maniu, care, încremenit în „constituționalismul“ pe care se vede că l-a învățat la Facultatea de drept din Budapesta, căci altă țară nu cunoscuse decît ca ofițer cesaro-regesc, cerea garanții de neutralitate în vederea unor alegeri libere. Nici unul, nici altul nu admiteau că invitația nu era la generalul Averescu personal, ci la presidentul Consiliului, pentru a discuta împreună asupra impasului în care boala Suveranului punea țara însăși. Așa de mult era stăpînit fiecare de interese înguste de partid și de preocupății pur personale, Căci altfel ar fi înțeles cu toții că un Ministeriu național larg conceput și onest alcătuit, cu gloria militară și spiritul de autoritate ale generalului, însușiri care erau o adevărată zestre comună, ar fi putut să presideze mult mai ușor la inevitabilul care stătea să se întîmple și ar fi putut soluționa, în sensul pe care-l arătasem la Paris, — și

aceasta cu toată atitudinea cutăruia din Ministeriu, care amenințase pe exilat dacă ar cuteza să se întoarcă —, chestia, foarte vie în sufletul oșterimii tinere și în inima poporului, a prințului Carol.

Peste câteva ceasuri numai, generalul Averescu putea să-mi anunțe, cu o mirare indignată pe care o împărtășiam și eu, numirea ca președinte de Consiliu a d-lui Barbu Știrbei, pe care în alte împrejurări îl avuseră în vedere și național-țărăniștii, cu cari întreținea bune legături, — și, atunci chemarea d-sale ar fi fost cu puțință, reputația sa politică și personală fiind întreagă. Mareșalul Palatului se presintase pur și simplu la Preșidenție, unde locuia primul ministru, cu un decret de numirea înlocuitorului, cerind obișnuita contrasemnare, pe care cu un legitim sentiment de despreț a acordat-o imediat acela care de sigur că se putea împotrivi, oricât de mult s'ar fi asigurat liberalii de garnisoana din București. Mai târziu, eu, care am criticat această ușoară părăsire a puterii înaintea unor intrigă al căror caracter se putea recunoaște ușor, mi-am putut da sama, înaintea acelei noi strangulări de seraiu, între două uși ale Palatului, că în asemenea împrejurări desgustul e atât de hotărîtor pentru oricine are mîndria unor fapte îndeplinite față de Țară și Coroană, încît împiedecă orice reflexie și taie orice puțință de a reacționa la ofensa care înlocuiește onesta și onorabila despărțire de Suveranul pe care l-ai ajutat cu tot ce ți-a fost prin puțință.

A urmat o noapte agitată, în cursul căreia se vorbise totuși de rezistențe, de măsuri extraordinare pentru a le împiedeca. A doua zi, șef al unui Cabinet în care erau și liberali și țărăniști, dar de clasa a doua, — șefii stînd de pîndă, — dar și d-rul Lupu, firește grăbit, d. Știrbei mă întreba prin simpaticul, amabilul prefect de poliție generalul Nicoleanu dacă mă poate vedea. I-am răspuns, pe tonul ce se impunea, că nu-l pot primi. Carta de vizită a omului

de încredere al dinastiei, care aştepta pe prag, n'a avut mai multă influenţă decît stăruinţa şefului poliţiei; servitoarea mea l-a încredinţat că în adevăr nu mă poate vedea.

Am asistat apoi la harţa de fiecare clipă între miniştri cari se urau între ei şi n'aveau niciun sentiment şi nicio stimă pentru un conducător răsărit prin surprindere, mulţămită unor uneltiri personale pe dreptate osîndite de conştiinţa publică. S'a învederat, în această formă, cea mai periculoasă şi mai imprudentă, că astfel de combinaţii, ieşite din motive oricît de laudabile, ca dorinţa, veche, a Regelui de a strînge pe toţi la o mare operă comună — şi ce nu se putuse face în jurul sănătăţii sale credea că s'ar putea dobîndi în jurul unui pat de agonie —, nu pot reuşi într'o societate atît de puţin solidară şi de slab dispusă la sacrificiu. Supt Carol I-iu lucrul ar fi putut izbuti, dată fiind marele prestigiu al unei regalităţi care în manevrarea partidelor nu se lăsa condusă, izolată cum era de orice legături, făţişe sau ascunse, cu oamenii, de alte consideraţii decît aceia de a menţinea un solid echilibru politic între partide, escludînd, chiar cînd era vorba de un talent, de o popularitate ca ale lui Take Ionescu, orice strecurare a grupărilor de clientelă, orice asalt al personalităţilor de sine stătătoare, sistemul vechiu engles servîndu-i de normă; dar bunătatea lui Ferdinand I-iu, aplecarea spre sentimentalităţi, dispoziţia de a se lăsa neconţinut influenţat de familia sa şi de prietenii familiei sale, şi nu mai puţin criticabila pornire spre intrigă şi curse contra oamenilor pe cari-i ţinea la putere, făcea ca asupra portofoliilor ministeriale sa fie o continuă rîvnire pătimaşă, cu întrebuintarea forţelor oculte de la Palat, fiecare crezînd că pe alte căi decît ale luptelor politice făţişe se poate ajunge a governa. Resultatul combinaţiei din Maiu a fost deci acela care se putea aştepta: hărţuit din toate părţile, ameninţat, teriorisat, omul de bun simţ şi de mare rezervă

care e d. Știrbei și-a dat samă că a governa astfel ar fi o greșeală mai mare decât aceea de a fi primit în astfel de împrejurări și supt astfel de auspicii. De altminterea ne-scrupulosul său cumnat, Ion Brătianu, care uitase câte îndatoriri îi făcuse trecerea la Curte a „prințului“ era gata pentru a-i prezenta, ca în vechea Romă la ceasurile de supremă desperare, sabia în care să se arunce.

Brătianu a redevenit deci, dar numai în aparență, chiar dacă-i rămăsese din colaboratorii d-lui Știrbei energia fără astîmpăr a d-rului Lupu, și dacă oameni de la mine, avînd datorii pe care nu voiseră să le ușureze altfel Banca Națională sau așteptînd de la un stăpin bogat sim-bria pe care de ani de zile ar fi dorit-o de la cel veș-nic fără mijloacele budgetului, trecuseră cu oarecare zgomot la dînsul, făgăduînd poate unei bune credinți, pe care pe departe n'o puteam crede așa de naivă, că eu însumi voiu urma pe fugarii ce mi-o luaseră înainte. Deci, fără ca o astfel de schimbare să găsească fie și cea mai slabă aprobare a opiniei publice, un nou regim al liberalilor, storși de puteri prin guvernările pe care le smulseseră una după alta de la Regele aservit lor cu totul, începea, întrebunînd, viciu care se va perpetua la dînșii, aceiași oameni d'inainte de 1914, de la cari nimeni nu putea să aștepte nimic.

Ei, cari votaseră „legile organice“, pentru care se crezuseră singurii chemați, nu mai aveau niciun punct de program. Rostul lor era însă îndoit, și negativ în am-bele privinți: să împiedece venirea la putere a național-țerăniștilor, cari adueau cu dînșii localism și spirit de clasă, ambele foarte primejdioase pentru noul Stat ce abia se închea, și să menție măsura, de mult timp regretată, prin formula destăinuită apoi de generalul Averescu, pe care o luase Regele împotriva Moștenito-

rului de tron, cu ajutorul, și spre cel mai mare folos, al lui Ion Brătianu.

Și într'o privință și în alta, atitudinea lor a fost și mai hotărâtă după ce Ferdinand I-u, în Iulie, a închis ochi.

O prigonire fără reserve și fără ascunsuri s'a îndreptat deci în alegeri contra tuturor acelor cari erau bănuți că au simpatii pentru Prinț și contra rivalilor, atit de temuți, cari, din partea lor, erau hotărâți, contind și pe unele legături în regență, să întrebuinteze toate mijloacele pentru înlăturarea „hoșilor de urne“, a „usurpatorilor“ și a „tiranilor“. De atunci înainte, timp de mai multe luni de zile, o adevărată urgie s'a deslănțuit contra adversarilor, Ion Brătianu crezind că în sfârșit a venit momentul cind nimic nu-i va mai sta în cale și el va putea să guste stăpînirea deplină, fără niciun scop de atins, ci numai pentru voluptatea de a-și ști toată lumea supt picioare și de a putea să-i apese cit vrea el de greu.

Mi s'a interzis, supt' censura aspră care se introdusese, și publicarea la moartea Regelui a amintirilor despre ceasurile bune și ceasurile mari pe care le trăisem cu acela care a fost dus la mormint în mijlocul unei revol-tătoare indiferențe, mergind până și la cei mai de aproape ai lui, și cu o impie negligență, de pe urma căreia, mormintul din Argeș nefind pe deplin terminat, sicriul a fost lăsat în marginea groapei. Mai târziu numai, au putut să apară acele rinduri de înduioșat ultim omagiu. În alegeri eram cuprins în lista oamenilor cari nu trebuiau să iasă : adăugîndu-se teribila lege electorală a lui A. I. Constantinescu, n'aveam nici mijloacele bănești necesare ca să ni asigurăm miserabilul de doi la sută pe țară pe care ea îl pretindea. Pentru întăia oară deci, după vechea silă cu baioneta a lui Marghiloman și după refuzul de a candida supt ocupația străină, n'aveam un loc în Cameră. Am căpătat unul mai târziu numai, toate partidele învoîn-

du-se să nu-mi opuiе contra-candidat, în cercul de la Ismail, unde se pare că oneștii Bulgari de acolo și-au dat samă pe cine votează și mi-au păstrat simpatii pe care n'am avut prilejul să le întrebuițez.

Mai mult decit oricind doriaм acum de acel contact cu prietenii din Apus, cari mă mingiiaseră și mă susținuseră continuu, față de cite avuseм să sufăr de la ai miei. Înainte de a mă îndrepta spre Paris în cele d'intăiu zile ale anului 1928 am primit, într'o aspră și intunecată zi de Decembre, cînd stam să ieau trenul pentru a-mi face ca de obiceiu lecția obișnuită la elevele mele din Valenii-de-Munte, vestea, cu totul neașteptata, ca Ion Brătianu, bolnav de gîlci de citeva zile, a murit de pe urma operației desperate facută în ultimul moment pentru a-i salva viața.

De și chemat înapoi la București de regența, nu m'am grabit. La ce puteam fi bun, așa cum eram, parasit de atîția dintre ai miei și despărțit și de activitatea parlamentară, iar, în afară de aceasta, așa de profund desgustat de ceia ce văzuseм de o bucata de vreme? Vintilă Brătianu a venit să mă vadă, desolidarisîndu-se de la început de persecuția căreia îi fuseseм supus cînd nu el era acela care purta răspunderea; mi-a declarat franc că nu simte nevoia vre unui concurs, ca nu de aceia a venit la mine, dar, cum vorbeam de Institutul de bizantino-logie pe care-l făgăduise și pentru care nu varsase niciun ban, mi-a strecurat ispita, pe care am raspîns-o cu indignare, că multe lucruri s'ar putea face pentru instituțiile mele dacă, în chestia Prințului, măcar acuma aș fi dispus a face concesiile la care, a doua zi după moartea regelui Ferdinand, mă arătasem cu totul protivnic.

În adevăr exprimasem Prințului, cu care nu era voie să se întreție vre-o legătură, condoleanțe pentru moartea părintelui său, pe care a regretat-o adînc, cerînd voie

să asiste la înmormintare și trimetînd coronița de argint pe care în timpul serviciului divin am văzut-o depusă pe lespele, — un foarte frumos articol al său într'o revistă franceză cuprindea cea mai adevărată caracterizare a sufletului nobil care dispăruse. Primisem și răspunsul telegrafic la cuvintele mele. Tineri cari se încălziau de un „carlism“ sincer îmi vorbeau de o proclamație a aceluia care se considera ca regele de drept, revenind asupra declarației din Italia, care jignise așa de mult pe prietenii săi. Odată Cihodariu mi-a arătat o scrisoare a pretendentului prin care, după o veche idee a sa, se cerea conducătorilor de grupări cari aveau simpatie pentru o cauză așa de persecutată să arăte în scris că doresc întoarcerea sa, și n'am hesitat un moment s'o fac, scrisoarea mea fiind apoi vărsată la procesul Manoilescu.

Căci tinarul fost sub-secretar de Stat, care voia să scoata și ziarul de agitație „Craiu Nou“, se pu ese la dispoziția Prințului pentru a face legătura cu amicii lui din țara. Ion Brătianu, informat de aceste drumuri, dăduse ordinul să-l aresteze și, trimis la Jilava cu comuniștii, d. Manoilescu avea să fie judecat de un tribunal militar, în a cărui obediență se puneau speranțe care s'au dovedit ne întemeiate.

Procesul s'a desfășurat cu interzicerea oricarii publicității libere. A fost încă un prilej de examinare a conștiințelor. Unii, cari făgăduiau să se arunce cu tot avîntul în luptă, au lipsit, alții au îngăimat mărturii care nu puteau să-i compromită. Din partea mea, de și nu avusem de la Paris numai amintirile cele mai plăcute, de și așteptam o schimbare de atitudine, și față de familie, care nu s'a produs, n'am pus nicio rezervă în declarațiile mele. „Fiul cel mai mare al regelui Ferdinand“, calitate pe care nimeni nu i-o poate lua, are dreptul de a corespunde cu cine vrea și oricine are dreptul să mijlocească o asemenea corespondență: din partea mea aș fi făcut-o și

aș fi tras palme cui ar fi încercat să-mi scotocească buzunările. Acusatul, încheiam, are, ca și Prințul, mai multă iubire de țară decît atîția cari se ridică în contra lui.

Ofițerii tribunalului militar au achitat pe d. Manoilescu. Era o lovitură de moarte contra încercării de a supune o țară, cu tot ce cuprinde, unei sterpe dictaturi personale, supt masca unei guvernări constituționale de partid. Sen-sul însuși al regîmului lui Ion Brătianu era astfel distrus căci pentru ce alta se găsia el la conducerea trebilor, în dauna altora, cari măcar aveau ceva de realizat? Lovitura a trecut prin inima aceluia care se credea ajuns la culmea ambițioaselor sale aspirații. Boala de care se stinge cîeva e de multe ori forma medicală a unei prăbușiri morale.

Cu slabul, de și îndărătnicul Vintilă Brătianu, a cărui stare de sănătate îl făcea nervos, național-țerăniștii vor începe o luptă ca acelea care au desonorat viața politică a Ungariei și au adus însăși distrugerea Statului astfel atacat: Camera era o arenă în care și frunțașii opoziției întrebuițau mijloace de care se pot servi numai cei mai desmățați din agenții electorali, vechile Parlamente de boieri neputînd presînta un singur precedent. Se dădeau bătălii cu pumnii în jurul urnelor.

În acest timp căutam în străinătate clipe de odihnă pe care credeam că o merită ostenețile mele de un an întreg, unite cu tot ce poate lăsa pe suflet un an ca acela care abia se încheiase. Plecat în Februar la Paris, am vorbit despre „Franța din Cipru“, revenînd la vechile mele studii despre această țară de cruciată la care mă dusesese cariera zbuciumată, în urmărirea aceluiași ideal, a lui Philippe de Mézières. Astfel de conferințe, la care se vor adăugi, în anul următor, acelea despre Armenia Mică din Cilicia, și aceasta o formațiune de cruciată, pe care o stăpînea spiritul francez, formează în intenția

mea o presintare, nouă, a „Franciei dincolo de Franța“, despre care vorbiam cindva d-lui Doumergue, pe atunci numai președinte al Senatului, și vioiul, surizătorul, foarte cultul om politic frances recunoștea că așa ceva nu s'a făcut încă și mă îndemna călduros s'o încerc. De acolo am trecut, în Mart, prin Madrid, pentru călătoria în Portugalia, unde am regretat numai așa de puținele mele mijloace, pe care crisa momentană a reisului, răpede încheiată însă printr'o admirabilă mișcare patriotică, le crescuse foarte puțin: până astăzi frumoasele mănăstiri din locuri isolate mi-au rămas necunoscute. La întoarcerea târzie, am trecut și pe la Milano, vorbind la „Cercul filosofic“ de acolo: în toată Italia nu e oraș unde manifestările de intelectualitate să fie cerute mai mult și urmărite mai cu interes decît în această mare și inteligentă capitală a Lombardiei.

Mă vor ocupa în acest an și deosebite lucrări mai grele. În 1928 a apărut, fără a se fi luat măcar o notă la bibliografie în revistele pedagogice, unele cu un caracter aproape oficial, întinsa „Istorie a învățămîntului“, la a cării alcătuire, cu toată prețioasa adunare de material a lui V. A. Urechiă, a trebuit să lucrez așa de mult, din paginile ei reieșind continuitatea unor sforțări cu caracter de originalitate în acest domeniu. Patru conferinți despre istoria Angliei, cerute de societatea anglo-romină, au apărut în volum. Am păstrat nu numai conferințele mele de la Paris despre „cărțile populare în Sud-Estul Europei“, de care mă ocupasem întâiași dată, scoțînd și unele rezultate nouă, dar și ambele cursuri de la București: unul, continuare a seriei de „Cărți reprezentative“,—începută de multă vreme cu Sfîntul Augustin și scriitorii de la începutul evului mediu —, care trata despre cronicarii celei d'întăiu cruciate, celalt, menit să arăte care e de-alungul veacurilor sensul cel adevărat, în veșnică evoluție, al ideii de libertate (*Evoluția ideii*

de libertate). Începeam și cercetările cu privire la portretele domnești, din care în curînd era să dau o bogată colecție.

În sfîrșit reveniam la Teatrul Național cu o dramă în versuri, *Cleopatra*, în care opuneam legendei unei ispititoare femei stricate, — fermecătoarea de la Alexandria, pe care a răpus-o glacialul despreț al lui Octavian a doua zi după brutalele îmbrățișări ale lui Antoniu —, pe mindra păstrătoare a ideii imperiului universal, așa cum o formase și menținuse în cîteva milenii Orientul pentru ca s'o primească geniul militar al lui Alexandru-cel-Mare. Pentru întăia oară nu mi s'a refuzat o caldă recunoaștere, în care doar dacă s'a amestecat cirteala unui fabricant de piese spectaculoase, pe care totuși în clipe grele îl ajutasem decisiv pe lingă Take Ionescu ca să primesc asigurarea că „Albanesul moare la pragul binefacătorului său“. În traducerea italiană, sub titlul „*L'ultima delle dee*“, profesorul Ezio Levi a găsit cuvinte pe care le-am simțit adînc despre această încercare de a ridica Orientul cu tradițiile lui fără capăt de lungi în fața tinerelor improvișajii ale Occidentului, și realizînd astfel pe o idee nouă și fecundă o operă vie. Încă odată aveam să mulțămesc succesul piesei, insuflețită de vigurosul talent al d-rei Țopa, vechilor simpatii ale omului de inițiativă și energie, revenit la direcția Teatrului Național, d. Mavrodi.

În vară, congresul de istorie de la Oslo, întăia întîlnire a tuturoră după zguduirea marelui războiu, m'a făcut să întîlnesc colegi germani ca d. Brandt, „austrieci ca d. Dopsch. Presidat, comandat, as. putea zice, de maniera tare, inexorabilă, pe care am regăsit-o și la adunările anuale ale comitetului internațional, a d-lui Koht, cel mai important istoric al Norvegiei, congresul a fost foarte mult cercetat: au venit și Ruși, de ambele spețe, purtîndu-și războiul prin foile locale, d. Rostovțev, așezat.

la o Universitate americană, fiind în fruntea emigraților. Dar mai ales am cunoscut cu acest prilej o țară cuminte, așezată, de o democrație senină, fără aparente conflicte de clasă. Era în August, când încă nopțile sînt transparente și prietenoase și Marea, care se zbate între fiorduri, cu totul limpede. Ca și la Belgrad, Romîni și-au avut accidentul de automobil, din nenorocire fără urmări grave. În cursul recepțiilor, am văzut pe regele atît de „cetățean“ și pe imperioasa-i soție, o princesă de Anglia. De acolo cu d. Karagea am mers la Stockholm, pe care l-am putut vedea din nou, și acuma în tot răgazul, admirîndu-i tesaurele de artă populară și oprindu-mă cu mirare înaintea încă unei sabii de-a lui Vodă Brîncoveanu.

Întimplarea a făcut să fiu ales tocmai în acest timp decan al Facultății de Litere, unde nu credeam să pot avea vre-odata oarecare influență asupra unor colegi lucrînd prea adese ori după legături politice sau după capricii personale, discuțiile fiind aproape imposibile și din cauza tonului scazut pe care-l întrebuița cite un Mihail Dragomirescu, descoperitorul cunoscut al unei „științe a literaturii“ care ori nu e nimic ori un simplu capitol al esteticei; pentru acesta, între cereri de scuse și oferte de colaborare, presintări de volume și alte dovezi ale unei mari stime și unei sincere afecțiuni, eram de mult, de și sporadic, obiectul celor mai ordinare pamflete, lucru de neînțeles la un profesor deprins să umble cu lucrurile frumoase și să cutreiere seninele regiuni superioare ale cugetării. Regulamentul mi-a impus să fiu decan provisoriu și am constatat nu fără uimire că stăpînirea de sine și buna creștere pot duce totuși la bune rezultate și într'un mediu așa de obișnuit cu alte procedări. De aceea n'am refuzat cînd voturile s'au îndreptat spre mine, și am strîns chiar mina, oferită cu o electorală francheță, a colegului meu

sus pomenit, care pe urmă va publica despre mine și familia mea, în inegalabilul pamflet „Ordinea“, articole cum nu s'au scris despre cel din urmă miserabil.

Am încercat în acele câteva luni de conducere lucruri îndrăznețe care mie mi-au reușit, dar n'am putut, din nenorocire, să le las moștenire, când am trecut, cum se va vedea, la rectorat, și urmașilor miei.

Am crezut, anume, că s'ar putea o adevărată colaborare între profesori, de unde ar fi ieșit și o puternică influență asupra unei studențimi așa de agitate. Mese comune au fost puse la cale pentru a se întâlni și a-și vorbi oameni cari de multă vreme vorbeau de la aceeași catedră, luau parte la aceleași adunări și de fapt nu se cunoșteau de ajuns ca să-și dea sama fiecare că și la alții este, supt toate raporturile, ceva de găsit și de utilizat. Mă gândiam și la relații prietenești între familiile profesorilor, și, la rectorat, invitându-i seara în birourile mele, am socotit că ajung la rezultate durabile, cele d'întăiu fiind pline de speranțe.

Pe de altă parte trebuia înfrînat spiritul nesuferit de anarhic al elevilor noștri, între cari însă de la o vreme se desemna opoziția la agitații din partea celor mai înaintați în studii și cari, iubind știința, ocupați de lucrările lor, se gândiau serios și la carieră. Am convocat pe președinții societăților și, vorbindu-li, am găsit în inimile lor un răsunset care m'a încurajat. Când a venit ziua „serbării studențești“, — și atunci reîncepeau de obicei turburările, provocatorii mergînd prin săli ca să împiedece cursurile, și până la bruscarea profesorilor, incapabili de a-și afirma cu energie autoritatea —, am anunțat o serbare de un alt caracter : comemorarea întemeierii de către învățatul boier Constantin Stolnicul Cantacuzino, în Domnia, începută la Decembre 1679, a fratelui său Șerban-Vodă, a primei școli superioare din București, o Academie ca aceea de la Padova, unde învățase el, deci, de fapt, o Fa-

cultate de Litere. M'am bucurat adînc văzînd că sala era plină. La noi, la Litere, cel puțin, revirimentul către buna ordine și ținuta inteligentă se produsese, și el a urmat și mai departe, în ciuda uneltitorilor interesați.

M'am incredințat că drumul cel bun e totuși acela către inimile acestor zgomotoși războinici, cari sînt de fapt niște copii și, dacă te uiți cu luare aminte și cu părintească iubire la dinșii, niște copii *buni*.

I-am căutat și în căminurile lor, și am găsit acolo condiții materiale și morale în adevăr îngrozitoare. Cîteva numai din recunoașterile și constatările mele vor arăta cită nepăsare fusese până atunci din partea aceloră cari trebuiau să li poarte grija.

În cutare din aceste adăposturi, am găsit o adevărată cetate, gelos păzită de agenții politicianilor cari cu scopuri demagogice creaseră căminul și-l lăsau de capul lui, mulțămindu-se să verse anual o sumă de chirie sau de întreținere, adesea mult timp zăbovită. Băieții și fete erau împreună, într'o desgustătoare promiscuitate, care răpia studentelor orice feminitate, orice grijă de trup, orice conștiință a demnității personale. Brăilenii erau aruncați cu grămada într'o veche clădire, loja portarului fiind locuința unei fete, pe care iarna o blocau zăpezile; sala de mîncare, într'o hrubă subterană, cu scările lunecos de murdare, avea fețe de mese neschimbate cu săptămînilor. Aiurea, într'o mare clădire, un fost grajd era sala de căpetenie, cu învoirea soției divorțate a unui profesor, directoare total neascultată, și se vedea sus cafasul vizitiului. La Ploieșteni, unde am venit la zece ceasuri noaptea, am găsit o infecție a privășilor care se prelungia în șirlăie prin antrete; fete și băieți erau despărțiți numai printr'o scară. Vechea școală ungurească din dosul Academiei, Romine cuprindea un cămin obișnuit așa, încît apariția autorității stîrnia zimbetele ironice și porniri spre războiu. Casa lui Pompiliu Eliad, închiriată pentru un asemenea

scop, nu mai era decît o ruină pingărită, în care tinerii fără căpătăiu dormiau târziu după amiază și răspundeau decanului fără să-și ridice capul de pe perină. Undeva în fundul străzii Știrbei-Vodă o locuință comună pentru amîndouă sexele era un infern de neorînduială și de stricăciune; în subsol, unde curgea apa pe pereți, un nenorocit se trudia să-și prepare examenul. La Gorjeni, am găsit etajul studenților cu totul gol: ei erau toți la colegile lor, și ocupația era așa de nevinovată, încît au fugit cu toții și cu toatele la singura mea apariție. Basarabeni și Basarabence trăiau împreună ca într'o cîrciumă necurățită cu săptămînițe, și costumul fetelor era indescrisibil. Doar un grup de Bucovineni foarte săraci, copii de țerani, își tocmiseră într'un pod cîteva odăi de o apostolică simplitate în care tot ei făceau, numai băieți, pe rîndașii și pe bucătarii. Iar ce am găsit la Buzoieni merită să fie povestit separat.

Bine înțeles nici aici nu erau despărțite sexele. Fiecare-și avea etajul, iar, jos, femeia de serviciu dormia pe un mindir neacoperit. M'am grăbit să caut fetelor o locuință, dar secretarul Universității, bruscat de partea bărbătească a stabilimentului, a primit răspunsul că unii și altele nu înțeleg „a se separa“. Cînd am venit însumi, — și acuma eram rector —, am găsit un front masculin comandat de cineva care-și încrucișa brațele pe piept a sfidare; la spate stătea sexul slab, încrezîndu-se în virtuțile luptătoare ale tovarășilor. Am făcut dintr'un gest să se lase în jos brațele napoleonic încleștate și am pus în vedere executarea în cîteva ceasuri a hotărîrii mele. A doua zi am dus și pe prefectul de poliție acolo pentru ca, în cas de împotrivire, căminul să fie evacuat cu forța. Rezistența a încetat, și fetele s'au mutat într'o frumoasă locuință a familiei Chițu din Aleia Renault, un student apărînd totuși un moment pentru control.

Am căutat să întemeiez pentru studente căminuri care

să le atragă prin posibilitatea unei vieți potrivite cu delicateța, oricât de brutalisată atita vreme prin viața împreună și lipsa de orice îngrijire și supraveghere, a sexului lor. În casa Chițu le-am îndemnat să-și împodobească paturile lor, să le încunjure cu fotografii și amintiri de familie, creîndu-și un colțisor de pietate și iubire, ca la Vălenii-de-Munte, al căror exemplu li-l scoțeam înainte. Li-am dat sfatul, pe care-l puteau primi de la un om de vîrsta mea, de a nu neglija ca până atunci cele mai elementare datorii față de corpul lor, și peste cîteva zile ele aveau altă înfățișare. Pentru a le încuraja li-am ciștigat marea onoare a unei visite din partea bunei și modestei princese Elena, care a adaus îndemnurile ei. Nu pot zice că am atins tot ce doriaam, fiindcă peste cîteva luni unele care-și mîntuiseră studiile voiau să-mi impuie rămîinerea lor și mai departe și un tată a pretins să se așeze și el acolo lingă fiica sa, neavînd altă locuință în București.

Într'o frumoasă casă a Primăriei în Strada Romană, pe care o refusase unul din generalii împrorietăriți în Capitală, am așezat un mare număr de studente, și o străină bine crescută în vechea Rusie a știut să facă din acest adăpost răpede mobilat prin îngrijirile bunului și credinciosului meu colaborator în multe lucruri, secretarul rectoratului, Ioan Farcaș, o casă plăcută acelor care, cu deplină cuviință și bună rînduială, ajunseseră a locui într'însa.

Alegerea la rectorat, după împlinirea lungilor ani de serviciu ai lui Pangratti, a cărui veche boală progresase așa de mult încît era aproape total orb—și Universitatea nu se putea să nu se resimtă de infirmitatea conducătorului ei în împrejurări așa de grele—a fost o biruință—întăia și cea din urmă, căci s'au luat toate măsurile ca ea să nu se repete, întrebuiîndu-se metode care se vor înfățișa mai departe — contra sistemului de a face să a-

tirne această situație, de un mare prestigiu, de luptele dintre partide care izbutiseră să acapareze mai pe toți profesorii. Colegul meu d-rul Angelescu a avut curajul să iasă din această practică nenorocită, sprijinind o candidatură care mi-a fost aproape impusă; unii dintre aceia cari credeau că pot primi o sarcină așa de grea s'au retras.

Nu mi-a fost ușor să presidez o lume de oameni atât de meritoși, dar cari erau prin conștiința firească despre propria valoare așa de refractari față de orice autoritate, chiar aceia care ieșea din dorința și din consimțământul lor. Ca și la Academia Română, fiecare înțelegea să vorbească oricind, oricît, de oricîte ori și acceptarea hotărîrii majorității li se părea un lucru deosebit de greu. Cînd era vorba de o numire, tabere de prietenie se formau care-și stăteau aprig față în față. Niciodată n'am făcut sforțări mai mari, nu mi-am biruit mai mult nervii fără a sacrifica nimic din ce datoriam situației mele decît în timpul cît am presidat pe colegii așa de greu de împăcat și de unit într'o liniștită acțiune solidară. Dacă am reușit în aceasta, o consider ca una din marile mele victorii.

Material, Universitatea era în cea mai rea stare. Ca decan la Litere, a trebuit să ieau măsuri care de fapt reveniau rectorului cînd am impus respect și grijă de curățenie valului studentesc care se năpustia pe o singură intrare, imbrîncind și tîrînd cu dinșii pe nenorociții de profesori pentru ca pe urmă să se reverse pe culoare, care deveniseră un adevărat loc de întîlnire și un fumoir, tineri ofițeri venind anume ca să inseleze o aventură „intellectuală”. Profesorii au căpătat la Facultate și apoi la Rectorat, intrare deosebită, culoarele au fost complet curățite, creînd studentelor o odaie de așteptare — a fost și de lectură, dar nu se cetia, și cărțile, revistele trimese de mine erau odios mototolite — și un mic bufet, în chiar localul Seminarului meu; servitorii, îmbrăcați cuviincios, recă-

pătaseră trecerea la care au dreptul cînd păzesc buna rînduială.

Trebuia acuma ca Universitatea să fie terminată, singurele aripile de la Științe și de la Litere fiind gata, fiecare, din nenorocire, în alt stil. La mijloc era Senatul, iar, vechea Facultate de Litere fiind de ani de zile în reparație fără să se poată înjgheba ceva, rîndul de jos fusese usurpat, de întregi decenii, de către Muzeul arheologic, ținut în cele mai proaste condiții ca pe vremea instalării lui Tocilescu, cu descărcarea obiectelor culese de pretutindeni.

Era într'un moment cînd jena Statului se manifesta tot mai puternică și se negocia cu greu un împrumut de stabilizare pentru care a trebuit să se facă și ultimele concesii de autonomie financiară până la marginea contractului străin așezat oficial, fățiș. Mi-au trebuit lungi intervenții foarte stăruitoare pe lângă ministrul de Finanțe, care era, cum se va vedea, după instalarea național-țerăniștilor, un om cu care păstram foarte bune relații, d. Mihai Popovici, și chiar pe lângă revisorul finanțelor noastre, delegatul bancherilor împrumutători, colegul parisian d. Rist, ginerele lui Monod și cunoscut mie din casa d-lui Bémont, pentru ca din suma destinată învățămîntului superior, ca pentru o „investire productivă“, să capăt nu mai puțin de douăzeci de milioane.

Am început imediat lucrul, ajutat de o comisiune, neplătită, de arhitecți prieteni și de neobositul zel al secretarului Farcaș. Cu mine nu se încăpeau zăbăvi: cum se încercau amînări supt pretext că nu și-a dat învoierea delegatul Finanțelor, am spus odată că-mi fac și patul la Ministeriu până ce mi se va servi rata. Am putut astfel să termin până la începerea cursurilor toate lucrările în aripa începută. Și, cu ajutorul inimosului decan de la Drept, tînăr la peste șaptezeci de ani, d. N. Basilescu, am avut și mobilă rectoratului, în care s'au putut ținea cu demnitate cele d'întăiu ședinți ale Senatului universitar.

Senatul am izbutit să-l mut încă de la intrarea mea în funcțiune, puind în vedere noului președinte al Consiliului că, la deschiderea Universității, mă voiu prezenta în fruntea studenților pentru a ni relua ce era al nostru și ni fusese răpit ca pentru scurtă vreme pentru ca apoi această miserabilă situație să se eternizeze.

Pentru a se face și aici, unde s'a așezat Facultatea de Drept, Teologia fiind instalată în noua clădire, schimbările trebuitoare, am creat un timbru universitar care a produs sume însemnate și aveam în vedere și alte mijloace pentru ca să ajung la isprăvirea deplină a clădirii. Odăile mucedu și pline de paraziți ale corpului de gardă al Senatului serviseră întâiu, cu totul refăcute, pentru birourile rectoratului și au primit apoi Seminariul meu de istorie, până ce ele i-au fost luate dăunăzi fără să fiu măcar întrebat.

Răminea Museul, dar pentru a-l scoate din uritele, întunecatele lui tainițe, trebuia să am o putere pe care mai târziu numai mi-au dat-o împrejurările, îngăduindu-mi astfel și această din urmă prefacere.

Pentru a da o idee de ce moștenisem trebuie să adaug că însăși curtea Universității era un deposit de murdării și că mi-au trebuit repetate intervenții personale pentru a face să se curățe ce rămăsese de la clădire și ce se adăusese prin reaua gospodărie care ne deosebește în orice aproape.

Am ajuns astfel ca o lume care credea că mă batjocurește vorbind peste umăr de „idealism” și de „vișător” să recunoască opera îndeplinită de cineva pe care numai sărăcia statornică îl împiedecase de a face și el ceia ce din generație în generație, pe pământul lor, în negoșul lor, făcuseră înaintașii de pe urma cărora au rămas clădiri care țin și până astăzi și urmele statornice ale unei activități care s'a prelungit de-a lungul vremurilor.

Cu aceasta am ajuns însă departe de acel an 1928, în

care era să se petreacă marea schimbare de regim, instalându-se stăpînirea, bănuitoare și egoistă, a unor oameni fanatici de idei împrumutate și grăbiți să le prefacă imediat, cu orice preț și cu orice risc, în realități românești pe care și le închipuiau solide ca granitul a doua zi după gestul satisfăcut cu care le creaseră.

Încă din anul trecut, generalul Averescu îmi scrisese cîteva rînduri amabile care mă îndemnav la o colaborare, arătînd că, față de pretențiile enorme ale așa-numitei politice de mase, — ca și cum „masele“ în ele înseși, neinsuflețite de la sine și conduse de oameni cari n'au destul suflet pentru dinșii chiar, ar putea să însemne ceva în desvoltarea vieții acelei unități morale care e, mai presus de toate, un popor —, grupările noastre, înțelegătoare, prevăzătoare și moderatoare, pot încă să aibă un rost și să aștepte o chemare. Am răspuns cu prietenia firească la această invitație, fără îndoială cu totul sinceră, și în toamnă am avut mai târziu și plăcerea de a primi în casa mea de la Văleni pe general. De atunci legăturile nu fuseseră însă reluate, mai mult din cauza îndelungatei mele lipse și din vina împrejurărilor. În gîndul meu, și pentru motive care n'aveau a face cîtuși de puțin cu preocupării personale, neputîndu-mi trece prin gînd că aș putea presida pe un om mult mai în vîrstă și care fusese de trei ori președinte de Consiliu, nu putea fi vorba de o fusiune, ci numai de o onestă colaborare. L-am revăzut pe șeful Partidului Poporului numai la procesul d-lui Manoilescu.

Ceia ce a împiedecat încă de atunci o înțelegere pe care o doriau mulți dintre prietenii rămași în jurul meu erau și stăruitoarele oferte ale național-țeraniștilor, cari, atît timp cît aveau în față puternica și temuta amenințare a sumbrului Brătianu, despre care știau că nu-i iartă și nu-i suferă, erau foarte concilianți. În ajunul chiar al dispariției, atît de neașteptate, a omului care părea încă

așa de voinic, am încercat o înțelegere între toate elementele opoziției, și, după prudentul meu obicei, printr'o scrisoare adresată și generalului și d-lui Maniu. Cel d'întăiu era gata de o înțelegere ca aceia care, cu doi ani în urmă, adusese victoria la alegerile comunale și căderea regimului liberal. Resistența șefului ardelean a fost însă absolută : nu se încrede în general. Ne-am oprit la acest răspuns și n'am mai lucrat nici în partea cealaltă, de unde, de alminterea, nu mi-a venit nicio nouă ofertă. Și în această tabără disciplina începea să fie foarte slăbită. În ce privește pe național-șerăniști, era evident că ei nu înțeleg a-și lua niciun angajament, siguri de cel mai important, de singurul hotărîtor dintre regenți, Buzdugan, fostul liberal, care totuși asigura că nu înțelege a se lega de niciun partid, și astfel ei credeau că viitorul li e pe deplin asigurat fără niciun concurs. De numele meu se făcea însă us la orice ocazie potrivită, și gura păzită a d-lui Maniu însuși a lăsat să se audă la o întrunire din Iași, în Ianuar 1928, un bine primit „Trăiască Iorga“.

La întoarcere, în ultimele zile din Mart, am găsit furtuna care părea că amenință să dărime și să iea cu dînsa orice. D. Maniu se vedea la 1848, iar liberalii i se arătau ca niște Unguri, dușmani din naștere, prigonitori de veacuri, contra cărora era dator să îndrepte o formidabilă artilerie de tunuri de cireș. Oameni cu simțul realităților, ba cite unul, ca simpaticul avocat Mirto, capabili de ironie, erau siliți să urmeze această archeologie politică, în stare să miște lumea în Ardealul rămas încă naiv și încrezător, legat de o ideologie de mult perimată. Guvernul era pus „în afară de lege“, orice fiind îngăduit față de usurpatori, „legiunile“ șerănești se vor aduna, cu „tribunii“ lor, cari erau altfel, în viața obișnuită, băieți de treabă, și se vor îndrepta spre București, nu cu puterea locală a unui partid ca oricare altul, ci cu însăși „națiunea română“ de

peste munți, care la București va opune strinsorii de clubiști din Dealul Mitropoliei o adevărată „Adunare Națională”, cu președinte, cu birou, cu un regulament, dar, din nenorocire, fără diurnele care la nevoie se puteau lua de dincolo, de la „hoții de urne”.

Era de sigur în această acțiune complect demodată, bună de spectacol istoric la Arenele Romane, cu d. Maniu călare în fruntea unor oști de reconstituire archeologică, și, la unii, un oarecare grad de sinceritate; trebuie să se recunoască însă de oricine că la cei mai mulți, poate cu însuși șeful, era o simplă mașină de demagogie, pentru țerănimea ardeleană și pentru cine ar fi dispus să se sperie la București. Ca punct final, și absolut decisiv, al meșteșugitei înscenări era să fie — aceasta se și spunea prin șoapte lesne-crezătorilor — coborîrea din avion a prințului Carol, întrebuițat, ca și toți ceilalți, pentru reușita loviturii.

Tot instinctul meu de ordine, toată iubirea mea față de o țară care nu trebuie primejduită pentru înguste scopuri de partid și pentru satisfacerea unor trufii personale, tot simțul meu de critică și de decență în manifestările publice se ridica împotriva acestei periculoase arlechinade. Pe de altă parte, nu înțelegeam ca atitudinea mea să ajute la consolidarea unui regim a cărui stirpiciune, în lipsa de oameni, în goliciunea de idei, era evidentă.

Lăsînd deci regenței hotărîrea în ce privește o succesiune care nu putea zăbovi și pe care, recomandînd răbdare național-țerăniștilor, Buzdugan o voia pașnică, dar, în același timp făcîndu-mi datoria, îndeplinită și la consultarea din Novembre 1927, de a afirma că nu se poate trece asupra popularității, de orice origine și de orice caracter ar fi, a supușilor noului Avram Iancu, am făcut, odată cu nezguduitul refus de a merge și eu la Alba-Iulia, declarația că „recunosc partidului său dreptul de a fi valorificat într'un viitor guvern cum va înțelege re-

gența". Răspunsul nu cuprindea niciun angajament, și firește mi se întăria tot mai mult convingerea că o colaborare cu astfel de oameni nu e cu putință, rămânând ca, dacă vre-odată împrejurările o vor cere, să încerc metodele mele pentru a da țerii o guvernare cu totul deosebită ca tendințe și înfăptuiri.

Din fericire, „masele” din Ardeal s’au mulțămît să aplaude pe oratorii extraordinar de încălzîți și să ia cu asalt, fără plată, trenuri care duceau acasă, în același timp cînd se striga cu toată convingerea : „la București”, și mai aproape nu. Cînd, peste cîteva săptămîni, am mers în Ardeal pentru o manifestare culturală, n’am găsit nici cea mai mică urmă a vijeliei artificiale cu care se încercase prăbușirea revoluționară a regimului. Oamenii își căutau de nevoile lor și lumea nu se tînguia că „Adunarea” din București își închisese zgomotoasele ședințe, pe care nimeni în lumea politică nu căutase a i le împiedeca.

La întoarcerea de la Oslo, pe la sfîrșitul lui August, am regăsit frămîntarea, pe care n’o potolise nici căldurile verii. Se vorbea de o nouă încercare cu d. Știrbei, care era puternic susținut, din locul de unde ambiția de a domina nu putea să se manifeste fățiș. Se încerca și ciștigarea d-lui Maniu, pe care nu-l bănuiau cît e de inexorabil în cultul de sine însuși, pentru această formațiune, absolut imposibilă, și acesta era sensul darurilor făcute de regina văduvă, în numele soțului ei, șefilor ardeleni ai național-țerănismului. Liberalii făceau imposibilul pentru a împiedeca această zădarnică experiență, deschizîndu-mi și mie perspective de moștenire, la care împrejurările, atît de nouă, îmi permiteau, de sigur, să mă gîndesc. Alții din clanul lor erau pentru un guvern Maniu, dar cu miniștri străini cari să garanteze pentru colegii lor și să-i supravegheze de aproape.

Atunci generalul Averescu mi-a propus formal o în-

țelegere : fiecare din noi, dacă fusiunea, de care-mi vorbise din nou, nu se poate face, se va presenta regenței în cazul crizei de Guvern, arătînd că, dacă ar fi chemat să formeze Ministeriul, e sigur de concursul moral al celuilalt, chiar dacă n'ar fi să fie o colaborare pe banca ministerială.

È sigur că, în regență, măcar patriarhul, care-și păstra însă legăturile ardelenene, și prințul Nicolae doriau acel Ministeriu național pe care până în ultimul timp al vieții sale îl sperase regele Ferdinand. Dar hotărîrea zăbovia, și Guvernul, căruia i s'a îngăduit presidarea serbărilor comemorative de la Constanța, care au dat, ca și cele de la Chișinău, cu citva timp înainte, dovada buneii pregătiri a armatei și au provocat un moment de solidarizare națională, credea să o mai poată duce o bucată de vreme. Dar peste cîteva zile i se comunica într'o formă aproape brutală necesitatea de a se încheia o agonie prea lungă după ce prin Ion Brătianu dispăruse însuși principiul lui de viață.

În momentul chiar cînd, despărțindu-mă de la masa pe care mi-o oferiseră, mie și alor miei, ca unor colaboratori de mîine, prietenii generalului Averescu, pentru a pecetlui astfel public legătura, mergeam la Mitropolie, unde erau adunați pentru consultații membrii regenței, am întîlnit pe unul din nepoții cu numele de Boilă ai d-lui Maniu care venia să-mi ofere ce vreau, ca locuri în Parlament și pe banca ministerială, dacă aș fi în stare să-mi calc cuvîntul și să-i recomand pe dînșii. Își poate închipui oricine care a fost răspunsul meu.

Aduceam cu mine un memoriu scris, care trebuie să fie și în hirtilele mele și în Archiva Regenței, dar pe care neregăsindu-l, nu l-am publicat niciodată ; după cit imi aduc amînte, erau prevederi în ce privește guvernarea național-țerăniștilor, cari nu formează măcar un partid în adevăratul înțeles al cuvîntului, ceia ce s'a adevărit.

Prințul Nicolae era indignat de rezistența d-lui Maniu la orice propunere care n'ar cuprinde dominația lui absolută fără nicio condiție și fără nicio rezervă, ca un biruator care nu e dispus să discute și să facă tranșacție cu nimeni.

Cum regența eră totuși de părere că singurul regim care se impune, mai ales în vederea greutăților împrumutului de stabilizare, neconținut amînat din cauza pretențiilor draconice ale bancherilor, era unul de mai multe partide, s'a recurs la d. Titulescu, sosit anume la București din petrecerea sa în străinătate ca ministru la Londra, după ce fusese, despărțit de Take Ionescu, colaboratorul generalului Averescu. Omul sigur de marea misiune care-l așteaptă în viața poporului său și încredințat că oricine are datoria de a-l ajuta întru aceasta ca un șef impus de geniul său diplomatic și politic, pe cînd acest răsfațat n'a fost niciodată dincolo de marginile unui avocat de talent, s'a dus la fiecare ca să-i ceară o adesiune absolută, și firește unul i-a pretins una, altul alta. Cu mine, de o amabilitate forțată, s'a înțeles ușor: n'am de ce să-l ajut, n'am de ce să-l combat.

Răminea deci inevitabilul: d. Maniu — nu național-țeraniștii ca atare, ci d. Maniu, pentru care această grupare artificială nu era decît un instrument, dar unul de care n'a știut să se servească la Guvern istețul uneltitor de opoziție. În jurul său a strîns cit mai multă lume, până la douăzeci și unul de miniștri — iar eu apucasem abia șapte cirmuitori — numai pentru a potoli poftetele și a măguli vanitățile, dar intenția era aceia a unei tăcute și ascunse dictaturi iacobine, umbra lui Robespierre, de care, de altfel, de sigur nu auzise niciodată omul care nu cetește nimic, așezîndu-se lîngă atotputernicia lui. Urletele străzii, cu tot felul de rîndași cari socotiau că a sosit ziua lor, salutau această înscăunare domnească, și spectacolul acesta, unit cu formidabila îmbulzire de la clubul din

Calea Victoriei, de la Ministeriul de Interne, era de-a dreptul neliniștitor. Oricum, Capitala României nu mai văzuse niciodată un asemenea desmăț demagogic.

În ce mă privește, rămâneam, după neizbînda, care nu lăvăia în speranțe pe care avusem grija, cunoscînd oamenii, să nu mi le fac, cu și mai puțin decît înainte. O parte din prietenii miei, „indigna i“, — până la necuviința în propria mea casă, ipocrisia, îndelung ferită, a d-lui Țoni vădîndu-se astfel, cinic și violent, în drumul spre învingătorii cari l-au lăsat „independent“, — s'au îndreptat aiurea fără să fi ajuns nicăiri la onorabila situație pe care, chiar cu merite foarte modeste, o avuseră la mine. Cu greu mi-am putut recăpăta locul în Cameră, luptînd cu urgența unei demagogii nebun deslănțuite, cu grija de a se ascunde orice amestec oficial. Decît la mulți dintre ai miei, am găsit însă omenie la membri ai noii Adunări cari nu puteau să uite fiecare prietenia sinceră de care se împărtășiseră atîta vreme de la mine și partea pe care o avusem în elaborarea părții cuminți a crezului lor, ca și în lupta grea care nu-mi folosise la nimic, dar contribuise așa de mult la ridicarea lor.

Astfel am plecat odată cu începutul anului 1929 la Paris, unde am început la Sorbona seria de conferințe despre Armenia Mică. Am întîmpinat acolo caldă recunoștință a coloniei armenesti, care a mers până acolo încît au preferat odată ascultarea mea serbătoririi patriarhului armean unit care sosise tocmai atunci: pe lîngă calitățile înăscute ale acestei energice rase era în aceasta și tot ceia ce o lungă și grea suferință produce, întreține și dezvoltă în sufletul omenesc, pe cînd la noi o soartă de o bucată de vreme favorabilă peste orice greșeli, fie și cele mai mari, crease o stare de spirit în care orice e frumos și bun e menit să se înece, permițînd cele mai zgomotoase victorii instinctelor celor mai rele.

În bănci se găseau Romîni cari mă vorbiau de rău ca unul care pompez mijloacele de călătorie și de la casa Blank și de la liberali și de la noul ministru de Instrucție, profesorul Costăchescu de la Iași, cu care n'avusem nimic în viață, dar în care voiu recunoaște tot mai mult un escelent gospodar, un adversar loial în politică și un Moldovean de pe vremea mea, plin de înțelegere și de simțire.

M'am întors răpede acasă, în toiul iernii, unde, dacă n'ar fi fost nervositatea d-lui Duca, gata să provoace o neplăcută scenă cu mine, și mai ales dîrzenia provocatoare a d-lui Madgearu, care pornise cu prefacerea totală a Statului român după ideile și ilușiile sale personale, ar fi putut găsi, dacă nu o adevărată muncă roditoare, măcar liniștea impusă tuturor de cumplita oboseală a atîtor frămîntări, violente până la paroxism.

Locul mîeu nu mai era împreună cu asociații din alegeri, prieteni ai generalului Averescu. Dacă unii din ei erau dispuși să-mi primească sfaturile, pasiunea d-lui Goga pentru ieșirea la iveală a împiedecat orice acțiune concordantă. Generalului i s'a presîntat o glumă a mea din cuvîntarea la Adresă, cu privire la nesiguranța, verificată și la aderenții săi tipăriți în regulă, a înscrierilor în orice partid, ca o răutate voită și ca o jîgnire peste care nu se poate trece. Era departe acuma ziua banchetului, cînd d. Anibal Teodorescu, coleg de Universitate, mă asigura că tot partidul îmi stă la dispoziție; ba era să vie chiar vremea cînd acest vorbitor obișnuit, de o deosebită distincție și eleganță, va osîndi în Cameră lipsa de „moralitate“ de care dădusem dovadă acceptînd să servesc Monarhia printr'o trecătoare presidenție de Consiliu... Nu va trece mult, și generalul va găsi expresiile cele mai neobișnuit de insultătoare pentru a califica

atitudinea mea politică. Eu însă n'aveam nimic să-mi reproșez nici față de alții, nici față de conștiința mea.

Nu era deocamdată mult de lucru în acest Parlament, al cărui rol reformator fusese anunțat cu atita emfasă. O oboseală vădită cuprinsese pe toată lumea, și în afară de incinta Adunărilor. Numai astfel se poate explica interesul cu care, citva timp, s'a urmărit apriga luptă a doctorului Lupu în chestia datei serbării Paștelor, schimbată cu o imprudentă grabă, care era menită să aibă până azi urmările triste ale unei adevărate schisme, de un Sfint Sinod complet dominat de Ardeleni. De altfel grija imprudentului preocupa pe toți, și serbarea pentru Unirea Ardealului, care a fost încredințată d-lui Sever Bocu, personagiu cu exuberanțe tartarinesce, dar excelent român și la nevoie om de ispravă, servia ca un derivativ de la atita nepăsare, ca un stimulent față de începutul unei adevărate paralisii progresive, și, pentru Ardelenii biruitori, pentru „masele“ de la vechea Alba-Iulia, ea era, în Alba-Iulia cea nouă, a răsplătirilor, o încurajare și o mare satisfacție morală. Nu odată în mulțimea lăsată fără călăuzire am fost salutat de glasurile acelor cari-și mai amintiau de mîngîierea ce avuseră de la mine în anii cînd li strabateam miseria fără orizont. Peste citeva luni vom avea la Cluj un congres al Ligei, destul de bine primit.

În primăvară, un drum la Veneția, unde se aduna comitetul de istorie, m'a refăcut de impresia pe care o dădea o viață politică de o trăgănare așa de desilusionantă pentru aceia cari, în deosebire de mine, așteptaseră de la schimbarea de regim minunile ce nu pot veni decît de la creșterea de vitalitate a nației înseși printr'un nou principiu moral de acțiune. Voiu reveni în vară cu ascultătorii cursurilor mele și cu fetele de la Școala de Misionare. Presîntarea cîntecelor noastre, a danțurilor

înaintea unui public numeros, la Colegiul Armenesc, frumoasă veche clădire centrală, a fost primită cu un interes real, și am avut plăcerea de a putea face pe ai miei, cu preoții cari mă întovărășiau, și cu episcopul de Constanța, găsit întâmplător acolo, să participe activ la serviciul divin din Biserica grecească, împărtășită odinioară de darurile familiei lui Petru-Vodă Șchiopul, ginerele acestuia fiind îngropat în cimitirul din umbra marii și frumoasei clădiri. În toamnă voiu avea prilejul să văd acea țară de muncă și credință națională care e Catalonia, unde Expoziția, cu tendință spaniolă, deci boicotată de naționaliștii locali, aduna o lume imensă din toate colțurile regatului, dar unde mă chema un congres internațional de istoria Spaniei, care a fost vizitat însă, pe lângă Spaniolii, cu deosebire din cler, de mai mulți Germani, ca Finke, ocupați de acest domeniu istoric. Conduc de amicul meu Puig i Cadafalch, am avut prilejul de a vedea, până la Taragona, toată coasta, putînd prețui colecții de artă ca acelea din Museul de la Vix.

În acest an am publicat în limba franceză conferințele mele de la Sinaia, în care am căutat să arăt cum arta și literatura nu sînt, pentru fiecare epocă, decît manifestarea aceluiași spirit național. Cărticica, bine ilustrată după obiectele din Museul de la București, a plăcut; s'au dat, fără ca eu să fi stăruit pentru aceasta, o frumoasă ediție italiană, cu aceleași clișee ale noastre, și una olandeză, în tot așa de bune condiții. Am tipărit și cursul meu la Sorbona despre „caracterul comun al instituțiilor din Sud-Estul Europei“, căutînd să arăt că, supt civilizațiile de aparență națională, acest caracter fiind tot mai mult exagerat de naționalismele contemporane, sînt de fapt tot transmisiunile unui vechiu, foarte vechiu fond, care e, în tot Sud-Estul Europei, și în multe părți vecine chiar, cel trac și ilir. Asămănarea, care bate la ochi, mi-a îngăduit să dovedesc care e marea valoare, până astăzi trecută cu

vederea în cercetările străinilor asupra acestui domeniu, a miilor de documente pe care, datorită păstrării neatinse a vieții noastre de Stat, sîntem singurii cari le avem : lucrarea n'a trecut neobservată.

La „Amicii Universității“ putusem prezenta, cu proiecțiuni, „cetățile apusene“ de la noi, creațiuni ale Genovesilor la Cetatea-Albă, fundații ale Hunyadeștilor în Ardeal și Banat, influențe mai târzii venind din Apusul frances. Un alt curs parisian a fost acela care a reluat examinarea maniheismului bogomilic și a credințelor religioase românești, de un caracter adesea atît de arhaic și de expresiv, pentru a le infățișa în dezvoltarea lor, formînd astfel „Creațiunea religioasă în Sud-Estul European“.

În legătură cu preocupările de desăvîrșire a reformei agrare am dat cärticica, retipărită apoi la Congresul internațional de agricultură, „Evoluția chestiei rurale în România“ : era prezentarea în limba francesă a unei analize din ultimele volume ale „Studiilor și documentelor“, de mult părăsite pentru „Revista istorică“, și întîmpinasem atunci critica răuvoitoare și neloială a bătrînului diletant Radu Rosetti, om de o mare inteligență și chiar de talent literar, pe care l-au împiedecat să prindă mai mult loc în știință și în viața publică un aspru spirit de castă și, în timpul războiului, o urită atitudine.

Reluasem apoi *Istoria armatei românești*, tipărită în 1910 și 1919, și continuam reeditarea *Istoriei literaturii românești*. Făceam să apară în colecția „Cuvîntul“ resumatul conferințelor din vară, și astfel în 1929 am dat *Problemele de istorie universală, trecute, după obicei, ca și cum n'ar fi fost*, de și erau înuntru puncte de vedere ce ar fi meritat să fie discutate : cam pe atunci am rămas uimit cînd am văzut că profesorul Cîndea de la Cernăuți, spirit limpede, înzestrat cu vaste cunoștinți, a descoperit după vre-o douăzeci de ani cercetările mele despre Austria și spiritul german, care datau din pribegia de la

Îași și s'a interesat apoi și de lecțiile mele de Istorie contemporană ținute la Academia de Comerț și date la lumină în două mici volume; nu-mi venia să-mi cred ochilor: o carte a mea care întimpină, nu injuriile tuturor nepricepuților săltați din călcăiele fireștii lor obrăznicii, ci atenția unui om deștept și care știe. Se mai întâmplă astfel de minuni în România, dar foarte rar!

Consider ca un lucru care poate să fie menționat și ediția, nu tocmai ușoară, a unui tratat al lui Nicolae Milescu, polihistorul moldovean, așa de neașteptat, din secolul al XVII-lea, tratat care în titlu arată că țintește pe Musulmani, dar e un atac furios, și pe alocurea naiv, contra Bisericii catolice. Manuscriptul fusese găsit de mine la Episcopia din Roman cu vreo douăzeci de ani în urmă. De atâtea ori întrebasem despre dînsul pe stăpînitorii eparhiei, unii dintre dînșii oameni culți: răspunsul invariabil era că n'a existat niciodată; după atîta vreme, cercetînd pe episcopul Lucian, am găsit cartea exact la locul unde o lăsasem după o răpede foiletare. Curioasa polemică n'a trezit interes decît la Asumpționistii din Constantinopol, din punctul de vedere confesional.

În sfîrșit, în legătură cu serbările ardeleni, care au făcut să se cheltuiască mulți bani, creîndu-se și acel Ordin al lui Mihai Viteazul pus apoi pe atîtea inimi care numai pentru unitatea națională n'au bătut — dar ce nu se preface la noi, în afară de orice considerație a meritului, într'un mijloc de răsplătire a serviciilor de partid? — am putut da colecția bogată a „Portretelor Domnilor romîni“, foarte prețuită în străinătate, unde revelația acestei păstrări mindre a splendorilor Bizanțului era neașteptată; și această publicație făcea parte în intențiile mele din seria care trebuia să arăte în străinătatea total neinformată despre noi cît de onorabil e locul pe care, strîmtorați peste măsură cum am fost, l-am putut juca totuși ca prin minune în mersul general al civilizației umane. Tot

cu acest prilej am tipărit și o sintesă nouă, total neobservată, a trecutului Ardelenilor, în *Faptă și suferință în Ardeal*.

Din notele culese în cursul drumurilor mele, am dat, adăugind stenogramele conferințelor făcute la București despre acest subiect, volumul consacrat Norvegiei și Suediei (*Țeri Scandinave: Suedia și Norvegia*), precum și, despre țermul catalan, cărticica *O mică țară latină, Catalonia și expoziția din 1929*: exemplarele destinate amicilor miei din Barcelona, cari au tipărit conferința mea ținută la dînșii despre sensul Bizanțului, nu li-au ajuns niciodată, așa de mult urmăria Guvernul spaniol de atunci tot ce putea să contribuie la întărirea sentimentelor de separatism, pe care de alminterea ei le afișau la orice ocazie. Voiu face cu privire la dînșii, — între cari acel mare erudit Rubio i Lluch pe care l-am găsit acasă la dînsul cu vederile aproape pierdute, dar trecînd și mai departe la studiul întipăririi catalane asupra Răsăritului bizantin și clasîndu-șt metodic vasta corespondență—, cercetări asupra cronicarului așa de pitoresc al bățăioasei lor cruciate Ramon Muntaner și asupra romanului istoric, în limba lor, al lui Iacub-celebî.

Piesele mele istorice erau din ce în ce mai bine primite la Teatrul Național, în ciuda cui își temea propria fabricație de eroi sunînd a gol și de frase trîmbițate în deșert, ofensă pentru trecutul astfel înfățișat și caricatură a adevăratului-teatru, care, orice domeniu ar atinge, trebuie să cuprîndă, nu numai mișcare și spectacol, care nu trebuie exagerate, căci se cade în spectacolul de bilciu și în cinematograf, ci, ca și literatura, ideie și simțire, de o potrivă de adevărate. Contrar tradițiilor de rodomon-dată fraseologică și de atitudine romantică, am înfățișat, în *Fratele păgîn*, tragedia unuia din frații lui Radu-Vodă Mihnea din legătura de harem pe vremea turcirii tatălui. Nimic din formulă nu se întîlnește în desfășurarea simplă

a dramei. Ea s'a tradus în italienește, ca și una din plesele în prosă care trecuseră pe la Teatrul Popular, *Fatalitate învinsă*, în care atacam problema moștenirii de violență pe care numai farmecul suveran al femeii o poate birui, piesă care tradusă în ungurește, a fost represintată, de două ori, peste munți, înaintea unui public foarte simțitor pentru conflictele pasionale, și o a doua, *Fiul cel pierdut*, în care puneam față în față, printr'un vechiu zugrav credincios și prin fiul său, mutat și în Apus, dar ajungînd la capătul pocăinșilor să ducă mai departe opera tatălui său, chestiunea conflictului între generațiile care se urmează și totuși, chiar contra voinșii lor, se și continuă. „Frumoasa fără trup“, dramatisarea unui subiect de poveste cunoscut și de Eminescu, n'a fost represintată decît mai tîrziu la Chișinău, fără niciun răsunset, ca tot ce se oferă acolo unui public ce nu se leagă de teatrul românesc.

Viața politică mă reținea tot mai pușin, cu toată lupta furioasă dată în vară în jurul unei reforme administrative, creată și apoi repudiată de cugetătorul tînuit și ocult al național-șerăniștilor, care ducea supt noul regim furia neglijarîi sale, creatorul de doctrină atît de despreșuitoar față de celalt candidat la această funcțiune inspiratoare, d. Madgearu, otrăvitul revolușionar răspsins de cită conștiinșă publică mai există la noi, Constantin Stere; mi-am arătăt vechea credinșă despre necesitatea celulei organice și istorice în legătură cu acest proiect, care, pe lingă o restaurare a satului, incapabilă de a reuși, în atmosfera politicianismului conrupător, cuprindea multe măsuri imposibile și unele absurde, ca dublarea prefecșilor, meniști să se ciocnească în capete. Aprobarea aceasta din parte-mi a principiului unei vieșii administrative pornind de la sat, — dar de la satul real, întreg, solidar, cum a fost pe vremuri, iar nu de la singurul club de sat, — a stîrnit mirare la membrii unei opoșii care nu admitea conlucrarea nici atunci

cînd guvernul, oricare ar fi el, încearcă a realiza idei la care ții, și de multă vreme. Se spera, din cauza împotrivirii regenței la o prefacere așa de revoluționară, care înlocuia principiul de autoritate prin acela electiv, într'o răsturnare a național-țerăniștilor, și se pare că n'a lipsit mult pentru ca aceasta să se și întîmple.

În acest moment de amenințătoare crisă ca și în toate celelalte, șeful guvernului, totdeauna foarte vizibil, era complet inoperant, taumaturgul dovedindu-se nedestoinic de a face una singură din minunile cu a căror revărsare se lăudase așa de mult; înfășurat într'un prestigiu de jachetă și de guler, imposanta fantoșă, instalată în Palatul, închiriat, al Cantacuzinilor, singurul care, după refuzarea mai modestei Case Crețulescu, i se părea că-i poate da cadrul convenit unei vane exhibiții cotidiene, el figura, „presida“, făgăduia și se admira pe sine însuși, haosul continuînd cu miniștri între cari lipsia nu numai orice simț de colaborare, dar orice prietenie, mai mult chiar: orice politeță.

O știam, cu toate amabilitățile personale, care-mi ascundeau cu îngrijire informația asupra situației actuale, asupra intențiilor ce se urmăreau; o va ști toată lumea atunci cînd neprevăzuta moarte a lui Buzdugan, ceia ce însemna de fapt desființarea regenței, a pus în față, cu dorința de a domina a reginei Maria, ajutată de fiul ei, grava întrebare a completării surogatului de regalitate.

D. Maniu, îmbătat de ilusia că, pînă ce regența nu va fi în trei, ea nu ființează și deci regele e d-sa, se zbućiuma în aparență ca să găsească a treia persoană din Treime, care trebuia să fie, ceia ce n'a băgat de samă, însuși Sfintul Duh, Tatăl fiind firește părintele patriarh, iar tînărul prinț Nicolae Fiul. După un zbućium compromițator pentru autoritatea supremă s'a ajuns, prin surprîndere față de neinițiați și spre marea indignare a cer-

cului de la Cotroceni, unde marele sfătuitor ajunsese a fi însuși Stere, la persoana bunului, blîndului și corectului magistrat Constantin Sărățeanu, pe care această demnitate necerută părea a-l strivi și fisicește. Din acel moment, la elementele țărăniște, care credeau că, în tovărășia așa de puțin închegată, „frații” ardeleni își fac un loc prea larg, a început, — pretinzîndu-se deocamdată în lăturarea d-lui Mihai Popovici, cumnatul noului regent —, o luptă de fiecare moment, în fruntea căreia se afla delicata ființă a d-lui Iunian, avocatul gorjean în fața căruia trecea fantoma solidă a lui Tudor Vladimirescu și care, nereușind în Bucureștii d-lui Maniu, a știut găsi drumul la Parisul unde prințul Carol, de și greu lovit prin divorțul impus de liberali, cu toate silințele mele de a-l împiedeca, principesei Elena, — dar sînt sentimente omenești care nu pot fi forțate —, arăta tot mai mult dorința de a reveni, unii din prietenii săi cei mai indiscreți comișînd chiar greșeala de a încerca o candidatură, total nepregătită și deci compromițătoare, la locul rămas liber în regență, și astfel între mamă și fiu a izbucnit din nou unul din acele conflicte care numai prielnice dinastiilor, chiar celor mai vechi decît a noastră, nu pot să fie.

Astfel lăsam țara, — căreia îi vorbisem de posibilitatea unei forme de alcătuire mai corespunzătoare cu imperioasele nevoi ale momentului, înlocuind vaga reprezentare individuală a ambițiilor de club cu o adunare de exponenți ai muncii naționale în deosebitele ramuri, ca în Italia —, pentru a-mi face obișnuitul curs la Paris. Am vorbit acolo despre interesanta formațiune romanică, de autonomie orășănească, a Ragusei, auditorii miei, dirji unii în fața celorlalți și cîntărindu-mi fiecare cuvînt, fiind de o parte Italienii, de alta Iugoslavii, cu fratele marelui poet ragusan Voinovici în frunte și, alături, în legătură

cu istoria noastră, am înfățișat pe călătorii orientali, deci și români, în Franța.

Dar acuma lipsa mea trebuie să fie mai lungă și călătoria să mă ducă foarte departe. Invitat de Români din America, nu fără o legătură și cu Oficiul american pentru profesorii străini, m'am imbarcat, la mijlocul lui Ianuar 1930, pe frumosul vas italian *Roma*, care, încunjurând pe la Gibraltar Sudul european, se îndrepta, pentru un drum de nu mai puțin de unsprezece zile, spre New-York.

Despre Statele Unite, unde-și găsiseră de lucru atîția harnici țerani ai noștri din Ardeal, une ori și din Bucovina, de și Bucovinenii se îndreptau de obicei spre vastele pămînturi fără stăpîn ale Canadei, pe lângă epave din orașele vechii Români, n'aveam decît ideile vage și în mare parte false ale Europeanilor. Cald primit de la coborîrea din vas de vechiul amic politic d. Davilla, acum ministru al României acolo, de Romîni și cetățeni romîni, Evrei cari păstrau cultul țerii lor celei vechi și nu se săturau să întrebe de dînsa, dorind în fundul inimii să se îngroape lângă oasele înaintașilor, am avut de la început, supt grija de fiecare clipă a d-lui Nicolae Benchea, devenit *managerul* meu, toate posibilitățile de a vedea în toate locurile, în toate domeniile și la toate îndeletnicirile, cum n'o pot face obișnuiții călători literari, această imensă și admirabilă societate care înfățișează de fapt, cu o cutezătoare incredere, *un alt fel de a trăi, de a gândi, și de a simți chiar, lucrînd la crearea unei rase nouă.*

În curs de aproape două luni, biruind orice oboseală pentru a vedea cit mai răpede, cit mai mult, am străbătut o foarte largă parte a Americii-de-Nord, călăuzit tot de d. Benchea și, mai târziu, de secretarul de Legație Boncescu, care avea cele mai multe și mai bune legături în multe cercuri. De la New-York, unde am stat mai multă vreme fără să am ilusia că o întreagă lume, așa de variată și

totuși mișcată de un singur resort: câștigul prin muncă, prin cea mai reală și mai încordată muncă, se resumă în uriașa cetate de „zgirie-nori“ înfipși în stinca tare, dar îngustă, de la Manhattan, și unde m'am întors pe urmă, am stat, găzduit de d. Davilla, în Washingtonul plin de negri și deci fără drepturi politice, un fel de Hagă nobilă și tradițională a unei țeri care-și are adevăratele centre aiurea; am cercetat uriașa improvisație de la Chicago, pe malul lacurilor prinse de ger în încrețita mișcare a undelor trezite de vînt, i-am cercetat suburbiile locuite de muncitorii romîni și am beneficiat de pompoasa ospitalitate a cetățenilor, cu muzici, defilări, procesiune la Primărie, încredințarea cheii minuscule a orașului, cu banchetul plin de solemnitate, de spontaneitate, și din partea autorităților, și de multă demagogie față de numeroasa colonie românească, purtîndu-mă de la Indiana Harbour, la Gairy și aiurea, așezări de lemn și de platră, răsărite în jurul vieții industriale subit țîșnite; am putut vedea apoi ce au fost în stare să facă în corectul și liniștitul Cleveland cei cîțiva intelectuali romîni din mijlocul acestei harnice muncitorimi, și în jur am atins localitățile unde ai noștri s'au strîns mai mult: Youngstown, puternic și posomorît, Campbell, Newcastle, Warren, unde am văzut minunile realizate din profitul oțelăriilor, care mîncă vraga alor noștri, puși la cea mai grea muncă, am trecut la Pittsburgh, și m'am abătut la noul Canton.

Dar curiositatea mea nu s'a oprit aici. Peste cîteva zile eram la Detroit, în marginea lacurilor de către Canada, unde am aruncat o privire, cunoscînd o lume cu totul alta, de liniștită provincie englesă, învrîstată aici cu atîta francesism. Tocmai în Sud-Vestul Statelor Unite, prin regiunea unde riul „colotat“ se strecoară printre păreții colosali ai „canoanelor“, pe malurile Pacificului, care se pare în adevăr un sfîrșit de lume, am intrat în domeniul unor amintiri spaniole care nu se pot desrădacina, stăpinînd pînă azi,

în ciuda „skyscraper“-urilor care răsar și acolo și a dispariției limbii originare, toată arhitectura, în mare parte gospodăria de câmp, destul din viața socială și din caracterul oamenilor, la cari se adaugă neconținut imigrația mexicană. De la San-Francisco la „orașul ingerilor“, Los Angeles, prin Claremont, am ajuns, pe la San Diego, la hotarul Mexicului, pe care l-am trecut, cufundându-mă de-odată într'un mediu cu totul deosebit, cu dubla moștenire umană a Indienilor și a colonisatorilor spanioli, cu neliniștea politică și încetineala la lucru, dar cu iubirea priveliștilor strălucitoare, a hainelor luxoase, a cîntecelor și danțurilor.

La întoarcere, trecînd pe lîngă imensele mori de la Kansas City și prin Chicago, m'am găsit pe cîmpul de bătălie dintre Nord și Sud, pentru libertatea umană potrivit Evangheliei, la Gettysburgh, plin de monumentele împăciuitoare ale celor două tabere care au singerat. Și am călcat iarăși pe terenul din care a crescut la sfîrșitul secolului al XVIII-lea independența, la vechi cuiburi de ideologie și credință peste care a trecut zborul demonilor materialismului contemporan: Baltimore, Philadelphia, cu numele grecesc așa de sentimental, Boston, cu amintiri de învățătură protestantă atît de riguroasă odinioară și de cerc închis al intelectualilor, mai mult teologi.

Declarasem, de la început, unuia din jurnaliștii, așa de numeroși, bărbați, femei, fete tinere, studente, eleve de liceu, cari apar, întovărășiți adesea de fotograf, fără a cărui vizită un străin apare desonorat, deci unuia din acești reporteri cari-și ieau manuscrisul și încearcă să-l vîndă unui ziar pentru a-și cîștiga astfel pînea, că n'am venit să mă speriiu de clădirile cu până la șezeci de rînduri ridicate cu cîteva mașini, din fier încheiat și ciment de umplutură, în vre-o șezeci de zile, clădiri care se văd numai până al un anume punct, și strada mărgenită de ele fiind prea îngustă pentru a li contempla avîntul către cer, nici fa-

bricile care mănincă atîta pădure, atîtea măruntaie ale pămîntului, atîta viață de om, puînd la muncă puterile apelor iuți, ci oamenii lor; de aici s'a răspîndit de la o gazetă la alta că vine omul ciudat care nu vrea să vadă mașinile, ci să cunoască suflete omenești.

Și, de fapt, mașinile nu le-am văzut, afară numai de fabrica în care am fost poftit cu insistență de un inteligent și norocos Evreu de la noi, care primia în creațiunea sa, făcută din nimic, trunchiul voinic furat codrilor depărtați și depunea la celalt capăt tot felul de practice mabile pentru copii, specialitatea lui, aproape unică, ajungînd astfel în contact cu muncitori de toate aspectele și de toate proveniențele: de la Cehoslovacul blond cu înfățișarea de musicant visător la negrul imbecilizat de o muncă veșnic aceeași, de un gest înfinit repetat, și la negroaicele vioaie ca niște maimuțe și nerușinate ca și dinsele, trăgînd continuu cu ochii la orice bărbat intra, și la coreligionarii patronului, cari împachetau obiectele ori li treceau sama în registre.

Încolo, numai acei oameni, al căror suflet căutam să-l gîcesc. În primul rînd, ai noștri, așa de bucuroși să vadă pe unul de la ei de acasă, mai ales că nu li spunea, ca un aprig politician de la noi, că, în țară, el se bate de la egal la egal cu regele Ferdinand („ascultă, rege“, etc.) și nu li arăta dorința de a fi ajutat din banii lor, așa de greu ciștigați. Împovărați în general de ocupațiile care „rup oasele“ și despărțiți mai tot timpul de societatea femeilor, rămase cu copiii în acele înjghebări de lemn vechiu, lipsiți de cetire și prea adese ori de conducere, cu o preoțime, mai ales ortodoxă, prea de multe ori improvizată, din oricine, cu diplome de la vlădicii ruși făcînd comerț din aceasta, ei erau ctitori de biserici, adesea largi, frumoase, bine împodobite, pe care le-ar fi lăsat bucuroși odraslelor, desnaționalizate însă pe încetul, de o școală dibace, și pierduți în masa ame-

ricană, de multe izvoare ; întemeietori de societăți prospere, unii dintre ei erau proprietari mândri de case cu lux mai mult decît cu gust mobilate, negustorași cu clientelă, antreprenori îndrăzneți, avocați, oameni de afaceri; se adunau, în costume scumpe, rare ori și în acele de acasă, la banchete unde se consumă conservata carne vinătă și alte desgustătoare feluri, singurele lucruri în adevăr de mîncat în America prîpîtă fiind fructele în compot și admirabilul lapte în vase pecetluite, dar, prin locuri mai sărace, ni se presintau la mese improvizate bunele sarmale ardelenesti, gătite de gospodine care nu-și uitaseră de vechile lor îndeletniciri. La conferințele pe care mă trudiam să le fac cît de pe înțeles, stăteam ca la biserica unde serviciul, chiar incompetent, era facut cu atita grijă și respect, unindu-se corul glasurilor dureroase, în care vibra un dor mergînd pînă la Dumnezeu și, pe cînd falcile mestecau odioasa gumă care a asigurat descoperitorului și fabricantului acestui mijloc de timpenie o adevărată suveranitate de insulă pe coastele singuratece ale Pacificului, unii ochi jucau în lacrimi. Prin casele lor erai întîmpinat ca un sol al Cerului și îți se arătau cu mindrie ceva cărți românești pe lîngă cele englese din care se făcea învățatura, fatal transformatoare, a băieților meniți să ia alte drumuri, a fetelor pe care, de fragede încă, le ispitia prietenia cu cîte un străin. Nemulțămire, cîrtire față de țară, lăudăroșie pentru noua situație, care atîrna de un joc de bursă, de o închidere de fabrică, întilniai numai la sufletele pierdute din vechea Romănie, între care, trebuie s'o spun, n'am găsit un singur om simpatic. Unii se dădeau drept prinți și conți Popescu și cîștigau soții bogate, care-i părăsiau îndată ce ajungeau a-i cunoaște. Până în California am găsit însă bătrîni din Romănia neliberă, cu copiii lor, al căror vis era corabia de îmbarcare.

Evreii mi-au fost o surprindere. Informațiile de „po-

gromuri“ de la noi, care li se serviau mai în fiecare săptămână, nu ajungeau să-i facă a uita tirgușorul moldovean, dughenița părinților, pietrele drepte care înegriau în cimitirul lor. Bogați și săraci, ei pomeniau țara, se informau de dînsa, o apărau față de ceilalți Americani, și unii aveau situații universitare care li dădeau autoritatea trebuitoare pentru aceasta. Se apropiau de Romîni de singe, îi ajutau cu bani, în condiții pe care nu le-ar fi găsit aiurea, și aceștia nu li arătau prin nimic un despreț care n'ar fi fost meritat. Foștii soldați luau poziție înaintea drapelului și la sunetele unui imn care avea răsunet în sufletele lor.

Nu lipsiau prieteni, de diferite nații, cari fuseseră la noi : consulul Morris, fost ministru american, pe vremea războiului în Suedia, d. Wopicka, pe aceeași vreme ministru la București, care apărase cu atita energie populația românească supusă capriciilor brutale și lacome ale ocupanților, d. Andrews, fostul secretar al Legației americane la Iași, colaboratorul la împiedecarea tentativei bolșevice, acum profesor universitar într'un mare centru, d. și d-na Craigie, în al căror popas plin de cărți ni amintiam de întîlnirea de la Vălenii-de-Munte ; ba până și învățatul și inteligentul fost represintant al Bulgariei la București, d. Radev, care represinta acuma țara sa la Washington, preocupat și aici de lucrări istorice și arătînd față de România alte sentimente decît acelea pe care ne obișnuisem a i le presupune.

Cu negustori și financiari n'am avut a face, neatribuindu-mi niciun rol în frămîntările de afaceri ale lumii ; ce am știut, mi-a fost comunicat de experiența și pătrunderea d-lui Boncescu. Dar la o conferință făcută în chiar salonul Legației noastre și la recepțiile date cu prestigiu de d. Davila, la unele prînzuri oferite mie de Americani am putut cunoaște o societate bogată, une ori fabulos de bogată, în care bărbatul muncia până la com-

plecta istovire și agonia de sanatoriu, pe cînd idolul feminin nu știa îndestul cum să-și piardă o vreme al cărei prisos putea să ducă și la frecvențele alunecări, pe care cu o publicitate nerușinată, întovărășită de ilustrații, le popularisau îndată ziarele, care-și aveau informatori invisibili. Toaletele parisiene se înfrățiau cu neprețuite juvaiere, împodobind figuri adese ori uimitor de frumoase, dar une ori și odioase măști de oboseală și de desgust. Colecții de o artă amestecată și dubioasă se exhibau cu trufie.

Conversația era lîncedă, cu toată curiositatea, așa de vie, ca a unor copii. Cei de altă rasă decît cea anglo-saxonă erau foarte bucuroși cînd se întrebuița limba lor de acasă. Undeva o bătrînă doamnă, auzindu-mă vorbind franțuzește, a alergat la mine, pomenindu-mi, mișcată, de Noul Orléans al originilor sale, unde rămășițele Francesilor se apără în ultimul lor refugiu de valul cuceritor care-i încunjură, nesățios să-i înghită.

La Oficiul universitar mi s'a spus că am fost anunțat prea tîrziu, dar totuși recomandații oficiale mi-au îngăduit să pot vorbi în multe locuri, de la New-York și Washington la Claremont și Los Angeles, prin Universități, prin școli înalte, la adunări doritoare de a cunoaște în zece minute cite una din chestiunile la ordinea zilei, la capătul unei mese date de colegi.

Auditoriul era totdeauna sincer și activ, urmînd, peste insuficiențele de pronunție pe care în așa de scurt timp nu le puteam birui — arare ori am vorbit în limba franceză, ca despre bolșevism, pe care-l văzusem cu ochii la lucru, în Iași, în vasta sală, plină de lumea cea mai aleasă a Universității Georgetown —, orice idee, orice dezvoltare de subiect, orice informație nouă, cite unul venind din fund și cerînd să vorbesc mai tare, iar, la urmă, minile care se tot mișcau întinzîndu-se la come pentru a prinde conclusia. Într'o Universitate din Vest,

cum toate oarele erau prinse, am vorbit într'o elegantă odaie de primire, înaintea cîtorva din tinerii cari ajută pe profesori, despre ceia ce credeam că am adaus ca explicații în domeniul istoriei universale. Aiurea am fost introdus în chiar clasa profesorului de limbi romanice, tratînd despre latinitatea noastră, în franțuzește, până în momentul cînd zgomotul de la ușă m'a înștiințat că trebuie să isprăvesc — o întîrziere peste termenul de zece minute *înainte* de oară te poate face să pierzi, cum am pățit-o cu biata mea primă conferință la Universitatea din Washington, tot auditoriul studentesc. Și aiurea, până la marea Universitate Columbia din New-York, am vorbit de la catedra obișnuită a profesorilor, la Georgetown purtînd și costumul docenților locali.

Viața studentescă însăși putea să intereseze în cel mai înalt grad pe străin. Murgoci, care fusese pe acolo, mi-o presintase ca intolerabil de neorînduită și de arogantă. N'am găsit-o așa : un respect de sine însuși era pretutîndeni vizibil; și apoi nu era vorba doar de copii, cari pot face și multe prostii, ci, în bună parte, de oameni cari-și aveau o profesiune, cari se îngrijiau de o întreprindere și reveniau din cînd în cînd pentru a-și continua studiile. Mult faceau pe urmă donații importante școlii unde învățaseră ; părinți lăsau biblioteci splendide Universității la care trimeseseră pe fiul lor, mînit unei morți premature. Am văzut tineri lucrînd greu la probe care li se cer pentru anumite termene, și li se îngăduia să cetească în biblioteca însăși, ajutîndu-se singuri. Studenți, studente servesc în restaurante, fetele fiind foarte respectate. Ce se spune prin unele cărți franceze și chiar prin romane din America despre corupția între acești tineri mi s'a dovedit fals. „Din cauza simțului de demnitate și de onoare“, mi-a spus un profesor ; „din cauza prostiei băieților“, mi-a explicat o studentă.

Încă din gimnasiu sînt deprinse ambele sexe să stea

împreună, și o rubrică specială îi notează pentru atitudinea sexuală, care nu trebuie ignorată, ci constatată și supravegheată. Apoi timpul lipsește pentru aventuri, și o formidabilă educație fizică țimpește asemenea apetituri. Căminuri comune nu sînt, și acela al fetelor de la Scripp's College samănă cu o mănăstire de cea mai strictă regulă, ca și de cea mai frumoasă înfățișare. În ce privește instalarea, mijloacele de lucru, bibliotecile de Seminarium, adausul religios, terenurile de sport la dispoziție, aceste așezăminte universitare nu-și au părechea în lume. Iar cine vorbește de inferioritatea în domeniul literar a producției științifice americane, n'a citit acele tесе pentru care studentul are la dispoziție toate cărțile care-i trebuie, din bogatele dotații particulare care susțin cele mai multe din aceste școli, și tot răgazul trebuitor pentru a da opere în adevăr definitive.

În ce privește pe profesori, am întilnit la dinșii o iubire desinteresată pentru știință, o pasiune de a descoperi, un sentiment părintesc față de studenți, cu cari locuiesc adesea împreună sau cărora li fac un loc în propria lor casă, o prietenie largă, sinceră, spontanee față de colegul străin, ale cărui lucrări le cunosc atit de bine prin acele mărețe biblioteci — la aceia a „Congresului“ din Washington, al cărui catalog se întilnește în toate Universitățile din toate Statele, am găsit nu mai puțin de șaiszeci lucrări de ale mele, și din cele românești —, care li fac cea mai mare onoare. Pe lîngă aceia pe cari-i văzusem în Europa, ca pe d. Muzzie ori pe profesorul ceho-slovac de la Universitatea din San-Francisco, am găsit pe altul de aceeași origine, d. Roucek, care a venit apoi în România, cu soția sa, și a străbătut satele noastre, culegînd știri directe, personale pentru o bună carte despre România, pe d. Healey de la Georgetown, de o așa de largă prietenie pentru mine, care a creat pe numele meu și un premiu de istorie a Romînilor pentru elevii săi și mai

ales pe d. Maro Jones de la Claremont, care avea o mică bibliotecă de cărți românești studiate până în amănunte și al cărui vis, adesea mărturisit prin scrisori, e și până acuma acela de a ne cerceta acasă la noi. Am văzut în viața mea multe țeri, dar nicăiri n'am întâmpinat, pe lângă însușiri așa de înalte ale sufletului în adevăr consacrat științei, atita simpatie pentru România și Români; cine fusese pe la noi ni păstra o deosebită stimă și o afecțiune sinceră.

Museele americane, pentru care s'au dăruit averi de cei cari și le cîștigaseră cu o muncă grea, sînt cele mai larg și mai luxos instalate din lumea întreagă, și, în același timp ca și bibliotecile, unde se întrebuițează tinere femei pline de toată bunăvoința, cele mai la îndemînă și spre ajutorul publicului, până la clasele cele mai puțin împărtășite de cultură, și cele mai deschise pentru școli, care găsesc aici complinirea necesară a învățămîntului de catedră. Venisem nu numai cu foarte multe cărți de dăruit, dar și cu covoare alese printre cele mai bune. Am răspîndit vre-o șazeci prin deosebitele Musee; ele erau primite numai după o serioasă cercetare a valorii lor, și pe alocurea am găsit secțiuni speciale, conduse mai mult de femei, care aveau în săltare specimene ale artei teatrului în toate țerile și timpurile perfect clasate și etichetate, arta noastră fiind și ea represintată.

Cu această prețioasă experiență mă întorceam din America, în Mart 1930, prin Italia, vorbind la Turin, cu ajutorul învățatului și prietenosului coleg Bartoli, în aceeași zi cu un propagandist ungar, căruia i-am furat publicul — am văzut pentru prima oară castelul de acasă al lui Toma de Saluzzo —, ca să găsesc la noi aceleași vechi intrigi politice, la care se adăugiau două chestiuni deosebit de mari: marea jenă a bugetului, necomprimat după puțințile Statului, alături de nemulțămirea unor Basarabeni pentru aruncarea peste bord a vechiului ca-

davru politic al lui Stere, și bătaia studenților cu armata în chestia prințului Carol.

În April am fost chemat în Anglia, unde cele două venerabile capitale universitare, Oxford și Cambridge, își împărțiau onoarea de a găzdui pe membrii comitetului internațional de Istorie, acordînd în același timp gradul de doctor onorar citorva din personalitățile represintate.

La Cambridge, unde s'au ținut întăiu ședințele la început, am văzut întăia oară o viață studențească pe care n'o cunosusem în prima mea trecere la Oxford, pentru citeva ceasuri numai, atita cit îmi trebuise ca să caut și să cetesc scrisoarea de îndemn către pace a lui Philippe de Mézières către tinărul rege engles, pe atunci de mari speranțe, Ricard al II-lea, iar a doua oară, după congresul din 1913, petrecusem o singură noapte în turnul medieval al găzduirii mele. Vechi clădiri în care după puțină nu se schimba nimic: cămăruțe pentru studenți, vechi halluri gotice pentru examene și solemnități, pajiști întinse pentru jocuri care nu sînt un împrumut de aiurea realizat astăzi, ci tradiția veacurilor care n'aveau încătușările noastre și formalismul în care putem trăi, lîngă orașul creat de Universitate și oarecum vasal al ei, prin ale cărui străzi lunecă toată ziua velocipedele ducînd băieți și fete în severul costum negru cu cocheta pălăriuță colțurată sau profesori cari, mergînd la curs, și-au aruncat pe umeri indispensabila pelerină de aceiași culoare. Am fost găzduit la istoricul cel mai pătrunzător și mai liber de prejudecăți, de orice fel, al lui Napoleon, d. Holland Rose, care lucra atunci la istoria coloniilor englese în marea operă istorică pentru totdeauna legată de numele acestui centru de studii.

La Oxford, care mi-a reapărut, a treia oară, cu fațadele roase, fărîmițate de invisibilul dinte mărunț al secolelor, primit pentru citeva ceasuri într'o foarte tinără familie universitară, am început cercînd pentru ceremonia ce era să se desfășure îndată toga roșie cu lampasuri cenușii și

căciulița doctorală pe care a dat apoi să mi-o copieze și mi-a dăruit-o ministrul României în Anglia, d. Titulescu, care, așa genial cum este, după mărturisirea mai multor continente, cobora un moment privirile sale asupra puținătății unui biet profesor, și, circumstanță agravantă față de d-sa, totuși profesor de imemorială absență, care își ține cursurile. După amiazi, împreună cu trei colegi, un Austriac, d. Dopsch, un Spaniol, imponentul Rafael de Altemira, creatorul istoriei patriei sale cu jertfa legendelor trecutului, și un Polon, atît de amabilul conte Dembinski, eram dus din capela unde nu ne rugasem decît poate în gînd și, oricum, după alte rituri, în hallul solemnităților, între ușeri cu bastonul de argint, ca să auzim în latinește lauda meritelor pe care le-am fi putut avea și, închinîndu-ne înaintea represintantului Facultății, așezat în vîrfurile scărilor, să luăm locul pe bănci în aplausele amicilor și conaționalilor. Adînc impresionantă scenă, pe care nu voiu putea-o uita niciodată și care răsplătia cu prisos studii îndelungate, în mare parte necunoscute din cauza limbii noastre, dar din care unele, ca acelea despre secolul al XIV-lea franco-engles, mă apropiaseră de preocupările principale de aici. În frumosul costum care mă acoperia am dat apoi o raită la anticvari ale căror prețuri erau la nivelul unor studenți și profesori cari nu sînt totdeauna dintre cei mai bogați oameni ai Angliei.

Cîteva ședinți s'au ținut la Londra, ocupîndu-se cu chestii administrative: am făcut o nouă intervenție pentru ca sovieticii să ni restituie tot ce dețin măcar de la Academia Romîna, dacă nu din Arhivele Statului și din Muzeele noastre, dar n'am avut mai mare noroc decît alurea.

Aici un incident care poate arăta serioșitatea și caracterul unui anume tineret „intelectual“ de la noi. Era acolo în jurul Legației un tînăr care informa și ziarele noastre. De la dînsul a plecat o curioasă și ridiculă telegramă în

care se spunea că ajunge apariția mea în comitet pentru ca toată lumea, unii oameni și mai bătrini și mai măritoiși decît mine, să se ridice în picioare și să aplaude. L-am tras la răspundere. „Nu e adevărat“, mi-a spus ziaristul diplomatic, „dar în presă prinde bine“. „Dar, d-le, pe d-ta te poți face ridicul, însă îți interzic să mă faci și pe mine“. Peste citva timp îmi va trimete biografia sa, cu o ofertă matrimonială, ca să se plîngă apoi că l-am nenorocit, neacordîndu-i un loc la care rivnia și să isprăvească făcîndu-mă continuu ținta unor injurii așa de nepotrivite și, ca să vorbim englezește: *last, but not least*, cu creșterea pe care de sigur că a primit-o. Dar aceste atitudini succesive nu m'au mirat: e felul cum mă vede și mă descrie o lume care-și are ochii făcuți așa—și sufletul de o potrivă. Le privesc ca o simplă traducere a rostului meu în limbajul intelectual român, comun și delicațiilor poeți filosofici, deveniți „ziariști de temperament“, a căror intrare în publicitate am ajutat-o așa de mult și a căror literatură nu s'a coborît în prețuirea mea până la nivelul la care trebuie să li așez valoarea etică.

Întors acasă, abia au trecut cîteva săptămîni și, după cîteva conversații cu persoane inițiate, care aveau cum să prevadă evenimentele unui prea mic complot pentru un prea mare act politic și istoric, care fără îndoială trebuia săvîrșit în forme legale și la lumina zilei, pe acest solid pămînt al nostru, dd. Cădere și Puiu Dumitrescu mi-au bătut în geam odată cu ziua ca să-mi anunțe că prințul Carol e la Cotroceni și dorește să mă vadă.

Fără a jigni pe nimeni, la un ceas cînd se poate vedea ce bune au fost sfaturile mele, pot spune că, la întorcerea din America, după ce multă vreme nu văzusem pe exilat, căruia îi fusese înfățișat ca un rău prieten, capabil de a fi și maltratată în scris, am întîlnit pe devotatul lui tînăr secretar și prieten, care mi-a înmi-

nat o scrisoare în care mi se arăta, în termeni călduroși, dorința unei reluări a legăturilor. Ți se ciudat că în noaptea de ceață groasă în care la fiecare moment imensul vas care mă aducea din America mă trezia cu neliniștitorul sunet al sirenei de înștiințare, visasem pe Prinț în uniformă și cu decorațiile pe piept venind către mine; dau acest fapt, exact, pentru aceia cari studiază transmisiunea la distanță a unei voinți omenești peste măsură de încordate. Am răspuns că nu e bine nici pentru Prinț, nici pentru mine să ne vedem atunci. Dar, cum d. Dimitrescu venise la gara plecării mele spre țară, i-am spus, i-am dictat, sfatul meu : întoarcerea în țară printr'o declarație că Prințul vine la familia sa ca să susție tronul fiului, așteptînd voința legală a țerii; dacă i se interzice la hotar intrarea, un mare proces va fi deschis înaintea lumii întregi. S'a luat o altă cale, iar sufletul meu de ordine n'a putut crede că e cea mai bună și cea care lasă apoi mai liber un Suveran.

În acea dimineață a trebuit să declar că, rector al Universității, legat prin jurămint de tronul copilului Mihai I-*iu*, trebuie să știu înainte de a merge unde m'au chemat care e sensul actului, de sigur revoluționar și plin de grele răspunderi, care se îndeplinește.

Cei doi tineri n'au mai reapărut. Era atita de făcut acolo ! Din parte-mi, printr'un articol în ziarul meu am dorit ca acela care se întoarcea să fie „vechiul prinț Carol“, așa cum îl cunoscusem, iar pe lângă princessa Elena, al cărui nobil suflet îl cunoscusem în tot timpul cel mai greu pentru dînsa, stăruiam să se uite un dureros trecut pentru ca în fața poporului românesc să fie din nou o dinastie strîns unită, cu tot farmecul pe care, din ambele părți, îl poate da tinereța, însușirile fizice și dorința de a folosi țerii a cărui generoasă bunătate, a cărui credință statornică nu cunosc nicio margene și care fără îndoială merită orice sacrificii din partea celor cari, fiind unde sînt, trebuie să desbrace o atit de mare parte, care nici

nu e cea mai bună, din biata noastră umanitate contradicătoare și tulbure.

Am arătat aiurea ce am dorit atunci, ce firesc scrupul m'a împiedecat să ajut a ridica un tron prin altceva decât voința chibzuită a represintanților nației, cari singuri își pot lua răspunderea anulării actelor de basă ale unei Domnii și revenirea la punctul de plecare.: dispariția regelui Ferdinand, orice ar fi hotărît, supt anume influențe, acesta. Nu înțelegeam altfel regalitatea cea nouă, pe care o impuneau, mai mult și decât un drept incontestabil, împrejurările, care cereau ca peste vălmășagul luptei de partide și viermuirea ambițiilor, să fie o reală suveranitate, de o imparțialitate absolută, nu opera unor prieteni, militari și civili, față de cari apoi, cu scăderea prestigiului ei, să rămîie pentru totdeauna îndatorită.

M'am ferit din parte-mi, cu cea mai mare grijă, de orice ar fi putut să pară o recomandare a mea, a amicilor miei, a politiceii mele față de această regalitate pe care singură conștiința chemării și datoriilor sale trebuiau s'o îndrepte. N'am revenit nici asupra delicatei probleme a legăturilor dintre acele două suflete pe care o hotărîre a justiției, capabilă de a fi desființată dintr'un gest, le despărțise de cîteva luni de zile, dar, bucuros că noul rege vrea să-mi onoreze cursurile de la Văleni, — unde păstrasem și placa de marmură care-l comemora prima vizită și, mult timp, și portretul, dînd afară pe polițistul care avea misiunea să-l înlătore și ținusem același chip lîngă al princesei în odaia mea de primire —, am menținut invitația mea către aceia căreia i se dăduse titlul, curios, de Maiestate fără nimic din basa lui, de a deschide ea, ca și înainte, aceste cursuri. Dacă am aflat, odată cu cinstirea mea prin decorații pe care le merita doar numai neclintita stăruință lîngă dureri ale țerii pe care alții, prin străinătăți, le priviau cu ochii uscați, că Regele se gîndește, în urmărirea ideii guvernului peste partide, de și

nu contra partidelor, nu numai la generalul, devenit mareșalul, Prezan, pe care l-am recomandat și susținut din toată inima, și la fragila dibăcie stearpă a d-lui Titulescu, ci și la mine, aceasta nu mi-a inspirat vre-o ambiție — și, poate, după atâtea decenii de trudă și împodobit de toate onorurile pe care le poate da știința internațională, niciuna nu mai putea să mă ispitească, orice ar crede oamenii cari fără o situație politică nu sînt nimic și sînt ceva numai cît o au și pentru că o au.

Ăfirmînd numai, și înaintea Suveranului, la acea ședință regală a cursurilor în care s'a îndicat din gura sa un program înainte de toate cultural și deci nu așa de străin de mine, ba ajuns apoi să-mi fie chiar dușman mie, cu colaborarea multor non-valori și negațiuni ale moralei publice și private —, necesitatea pentru România, care-și avea în sfîrșit un Domn, înțeles și real și popular, necesitatea, și după tradiția stăpînă pe cugetarea mea, de a avea un „nou curs“, un „ritm nou“, cuprinzînd de la sine politica așa cum o anunșasem și o scrisesem eu, nu m'a văzut nimeni la Curte decît atunci cînd am fost chemat, n'am vorbit decît numai de ce am fost întreat, n'am arătat prin nimic că mi se cuvine vre-un rost în guvernarea țerii, răspunzînd generalului Prezan, cînd, însărcinat a forma guvernul, mă întrea, oferindu-mi și vice-presidenția, ce loc vreau: „acela pe care toți ceilalți il vor refusa“.

Am văzut astfel fără altă emoție decît aceia pe care o poate provoca o primă decepție, crezînd-o însă în stare să fie îndreptată, revenirea d-lui Maniu, a cărui oblăduire, de președinte al unei republici, solemn și inoperant, era posibilă numai cît nu se afla Suveranul, și am înțeles o retragere mai tîrzie, provocată și de neexistența unei solide baze de partid, cu cîtă lume se adunase în același timp supt cămașa învoaltă a expresivului domn Mihalache și, în larga umbră a înaltului guler de bu-dapestană eleganță, supt evanghelia doctrinară a marelui

preot al conglomeratului, d. Madgearu. Am înțeles și eu cât de recomandabilă e prezența la cîrmă, atîta timp cît nimic nu trebuie să se schimbe, dar totul să rămîie perfect convenabil, a blajînului meu coleg Mironescu.

Continuam lucrul meu științific, pe care nicio cîrtire a neînteligenței unite cu nerecunoștința, de care m'am împărtășit așa de larg la bătrînețe cu prisosință ocărite, nu-l putea încetini prin nimic, atîta vreme cît mi se păstrează neatînse puterile. Am tipărit cartea despre America, în care sînt și conferințe foarte ascultate, și mi-a părut rău numai de aceia că subita catastrofă economică a Statelor Unite a împiedecat pe Romîni de acolo de a-mi ceti cuvintele de laudă și grațitudine pentru dinșii. Am dat la tipar conferințele, pe care le ținusem la Berna, despre asemănările în luptele de libertate dintre țerănimea noastră și cea svîțeriană și despre felul cum înțeleg eu problema minorităților. M'am bucurat văzînd cum în Italia, pe lîngă cîteva drame ale mele, se redau articolele despre această iubită țară în *L'Italia vista da un Romeno*, recunoscîndu-mi-se o inițiere adevărată în realitățile ei. Teatrului i-am dat un „Sfînt Francisc“, și acesta apoi tradus în italianește, în care am încercat să cobor ce are mai curat sentimentul uman întins asupra întregii creațiuni. La 1931 îi va urma o „Casandră“, în care voiu introduce, ca explicație a atitudinii nenorocitei fiice clarvăzătoare a lui Priam, antagonismul dintre vechii zei-părinți și aceia, nesiguri și pierzători, împrumutați de la Grecia dușmană.

O înseninare mi-a adus visita în Grecia, pe care n'o cunoșteam de loc. Mă chema acolo al treilea congres de studii bizantine, primit cu atîta ospitalitate și care a adus întăia înțelegere adevărată și prietenoasă între știința franceză și cea germană, represintată cu atîta prestigiu,

dar și cu atita zîmbitoare amabilitate de Heisenberg, pe care era să-l pierdem în curînd.

Sălașul zeilor pe cari în fundul sufletelor noastre îi simțim și astăzi mi-a vorbit, în Atena însăși, încă dominată, peste frumosul, vioiul oraș modern, de ce se șoptește de sus din Acropole și trăiește singur în calmele nopți senine, și tot așa în cursul unei călătorii care m'a dus și în jos, pe la Corint, la Argos, la Sparta săracă supt catapetasma francesă a Mistrei, la Delfi, unde ploaia cădea mucedă peste ofranda rechemată la lumină a tuturor cetățîlor supuse aceleiași armonii a zeului clar, apoi în acei Nord, pe lîngă banaful tirg al Tebei, până la granița dintre lumea mediteraneană, de orașe, și cea balcanică, a satelor. Aierul însuși era o poezie, și, sus, norii păreau încă locuința lui Zeus și a odraslelor lui.

Am cunoscut și poporul grecesc de astăzi, așa de vioiu, până la neastîmpăr și la subtiieje schimbări de atitudine, dar de o strălucitoare inteligență și de o iubire de neam fără păreche, care a cREAT într'un singur secol o întreagă viață de solidaritate și frumuseță care se resumă în mindra Capitală modernă așternută la picioarele zeiței de sus, și am putut prețui, în același timp cu prietenia primirilor, un neconținut avînt de cultură pe care-l susțin material și membrii rătăciți ai neamului, totdeauna cu gîndul la patria lor. Și, străbătînd și Serbia, care lucrează înfrigurată la întărirea bazei noului Stat, am trebuit să fac reflecții dureroase față de amorțeala în care e aruncat un popor așa de vrednic ca al nostru de o frămîntare politică nestăpînită de sus, cum nu poate fi controlată de jos.

Am găsit pe d. Mironescu la cîrmă, bun păzitor al vasului care nu se clintește din portul cu apele putrede. La o adunare a prietenilor miei am vorbit de posibilitățile care ni se deschid încă : o cumînte rezolvire de la loc la loc, de la om la om, de la cas la cas a problemei

datoriilor țerănești, ajunsă pe mîna demagogilor de jos și a celor de sus, a ciocoilor „iubitori de țerani“, mai periculoși cu mult de cit ceilalți, o împuținare a funcționarilor, cu acomodare a Statului la nevoile societății, o restabilire a simțului de autoritate, contra căruia se ridicaseră conspiratorii și contra căruia vor demonstra îndată revoluționarii în cămăși colorate, mergînd în coloane de atac și pe autocamioane, contrafacere maimuțarească a unor fenomene apusene, iar, mai presus de toate, reforma morală, reînsuflețirea unui organism național cu totul descurajat.

Mi se spusese de mulți și mai ales de d. Argetoianu, răsărit pe pragul căsuței mele din Sinaia cu sentimente, renovate, pe care le va exprima public într'o conferință la Teatru despre trecutul meu politic, că Suveranul restaurat e într'o stare trupească și morală care trebuie să ne facă a căuta aiurea. O întrevvedere cu tînărul care păstra calitatea de secretar particular al regelui nu mă liniștise cu totul. Aveam impresia că se petrec lucruri care nu sînt bune și mai ales pe care le știe prea multă lume, atunci cînd acolo trebuia să fie liniște, rinduială, exemplu pentru o lume stricată. Mahalaua d'inăuntru vorbea toată ziua cu mahalaua de afară, iar nouă, la ceasul cînd trebuia să începem o convalescență morală, nu ni trebuia nici una, nici alta.

Pentru a vedea eu însumi ce este, am fost cerut o audiență. Din fericire am găsit cu totul altceva decît pe un Merovîngian de decadență, adormit în cearșafuri moi ori pe Saul liniștit numai de harpa cine știe cărui David. Un tînăr sănătos și vesel, liber la vorbă, plin de informație în mare parte dreaptă și avînd în toate chestiunile vederi personale pe care se arăta hotărit să le prefacă în realități. La anume învinuiri de risipă ale unei Domnii care de sigur căuta prea mult fastul exterior, puțînd degenera în decor de operetă, mi s'au dat imediat răs-

punsuri mulțămitoare. Cum n'aveam nimic de propus, nimic de cerut — și am subliniat-o cât se poate de tare, ca să nu fie nicio neînțelegere la mijloc, cu atât mai mult, cu cât aflasem de nu știu ce scrisoare în [care era vorba și de un Iorga capabil de a fi asfixiat⁷ sup⁷ decorații, și pe care eu nu-l cunosc —, nu-mi trebuia nimic mai mult. De aici înainte nu eram decît un spectator, până la care însă, cu toată discreția iacobină de care se încunjura guvernul, pătrundeau știri îngrijorătoare despre lipsa de bani, despre expedientele cu care se menținea o aparență de ordine în finanțele publice. Cîte un ministru mai tînăr, ca d. Manoilescu, care credea că se apropie o eră a sa, rupînd cu trecutul, era printre aceia de la cari se putea afla ceva chiar fără a pune întrebarea : relațiile sale cu colegii erau așa de șubrede, încît îi dădeau toate drepturile.

XXXI.

O încercare neînțeleasă și nesprijinită

Mi se anunțase neapărat pentru April 1931 o nouă crisă, care trebuia să fie absolut decisivă, instaurindu-se noua eră. D. Manoilescu, dușmănit de o parte din parlamentari, a provocat-o, dându-și toată aparența că are o misiune de îndeplinit — și cit de mult erau să se schimbe, supt influența d-lui Argetoianu, care nu fusese nici „restaurator“, nici prieten al Regelui, nici decorat cu crucea exilului, raporturile între Suveran și acela care făcuse închisoarea pentru „Craiul nou“ și a trebuit totuși să plece și de la Ministeriu și de la Banca Națională! Omul spre care se îndreptaseră de atâtea ori și privirile regelui Ferdinand, dar pe care Carol I-iu l-ar fi judecat de la înălțimea principiilor și a unui standard de seriozitate politică, luptătorul obișnuit a se prezenta la ceasul cind prada începe pe cîmpul unde n'a sacrificat nimic, alintatul tuturor, începînd cu el însuși, și răspîditorul generos al mijloacelor țerii, d. Titulescu, a apărut, cu toate infinitele sale meșteșuguri, pentru ca el, care ajufase plecarea silită a prințului Carol din Anglia, să înlătore pe acusatul din 1929 și să facă în sfîrșit guvernul tuturor, adecă al celor ce au muncit și au suferit în luptele de partid, supt presidenția sa, a represintantului sfrăinătății, care-l aprecia așa de mult, după perspectivele pe care le putea deschide, așa încît apărea ca un guvernator în numele acelei Societăți a Națiunilor unde

grațiile sale dubioase îi câștigaseră una din acele presi-denții naționale pe unde a trecut multă lume eteroclită.

Fusesem chemat și eu ca șef de grupare ca să-mi dau părerea, și am publicat notele luate îndată după o audiență în comun, care a învederat, ca și convocarea de odinioară a generalului Averescu, că e zădarnic să se aștepte de la corifeii politicei noastre o declarație francă. Venisem de la țară, nu numai desgustat de tot acest joc sterp al ambițiilor, dar hotărît să las puținilor mei amici tot dreptul de a-și căuta o carieră unde vreau, dacă numai pentru carieră trăiesc: scrisoarea o păstrează încă amicul meu Munteanu-Rîmnic. Dar, cum Regele cerea neapărat să i se dea concurs d-lui Titulescu, am răspuns că mă pun la dispoziția lui Carol al II-lea fără a avea ceva de discutat cu viitorul șef al guvernului, față de care, întors la Vălenii-de-Munte, m'am îngrijit, cunoscînd omul, să-mi iau toate măsurile de precauțiune. Primind portofoliul Instrucției de la acela care, voindu-mă și vice-președinte, ar fi dorit să nu iau un departament, așteptam acasă să fiu chemat pentru depunerea jură-mintului.

Ce s'a petrecut pe urmă am reprodus-o în notele mele care au început să apară atunci, am repetat-o și în Parlament, de două ori, fără să mi se poată opune vre-o tăgăduire: obiecția de dăunăzi, în Senat, a fostului viitor prim-ministru de atîtea ori că, nedorit de șefii de partid, m'am bucurat luîndu-i locul e tot așa de ridiculă ca și aplausele de turmă brutală și interesată cu care această nerozie a cui nu înțelege și nu poate înțelege o viață ca a mea a fost subliniată. Am asistat, scîrbit, ceasuri întregi la comedia de refuz pe care o juca expertul diplomat față de Regele pe care-l dușmănisise odată și pe care printr'o presă străină asupra căreia avea o explica-bilă și bine nutrită influență va căuta să-l compromită, pentru ca la urmă să mi se ofere, să mi se impuie mie

moștenirea guvernului de competențe — formulă pe care eu o propusesem d-lui Titulescu acasă la mine, asigurându-l că nu-și va putea aservi pe șefii partidelor și nici pe înlocuitorii lor —, a cărui listă era pe carta ce mi-a întins-o Regele. Aceia sau oricari alții îmi erau indiferenți: Suveranul, care se afla numai într'un impas al combinațiilor în care se amestecase prea multă lume, până la ultima ambiție de aventurier sau de tânăr necopt, nu mi se adresase mie așa cum îi spuseseam cu câteva luni în urmă, și credeam că am fost înțeles, pentru ce valoare aș putea să am ca persoană, pentru ce amici am în jurul meu, pentru ce idei am manifestat, ca dușman al partidelor de simplă clientela, o viață întreagă. Îmi cerea, într'o stare care nu putea să nu mă miște adânc, să îndeplinesc o funcțiune trecătoare; cuvintele cu care am cedat: „Majestatea Voastră îmi cere cel mai mare sacrificiu“, căci era vorba de o situație financiară desperată fără să am nici o experiență, nici legăturile necesare, — și de aceia mi se adăugia d. Argetoianu, în ale cărui mijloace Regele punea cele mai mari speranțe—, corespundeau unei cîntărite realități.

Am crezut totuși, câteva săptămîni, că se poate face ceva, cîștigînd și pe tînărul Suveran pentru acel „ritm nou“ pe care și azi îl cred singurul mijloc de a îndrepta lucrurile. În acest sens am vorbit țerii, străbătînd-o săptămîni de zile, fără să primesc nimic din onorurile pentru care ațîția doresc o asemenea situație, și am întîlnit pretutindeni atîta înțelegere cîtă să-mi asigure fără presiuni, — căci perfecții noștri, luați din multe clanuri, au fost așa de pușin deprinși cu meșteșugul electoral —, fără aljanțe cu alții decît Sașii, și aceasta fiindcă ei au cerut-o formal, o mai mare majoritate decît a guvernului de partid popular, cu legături internaționale desastroase, care mi-a succedat. Era vădit că țara vrea lucruri nouă, și mulți credeau că-mi va fi dat să le realizez. Măsurî de guvernămînt,

ca înlăturarea prefectului al doilea, nu erau criticate, fiindcă se credea că ele contribuie la această purificare. Mi se cereau procese contra conrupților, și am încercat câteva, pentru ca să mă conving îndată că am a face cu oameni cari și-au luat măsurile așa de bine încît nimeni nu-î poate atinge. Organele de lucru, ruginite prin ticăloșiile trecute, nu presintau oțelul clar și tare de care aveam nevoie. Iar, în ce privește legătura electorală cu liberalii d-lui Duca, pe care o voisem, ba chiar o smulsesem Regelui pentru ca un nesucces în alegeri să nu puie Coroana într'o situație delicată — cu atit mai mult, cu cit căderea regelui Spaniei și avertismentele presei d-lui Titulescu, cu atit mai înviersunat, cu cit refusasem propunerea regală de a face un ministru de Externe din acela pe care-l putusem aprecia din duelul cu Suveranul, impresionase —, concursul a fost lipsit pretutindeni aproape de sinceritate; mulți membri ai partidului aliat pentru acest singur scop preferau să voteze cele trei bețe (bunicul, tatăl și d-sa însuși) ale tinărului și foarte distinsului istoric Gheorghe Brătianu.

Întors din truda acestei lungi călătorii de propagandă, în care mă ținusem cu pînea și brinza din automobil, am văzut prin chiar afișul de recomandare al ziarului „Dimineața” că d. Argetoianu, ministru de Interne provisoriu, care s'a voit apoi definitiv — și, întrebînd pe Suveran, mi s'a cerut s'o admit —, consideră Ministeriul ca aparținîndu-i măcar pe jumătate. Reservam Parlamentului o precizare, care n'a lipsit, majoritatea rămîinînd strîns legată de mine și în ceasurile cele mai grele, iar opoziția fără deosebire, căreia-i arătam o lipsă de prejudecăți și de interes personal neobișnuită la noi, îmi acorda o atitudine de politeță civilisată pentru care, și în întregimea ei — chiar dacă, în vederea partidului, nu putea să nuse facă unele demonstrații, față de care firește am refusat o luptă nesinceră —, nu-î pot fi de ajuns de recunoscător.

Doriseam un Parlament cu caracter profesional. Sfânta prostie națională a făcut mare haz de propunerile făcute unor asociații, și mai modeste, care n'aveau firește prestigiul cărdășiiilor pentru putere. Nu mi-a părut rău decit de faptul că nu toți acești breslași, oameni cu ocupație, trăind din munca lor, m'au înțeles pe deplin, și că atîția nu erau liberi de angajamente politice. Cei cari au intrat însă, meseriași, preoți, profesori, mi-au fost de mare folos, păstrînd până la capăt o ținută onestă și loială. Cu acest Parlament, din care n'a lipsit nimeni, acceptîndu-se și represintanții celei mai exagerate stînge și dînd d-ului Cuza tot ce se cuvenia culturii, talentului, patriotismului și perfecteii sale onestității personale, s'ar fi putut lucra și patru ani de zile, îndeplinindu-se lucruri care cu niciun alt Parlament nu se vor putea îndeplini, căci împrejurările s'au îndrumat tot mai mult spre acele veleități de dictatură pe care nu le-am avut eu nici pe ascuns, pe care nu le-am permis ambiției d-ului Argetoianu și pe care alții astăzi le răcnesc pe toate cărările în fruntea cămășarilor lor.

Făcîndu-se tăieri curagioase în budgetul curent, în așteptarea unor economii fără păreche la acela pentru anul următor, am încheiat, și cu măsuri în învățămînt, — care tîneau la simplificarea, umanizarea, libertatea, pe care nu voiau s'o primească unele capete obtuse și unele mentalități de tulburători născuți, de speța unui Țoni, cel mai neloial om pe care l-am cunoscut, unui Forțu, în suferință de nervi, unui Nisipeanu, ale cărui dedicații de devotat partisan le păstrez încă după ciți stropi de noroiu mi-a aruncat în față —, am încheiat, zic, o primă sesiune parlamentară, care va rămînea ca un veșnic model de bună cuvîință și de bună înțelegere, de muncă împreună între toate grupările și nuanțele politice.

După ce izgonisem de la Instrucție toată banda solici-tatorilor politici și toată gloata confusă a cutreierătorilor

de birouri, impunind oricui munca și răsplătind-o și prin daruri de vacanță, așa încit Ministeriul devenia astfel un loc curat și respectat — și ce era să fie după mine cu *Hermes trismegistos* al celor trei miniștri unul în altul sau unul peste altul! —, credeam că pentru lucrul meu științific și pentru un trup de sexagenar, peste care, pentru întâia oară, din esces de muncă, se vor abate infirmitățile, am dreptul la câteva luni de liniște, în odăișile de la Mangalia.

Ce nu s'a uneltit în urma mea! Un întreg Fanar era la lucru, și n'aveam decit să privesc în ochii principaulului meu colaborator ca să înțeleg la ce mă pot aștepta. Veniseră la mine acolo cițiva proprietari rurali foarte împovărați, cari-mi cereau moratoriu sau alte măsuri care ar fi lovit greu în creditul țerii. Le-am refusat. Oferiam în schimb recomandații către organele fiscale pentru păsuiri indicate de situație. Din dos, un glas a țîșnit: „Dar noi sintem desperați“. I-am răspuns că, de oare ce de o parte e casa mea, de alta Marea, dacă ar fi desperați, s'ar fi aruncat în Mare în loc să-mi vie în casă. La o observație că se protestă polițiile, am obiectat că astăzi aceasta n'are gravitatea din timpurile normale. Am fost denunțat îndată, de o presă cumpărată, că am recomandat aruncarea în Mare a debitorilor — va veni vremea de li se va spune și învățătorilor că li-am dat și lor același sfat — și că am indicat ca mijloc de salvare neplata datoriilor, eu insumi presentindu-mă ca exemplu. În același timp, cum hotărisem începerea școlilor, ca în copilăria mea, la 1-iu Septembrie, aceasta a servit bandei țoniste ca mijloc de agitație. Spiritul bucureștean se distra și pe socoteala măsurilor de bună ținută impuse la Ministeriul meu și, cum spusesem că pentru picioarele desculțe ale școlarilor din sate s'ar putea face saboți, ca în Olanda, în Franța, în Austria, ce se mai stricau de ris toți deștepții de la gazetele hrănite din distribuțiile unui Ministeriu care

devenise cartierul general al intrigilor contra mea, — și aveam dovezile în scris!

La Ministeriul de Finanțe se lucra pe sama proprie, neglijîndu-se plățile, mai ales la corpul didactic, căruia-i eram înfățișat ca răspunzător, și aducîndu-mi-se spre iscălire portofolii putrede, mai ales de la Craiova și din Oltenia, — între altele și ale fostului meu ucenic, d. Șaban Făgețel —, care trebuiau să istovească fondul rezervat în ultimul împrumut pentru altceva decît pentru falșii dispuși să între în clubul unui nou partid politic; banca Blank, ruinată, după moartea bătrînului ei șef, prin tot felul de capricii grandomane și aventuri romantice, ca și prin salarisarea politicianilor cu milioanele, era salvată, fără a-mi cere părerea, cu două miliarde, supt cuvînt că se împiedecă astfel un krach al întregului organism bancar, pe care era să-l provoace tocmai conversiunea. Ea a fost inițiată în lipsa mea la Paris, unde plecasem pentru cursul meu și pentru lămurirea unei prese așijate contra mea — călătoria făcîndu-se numai cu leafa mea de director la Fontenay-aux-Roses, unde am și locuit, iar milioanele rezervîndu-se pentru altă călătorie, a unui coleg care mă va înfățișa acolo ca păpușa culturală provisorie în fruntea unui Ministeriu care e al său — și condusă, în foiala intereselor condamnable, cu totul în afară de mine.

Primit de Suveran ca de un judecător de instrucție pentru „declarațiile“ de la Mangalia, presintasem o demisie pe care o voiu înoi cînd ministrul de Finanțe a vrut să treacă salariile învățătorilor la comune și cînd, în Ianuar 1932, a reînceput, după ce se părăsise ideia Ministeriului Argetoianu, jocul de-a Titulescu — omul picînd din cer, ca în poveste, la fiecare „crisă“ ministerială pe care i-o provocau acoliții. Era, în atitudinea cuî sta lîngă mine, în aceia a unei prese căreia pînă la sfîrșit nu i-am sacrificat un ban, reducînd budgetul Preșidenției la patru milioane și publicînd în „Monitoriu“ distribuția lor, ca și

a fondurilor, de bacalaureat și de cărți postale, creat la Instrucție, în insultele triviale și pentru copiii miei, adăugându-se, din fonduri cunoscute mie, broșuri infame, care se vindeau la ușa Universității, în tăgăduirile oarbe de patimă a oricărui merit în chiar știința mea, în faptul că, atunci cînd prostul scria, isteți interesați rinjiau, fără ca un glas de protestare să se ridice din mîile mele de elevi, iubiți și ajutați, era în toate acestea, ca și în atitudinea săracilor cu duhul cari cred totul, și despre oameni cari au dreptul mai mult să fie respectați, o astfel de ticăloșie încît biruia desprețul ce se produsese în mine prin toate miseriile unei vieți de neînțelegere și prigonire.

Ce m'a susținut până la acel Consiliu din Maiu, presidat de Regele, Consiliu în care, după vădirea insuficienței conducătorului Finanțelor, nu știu ce răspundere pare că a căzut asupra mea, — și n'am știut cum să acopăr mai răpede în cabinetul Suveranului foaia unei demisii de indignare și desgust —, au fost două lucruri.

Întăiu, asentimentul continuu al Parlamentului. În chestia zahărului, punîndu-mi-se piedeci pe care le-am evitat, ca să nu se mai vorbească apoi nimic din partea acelora chiar cari o stîrniseră, apoi în aceia a salarisării învățătorilor, în care a trebuit să apăr intențiile, desaprobrate de mine, ale d-lui Argetoianu, pentru ca tot d-sa să apară în ultimul moment printr'o lovitură de teatru ca salvatorul lor, el a stat lîngă intențiile mele bune și m'a ajutat să biruiu intrigile, fără a mai vorbi de proiectele mele de învățămînt, votate aproape unanim. Cînd, în April, mă despărțisem de acești colaboratori fără deosebire de partid, mulțămindu-li călduros, era cea mai deplină sinceritate și în cuvintele mele și în aplausele care nu erau numai ale unor prieteni politici. În special d-ru! Angelescu mi-a fost pentru legile școlare un bun și prietenesc sfătuitor.

Apoi, știînd bine că-mi sînt numărate zilele, era dorința

de a introduce în școală ceva măcar din ideile nutrite o viață întreagă. Idei despre școala primară, din care am vrut să fac sufletul satului, cu directori aleși de colegi, cu revisori ieșiți prin concurs, cu înaintări, nu după buchea învățată, ci după munca depusă în mijlocul sătenilor, cu ateliere de lucru, cu cariera deschisă învățătorilor și în alte domenii de învățămînt. Mi s'a răspuns cu urletele unor bande electorale conduse de meșterul agitator, totdeauna... duios și sincer, care e învățătorul veșnic desertor de la catedră Țoni. Apoi idei despre școala secundară, căreia-i dădeam libertate și inițiativă, cu profesori ieșiți din concurs, cu directori voiți de colegi, cu inspectori de la Universitate, cu desființarea jocului oarelor și restabilirea catedrelor întregi, cu înlăturarea alipirii de manual și superstiției oarelor, cu reunirea școlilor prin impunerea citorva lecții alurea decît unde e catedra proprie, iar, pentru școlari, cu desființarea examenelor la sfîrșitul anului, cu vacanța de la 1-iu Iunie, cu desființarea drămăluirii notelor, cu educatorul, „democraticul“ lucru manual și cu expozițiile produselor acestei îndeletniciri. În fine, idei despre Universitate, cu desfacerea de tirania miniștrilor de partid, cu guvernarea prin statute alcătuite de dînsa însăși, cu Consilii interuniversitare, de legătură, cu ideia unui budget global, pe care singură și l-ar administra. Cream și, în fiecare localitate, marele Consiliu cultural al tuturor membrilor corpului didactic, de la cel mai mărunt învățător la rectorul universitar.

Păcate grele... Un congres al acestui corp s'a adunat în Maiu ca să arunce injurii nemaî auzite asupra tiranului flămînzitor al colegilor săi. Ce ipocrisie și ce decădere !

Am ieșit din această osîndă fără un cuvînt de mulțămîntă pentru cît servisem, fără un semn de atenție pentru cît mă jertfisem. Iar, în alegerile făcute de țerăniștii urgisiți în 1931 și de Rege și de popor, d. Argeto-

ianu, om popular, a putut să între în Cameră, iar eu, de la care venise tot răul, fiind, cum a scris în glumă un ziarist prieten, „cel mai prost om din România“, și adaug : cel mai rău și cel mai răpăreț, ba chiar designat și instanțelor judiciare pentru zecile de milioane ce mi le-am însușit, rămânea să mă folosesc de articolul din Constituție care-mi dădea un loc în Senat, unde când am ridicat, într'un târziu, glasul, nu mi s'a cruțat nicio injurie, iar în Cameră s'a cerut, de un V. V. Haneș, anularea printr'un articol unic a tot ce făcusem pentru școală.

Suferințele morale mi le-am arătat în *Trei ani de la restaurare* ; în *Isprava* am învederat ce s'a pus în locul incapacității mele, iar în *Supt trei regi*, care nu e decit continuarea obiectivă, cu cît de puțin amestec al persoanei și operei mele, a Istoriei Românilor în limba germană, am arătat, ca istoric, ce a vrut să facă o generație pe care lipsa de solidaritate, determinată în mare parte de livide invidii, a împiedecat-o de a crea, peste atâtea ruine și atâtea lacrimi, o adevărată Românie Nouă, — singura care poate trăi. Mulți s'au supărat, nimeni n'a îndrăznit să proteste.

Ce să mai vorbesc de ce am făcut, de ce am ținut să fac și după aceia !

Și așa stau, la șaizeci și doi de ani ai miei, sigur și tare, mîndru, drept înaintea conștiinței mele și a judecății vremurilor.

Vălenii-de-Munte,
25 Septembrie 1933.

TABLA CAPITOLELOR

	<u>Pag da</u>
XXVII. O nouă viață politică ; „Blocul” de guvern	1
XXVIII. Vremuri politice tulburi	38
XXIX. Supt dictatura mascată a lui Ion I. Brătianu	78
XXX. Marile schimbări politice	189
XXXI. O încercare neînțeleasă și nesprijinită	247
